

**T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
ORTAÇAĞ BİLİM DALI**

**ORTAÇAĞDA NUSAYBİN BÖLGESİNİN SİYASİ, SOSYAL,
İKTİSADİ VE KÜLTÜREL DURUMU**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Ahmet KÜTÜK**

**Danışman
Yrd. Doç. Dr. Abdullah EKİNCİ**

ŞANLIURFA-2006

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

KISALTMALAR

GİRİŞ

ARAŞTIRMA KONUSUNUN AMAÇ, YÖNTEM VE ÖNEMİ.....	I
a) Niçin Nusaybin Tarihi	I
b) Takip Edilen Metot.....	II
KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR	IV
a) Ana Kaynaklar.....	IV
1. Sikkeler	IV
2. Süryani Kaynaklar.....	IV
3. Ermeni Kaynaklar	VI
4. Arapça Kaynaklar	VII
5. Farsça Kaynaklar.....	IX
6. Osmanlı Dönemi Kaynakları	X
7. Seyahatnameler ve Tarihi Coğrafya İle İlgili Eserler.....	X
b) Modern Kaynak ve Araştırmalar	XI

BİRİNCİ BÖLÜM

BÖLGENİN TARİHİ COĞRAFYASI

a) Mezopotamya ve el-Cezire Kavramları.....	1
b) el-Cezire ve Bölümleri.....	3
c) Diyar Rabia ve Nusaybin'in Bölge Coğrafyasındaki Yeri ve Önemi.....	4
d) Nusaybin İsminin Kökeni ve Kentin Kuruluşu	6

İKİNCİ BÖLÜM

BÖLGENİN SİYASİ TARİHİ

a) İlkçağ Dönemi	10
b) Sasani-Bizans Savaşları Dönemi	13
1. 363 Barışı ve Nusaybin'in İranlılara Terki	17
c) İslam Ordularının Bölgeye Girişi	23
d) Emevi ve Abbasi Dönemleri.....	27
e) Yerel Hanedanlıklar Dönemi.....	31
1. Hamdaniler Dönemi (929-979).....	31
2. Mervaniler Dönemi (985-1030)	34

3. Ukayliler Dönemi (1030-1060)	35
f) Türklerin Bölgeye Gelişleri ve Selçuklu Dönemi	36
1. İbrahim Yınal İsyanı ve Tuğrul Bey'in Nusaybin'e Gelişi	39
2. Alp Arslan ve Melikşah Dönemleri	40
3. Tutuş'un Nusaybin Hakimiyeti	42
4. Kürboğa-Çökürmüş Dönemleri ve Haçlılar	44
5. Melik Rıdvan ve İl-gazi'nin Nusaybin'i Kuşatmaları	45
6. Nusaybin'de Kılıç Arslan-Çavlı Savaşı	47
7. Mevdud-Aksungur ve Zengi Dönemleri	50
8. Seyfeddin Gazi-Kutbeddin ve Nureddin Dönemleri	52
g) Selahaddin'in Nusaybin'i Fethi ve Eyyubiler Dönemi	55
h) Moğol ve Timur Devleti Dönemleri	61
i) Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri Dönemi	64
j) Safevi-Osmanlı Devletleri Dönemi	66

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BÖLGENİN SOSYO-EKONOMİK YAPISI

a) Bölgenin Dünya Ticaretindeki Konumu	68
1. Nusaybin Darphanesi	74
b) Sosyal Hayat ve Günlük Yaşam	76
c) Kentin Dini Yapısı	84
1. Yahudilik	85
2. Hıristiyanlık	86
2.1. Süryaniler	88
3. Müslümanlık	90
4. Heterodoks İnançlar	91
4.1. Yezidiler ve Şemsiler	92
4.2. Hariciler	93
4.3. Karmati ve İsmaililer	94
d) Şehrin Etnik Yapısı ve Nüfusu	96
1. Nusaybin ve Çevresinde Türkmen-Kürt Mücadelesi	99
2. Moğollar ve Sonraki Dönemde Etnik Yapı	101

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KENTİN MİMARİ YAPISI

a) Ortaçağda Mimari Durum	103
---------------------------------	-----

1. Kale ve Surlar.....	104
2. Kapılar.....	106
3. Camii ve Mescidler.....	106
4. Kilise ve Manastırlar.....	107
5. Hamam ve Değirmenler.....	108
6. Hastaneler.....	108
7. Hirmas (Çağçağ) Nehri.....	109
b) Osmanlı Dönemi Mimari Yapı.....	110

BEŞİNCİ BÖLÜM

BÖLGENİN İLMİ VE KÜLTÜREL YAPISI

a) Sasani-Bizans Dönemleri İlim Faaliyetleri.....	112
1. Nusaybin Akademisinin Kuruluşu.....	113
2. Akademiye Görev Yapan Bilginler.....	117
2. 1. Nusaybinli Mar Yakub (?-338).....	117
2. 2. Aziz Efraim (306-373).....	118
2. 3. Narsay (399-502).....	121
2. 4. Barsawmo.....	122
2. 5. Ahvazlı Yusuf.....	123
2. 6. Hanana.....	123
b) İslam ve Türk Dönemi İlim Faaliyetleri.....	124
1. Selman-i Pak (Selman-i Farisi).....	125
2. Hibetullah İbn Talha (öl. h. 652).....	125
3. Şeyh Ebu'l-Yakzan El-Esvedu'l-Cesed el-Ebyadu'l Kebid.....	125
4. Ebu'l Ferec Abdulvahid b. Nasr b. Muhammed el-Harumi.....	126
5. İzz ed Darir.....	126
6. Ali b. Muhammed b. Hasan b. Yusuf b. Yahya.....	126
7. Bişr b. Yahya b. Ali el-Kayyi en-Nesebi.....	126
8. Hasan b. Muhammed b. Ahmed b. Neca.....	127
9. Ebu Salim Nasibi (Muhammed b. Talha) (1186-1254).....	127
10. Nesimi.....	127

SONUÇ..... 128

BİBLİYOGRAFYA..... 130

EKLER (RESİM VE HARİTALAR)..... 139

ÖNSÖZ

Tarihi hadiselerin birçoğuna şahit olan Mezopotamya’da her yerleşim birimi, canlı bir tanıktır ve bu bölgede her kent başlı başına bir tarihtir. Çünkü, tarih öncesi dönemlerden bu yana, devletlerin Mezopotamya için yaptıkları hakimiyet savaşlarının, zaman zaman farklı milletler tarafından sürdürülmüş olsa da, coğrafyası pek değişmemiştir. Bu bakımdan kahramanların değişip dekorun, hep aynı kaldığı bu coğrafya üzerinde milattan önce, evvela Aramilerle-Asurlular arasında, daha sonra Partlarla Romalılar arasında ve nihayet tarihin ilk çağlarında da Sasani-Bizans devletleri arasında süren sayısız savaşlar, hep bu bölgede, bu bölge hakimiyeti için verilmiş mücadelelerdi. Bu tarihi coğrafyada İran-Roma mücadelesinde sınır kenti görevini yapması ve sürekli olarak bu iki güç arasında el değiştirmesi bakımından Nusaybin, Mezopotamya coğrafyası içerisinde ayrı bir yer işgal etmektedir. Bu tarihi ve stratejik önemi sebebiyle ortaçağ boyunca belki de Mezopotamya’daki hiçbir şehrin Nusaybin kadar sahibi olmamıştır. Bu bakımdan, Erbil Vekayinamesi’nin yazarı Mşiha Zha’nın daha tarihin ilk çağlarında Nusaybin için “*dikenler içinde bir gül*” şeklinde hitap etmesi şehrin bölge içerisindeki konumunu gözler önüne serer.

Nusaybin, her bakımdan zengin bir geçmişe sahiptir. Bu çok yönlü zenginliğin tarihini işleme noktasında kentle ilgili her bilgiyi değerli saydığımız bu çalışmanın genel olarak şehrin siyasi, sosyal, iktisadi, dini, mimari ve kültürel yapısını ayrı bölümler halinde değerlendirmeye çalıştık. Beş bölümden oluşan bu araştırmanın ilk bölümünde kentimizin siyasi tarihini aydınlatmaya, bu çerçevede ilkçağ medeniyetlerinden başlayarak Bizans-Sasani mücadelesi, İslamiyet’in ortaya çıkışı ve Arap fetihlerinin bölgeye girişi, bilahare Emevi-Abbasi ve Yerel Hanedanlıklar döneminde meydana gelen siyasi olayları ayrı başlıklar halinde sunduk. Türklerin bölgeye gelmeye başlamalarıyla bölgenin Türkleşmesi ve değişmeye başlayan siyasi çehre, Türk devlet adamlarının Haçlılarla ve birbirleriyle olan mücadeleleri ve bu dönemde meydana gelen savaşları şehrimizin siyasi tarihini renklendiren olaylar olarak farklı kaynaklar ışığında ele aldık. Siyasi tarihin son kısımlarında Moğolların bölgeye gelmeleri, bu coğrafya üzerinde seyreden Akkoyunlu-Karakoyunlu savaşları, Timur istilası ve son olarak Safevi-Osmanlı devletlerinin mücadelesi sonrasında kentin Osmanlı hakimiyetine geçmesine kadarki olayları işlemeye çalıştık.

Nusaybin'in iktisadi ve sosyal yapısını ele aldığımız bölümde ise, kentimizin İpek yolu üzerindeki konumundan yola çıkarak şehrin ticari ve ekonomik yapısıyla ilgili ana kaynaklar başta olmak üzere farklı kaynaklarda bu konuda rastladığımız malumatı değerlendirmeye çalıştık. Sosyal tarih ile ilgili olarak Nusaybin'i ziyaret etmiş olan seyyah ve coğrafyacıların kayıtlarını hareket noktası olarak kabul ettik ve siyasi tarihi anlatan kitaplarda bu konuda rastladığımız bilgileri de işlemeye gayret gösterdik. Aynı bölümde ayrıca kentimizin dini durumunu, muhtelif dönemlerde değişen dini konjonktürü sunmaya ve değerlendirmeye çalıştık. Ortaçağ boyunca Nusaybin'in mimari yapısını da burada inşa edilmiş bulunan eserler çerçevesinde ayrı bir bölümde ele aldık. Son olarak şehrin ortaçağlardaki ilim ve kültür alanlarındaki durumunu ilkçağın sonları ile ortaçağın başlarında kurulan Nusaybin Akademisi çerçevesinde ele aldık. Bu akademide görev yapmış olan ilim ve din adamları aracılığıyla kentin bu döneme ait ilmi ve kültürel yapısını aydınlatmaya çalıştık. İslam ve Türk dönemleriyle ilgili olarak yine bu dönemde Nusaybin'de yaşamış veya burada görev yapmış olan ilim adamlarının hayatlarını vermeye çalıştık.

Açıkçası bu araştırma konusunu aldığımız zaman, kayda degecek kadar bilgi elde edebileceğimiz konusunda şüpheliydik. Fakat araştırmamız ilerledikçe gördük ki, Nusaybin'in geçmişi hakkında bütün bu yazdıklarımız, şehrin tarihi ile ilgili olarak ancak muhtasar bir çalışma olabilir. Dolayısıyla, İbn Cübeyr'in yerinde deyimiyle *Dıştan genç gözükse de içten yaşlıdır* dediği bu kentin, bugün çok şey bildiği halde susan bir görgü tanığı olarak tarihin her alanı ile ilgili söyleyeceği daha çok şeyin olduğu kanaatindeyiz. Son olarak bu çalışmada benimle birlikte emeği geçenlere teşekkür etmek istiyorum. Bunların başında tabii ki, tüm çalışma boyunca yardım ve desteğini hep yanımda hissettiğim, çalışmadan yıldıığım zamanlarda yerinde motivasyonlarla müdahale eden hocam Yrd. Doç Dr. Abdullah EKİNCİ'ye şükran borçluyum. Ayrıca bölümümüzdeki diğer değerli hocalarıma da teşekkürlerimi sunmayı borç biliyorum.

Ahmet KÜTÜK

Şanlıurfa, 18. 05. 2006

KISALTMALAR

agm.	: adı geçen makale
amlf.	: aynı müellif
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: bin, ibn
BASOR	: Bulletin of the American Schools of Oriental Research
bkz.	: bakınız
c.	: cilt
çev.	: çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DGBİT	: Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
Eİ²	: Encyclopedia of Islam (2. Basım)
ER	: Encyclopedia of Religion
h.	: hicri
Haz.	: Hazırlayan
İA	: İslam Ansiklopedisi
İÜEF	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Krş.	: Karşılaştırınız
m.	: miladi
MEB	: Milli Eğitim Basımevi
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
neş.	: neşreden
öl.	: Ölümü
s.	: sayfa
sad.	: sadeleştiren
trc.	: tercüme
ts.	: tarihsiz
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TÜRDAV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
vd.	: ve diğerleri
yay.	: yayınlayan
YYLT	: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi

GİRİŞ

ARAŞTIRMA KONUSUNUN AMAÇ, YÖNTEM VE ÖNEMİ

a) Niçin Nusaybin Tarihi

Yaklaşık 8000 yıllık bir tarihe sahip olan Nusaybin, birçok devlet ve hanedanın hakimiyetini gören bir kenttir. Bu nedenle, Nusaybin'in çok yönlü tarihi hakkında araştırma yapma isteğimizin birtakım mantıklı sebepleri vardır: Bunlardan bize göre en önemlisi, MÖ. 6000'lere uzanan bir tarihe sahip olmasına rağmen bu kent hakkında esaslı ve tatmin edici bir çalışmanın olmayışıdır. Gerçekten, Kurtuluş savaşı sonrasında Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalmış olup Harran ve Meyyafarikin ile birlikte Güneydoğu Anadolu bölgesinin üç önemli yerleşim merkezinden bir olan Nusaybin, aslında geçmişten gelen çok zengin bir tarihe sahip olmasına rağmen diğer ikisine gösterilen alakaya nedense sahip olamamıştır. Gerek Harran ve gerekse Meyyafarikin ile ilgili eserler verilmişken bu kent hakkında derli toplu bir çalışma yoktur.

Nusaybin, Asur dönemine kadar uzanan köklü bir geçmişe sahip olup İran-Roma savaşlarında sınır şehir görevi yaptı, çoğu zaman birinden diğerine el değiştirdi. Anlaşma metinlerine konu oldu, uğruna savaşlar başlatıldı. Araplar döneminde Rabia olarak adlandırılan idari bölgenin başşehri; Türkler döneminde birçok savaşın sessiz tanığı oldu. Bazen yılda birkaç kez el değiştirdi, Nusaybin'in ilk ve ortaçağların hiçbir döneminde tek bir sahibi olmadı ve bazı istisnalar hariç hiçbir devlet burada uzun yıllar hüküm sürmedi.

Kent, sadece siyasi açıdan değil, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel açılardan da köklü bir geçmişe sahiptir. Ticari açıdan kaynaklarda geçen ifade ile *iş hayatında çok kurnaz ve iyi donatılmış mükemmel halkı* ile tarihin ilk dönemlerinden itibaren İpek yolu ticaretinin önemli bir durak noktasını teşkil etti. İki kez hristiyan akademisine merkez olmakla, Mar Yakub, Aziz Afreim gibi ilim adamlarını yetiştirmekle kültürel açıdan da fakir bir kent olmadığını gösterdi. İslam'ın hakimiyetinden sonra kurulan medreselerle ilmi seviyesini gitgide arttırdı, geliştirdi. Hasılı, böylesine önemli olmasına rağmen ne acıdır ki, bu kentin zengin ve çok yönlü geçmişi hakkında, ortaçağ tarih ve coğrafyacılarının yeri

geldikçe kaydettiği dağınık bilgiler bir yana, günümüzde de bunları ele alıp düzenleyen ve kentin çok yönlü tarihine ışık tutan bir çalışmanın bulunmaması, bizi bu araştırmaya sevk etmiş ve bu konudaki isteğimizi kamçulamıştır.

b) Takip Edilen Metot

Bu araştırma planlı bir şekilde takip edilip uygulanmış olan bir metodolojinin sonucunda oluşturuldu. Bununla ilgili olarak her şeyden önce şunu belirtmek gereklidir: Araştırma konumuz, bir şehir tarihini ele aldığı için haliyle şehirle ilgili çok yönlü bir araştırma ve incelemeyi de gerekli kılmıştır. Öncelikle, şehir tarihi ile ilgili araştırmalarda uyulması gereken ölçütleri¹ dikkate alırsak, araştırma konumuz gereği, metodolojik açıdan bazı noktaları göz önünde bulundurmamak zorunda kaldık. Bunlardan ilki ve en önemli olanı şehirlerin siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan bir bütünlük arz etmesidir. Konumuz Nusaybin şehrinin söz konusu alanlardaki tüm tarihiyle birlikte ayrıca kültürel tarihini de kapsadığından bu ölçüt haliyle en başından beri göz önünde bulundurulmuş oluyor. Yalnız konunun bu özelliği bazen aynı olayları farklı açılardan ele almamızı, dolayısıyla tekrar tekrar anlatmamızı gerekli kıldı. Faydalandığımız kaynaklar siyasi-ekonomik-kültürel hangi alanda yazılmış olursa olsun kaynağı, sadece bu açıdan değerlendirmeyip hadiselerin sosyo-ekonomik ve sosyo kültürel sonuçlarını da dikkate aldık.

Şehir tarihi araştırmalarında dikkat edilmesi gereken bir diğer ölçüt, herhangi bir şehir tarihinin tamamen bağımsız ele alınması söz konusu olamayacağından, bulunduğu bölge ile birlikte ele alınmasının, bu bölge içerisindeki diğer şehirlerle birlikte değerlendirilmesinin gerekli oluşudur. Bu ölçüte de mümkün mertebe uyulmaya çalışıldı. Zira, Nusaybin'in siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan tarihini ele aldığımız bu araştırmada doğrudan kentle ilgili verilerin yanında, bibliyografya ve dipnotlarda da sabit olduğu üzere, bölge içerisindeki diğer şehirlerin, yani Mardin, Diyarbakır, Urfa, Meyyafarikin (Silvan), Hısn Keyfa, Tur-Abidin, Erbil gibi bölgenin diğer önemli kentlerinin tarihlerini anlatan kaynaklar da dikkate alınmıştır. Kısacası bu çalışma, Nusaybin'den başka bölgenin diğer şehirlerinin de sözkonusu alanlardaki geçmişi hakkında en azından bir intiba uyandıracak karakterdedir.

Araştırma konusunun hazırlanması aşamasında özellikle bölge tarihiyle doğrudan ilgili olan ana kaynakların ve modern kaynakların tamamını okuyarak şehir tarihiyle ilgili en küçük ayrıntıları göz ardı etmeksizin fişlemeyi uygun gördük. Bu usul, konuyla ilgili

¹ Bkz. Özer Ergenç, "Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler", *Belleten*, LII, Sayı 43, s. 661-683.

bazı önemli ayrıntıları yakalamamıza da yardımcı oldu. Bu bilgilerin işlenmesine gelince, burada özellikle dikkat ettiğimiz husus şudur ki, bu bilgiler bu çalışmaya aynen dahil edilmek yerine, tezin içeriğinde de görüldüğü gibi, genellikle yorumlanarak çalışmaya eklenmiştir. Özellikle araştırma konumuzun sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik yönü bu yorumları yapmamızı, elde ettiğimiz bilgileri doğru mantık süzgeçlerinden geçirerek vermemizi gerekli kılmıştır. Bu anlayışın bir gereği olarak bilgilerin ele alınıp değerlendirilmesi aşamasında genel olarak kentin tarihi ile ilgili rivayet ve olaylar arasındaki zıtlıkları ve paralellikleri dipnotlarda vermeye çalıştık. Gerçekten, dikkat edilecek olursa bu çalışmadaki dipnotlar sadece bir kaynak künyesi olmaktan öte, ele alınan bilgilerin –varsa- farklılıkların çeşitli kaynaklar ışığında değerlendirildikten sonra ortaya konulduğu birer bilgi kümeleridir. Bundan başka yeri geldikçe konuyla ilgisi olan fakat ana metinde vermenin uygun olmadığı konu ve kavramları da dipnotlarda izah etmeye çalıştık.

Tezin içeriğiyle ilgili olarak da her şeyden önce siyasi tarih ile ilgili şunu söyleyelim: Araştırmamızın ortaçağ gibi geniş bir zaman dilimini kapsaması bir yana, kentin de siyasi sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan zengin bir geçmişe sahip olması, her alanda olduğu gibi, bu çalışmanın muhtevasını da etkilemiştir. Nusaybin'in ilkçağlardan beri konumu gereği sık sık el değiştiren bir şehir olması bu alanda içeriği oluşturma noktasında karşılaştığımız en önemli zorluklardan biri oldu. Buna rağmen, Nusaybin'in siyasi tarihi ele alınırken olaylar arasındaki sebep-sonuç bağı ihmal edilmeyerek bölümler arasındaki bağlantı mümkün mertebe göz önünde tutulmaya gayret edildi. Şehrin sosyal, iktisadi ve kültürel tarihini anlatırken de mümkün mertebe konuyu alt başlıklara ayırmaya ve bu alt başlıklarla ilgili doyurucu bilgi vermeye özen gösterdik.

KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR

Bir çalışmanın ilmi değerini arttıran en önemli etken onun kaynaklarıdır. Bununla birlikte, istifade edilen kaynağın, araştırma konusu ile ilgili hangi dönem hakkında, ne şekilde bilgiler sunduğu, söz konusu bilgilerin diğer kaynaklara paralel ya da farklı yönlerinin değerlendirilmesi, yani bir tenkidin yapılması da bir araştırma için en az kullanılan kaynaklar kadar mühim bir meseledir. Dolayısıyla modern tarihçiliğin de gerekli kıldığı, kaynakların neyi nasıl anlattığına dair sağlam bir kritik yapmayı çalışmamızın akademik temeli bakımından gerekli gördük. Bu amaçla, konumuzun önemi açısından ana kaynaklar başta olmak üzere çalışmamızda birinci derecede istifade ettiğimiz kaynakları, tam anlamıyla akademik bir temelde olmasa bile, bir tenkid süzgecinden geçirmek, araştırmamız için en temel ilke olmuştur.

a) Ana Kaynaklar

1. Sikkeler

Nusaybin kenti, ilkçağlardan başlayıp Artukluların kuruluşuyla birlikte Mardin'in ön plana çıkmasına kadar para basılan önemli bir yerleşim yeridir. Dolayısıyla bu kent tarihinin aydınlanması açısından sikkeler önemli bilgiler sunar. Araştırmamızda biri Abbasiler, diğeri Eyyubiler döneminde olmak üzere Nusaybin'de basılmış iki sikkeye ulaşabildik. Fakat bunun yetersizliğini söylemeye bile gerek yoktur. Bu bakımdan, bibliyografyalarda tesadüf edip ulaşamadığımız İsmail Galib'in *Meskukat-ı Türkmaniyya* ve Ahmed Tevhid'in *Meskukat-ı İslamiyye* Katalogları başta olmak üzere, W. Scott'un² Mezopotamya'da basılmış olan paralara ilişkin dikkate değer bilgiler sunduğu çalışma ve genel olarak Mardin Artukluları ve sikkeler ile ilgili araştırmalarıyla bilinen İ. Artuk'un konuyla ilgili makalelerine ulaşılması kentin bu alandaki bilgilerin derinleştirilmesine yardımcı olabilir.

² W. Scott, "Notice of Some Royal Coins of Mesopotamia", *Numismatic Chronicle*, XVIII, London 1956.

2. Süryani Kaynaklar

Kentimizin de içinde yer aldığı Fırat ve Dicle arasında kalan bölgenin tarihi açısından Süryani kaynaklar, ilkçağlardan itibaren değerli bilgiler sunan kaynaklar olarak göze çarpar. Bu araştırmada konumuzla ilgili bütün Süryani kaynaklardan istifade etmeye çalıştık. Kentin ortaçağlardaki durumu ile ilgili olarak faydalandığımız en eski Süryani kaynak Mşiha Zha'nın Erbil Vekayinamesi'dir. Baş ve son kısımları eksik olan vekayiname, MS 100-550 yılları arasında Erbil'de görev yapmış olan papazları ve faaliyetlerini ele alır. Vekayiname söz konusu dönemde Nusaybin merkezli süren İran-Bizans savaşlarına dair bilgi vermesinin yanında, bizim için daha mühim olanı kentin kültür tarihinde önemli yer tutan ve müellifinin de bir öğrencisi olduğu ihtimal dahilinde bulunan Nusaybin akademisi ve bu akademinin hocaları hakkında malumat veriyor olmasıdır.

Nusaybin ile ilgili doğrudan bilgiler veren Zahit Yeşua'nın kroniği ise, 494-507 yılları arasında kalan on üç yıllık tarihi ayrıntılı bir biçimde gözler önüne serer. Aynı şekilde, bu kaynaktan da Nusaybin ile ilgili olarak sadece siyasi değil, sosyal ve iktisadi hayatla ilgili diğer bazı kaynaklarda rastlamadığımız birçok orijinal bilgilere yer veriliyor. Ayrıca, çalışmamızın her bölümünün şekillenmesinde önemli bir rol oynayan bu kaynaktan, Mşiha Zha vekayinamesinin son kısmıyla aynı yılları içermesi sebebiyle, iki kaynaktan verilen bilgileri karşılaştırma yönüyle de istifade ettik.

Araştırma konumuzla ilgili olarak faydalandığımız bir diğer Süryani kaynak, Süryani Mihail'in vekayinamesidir. Adem'in yaratılışıyla başlayan bir dünya tarihi olan bu kitabın ilk kısmında Nusaybin'e dair doğrudan çok az bilgi verilmesine rağmen, bölge tarihi ile ilgili genel olsa da bazı önemli bilgilere ulaştık. Bununla birlikte, bu kaynak özellikle Türklerin bu bölgeye gelişleri ve bu dönemdeki mücadelelere dair değerli bilgiler sunuyor. Bu dönemde bölgede cereyan eden hadiselerin meydana gelişi ve sebepleri hakkında diğer kaynaklara nazaran farklı bilgilere sunan bu kaynaktan, ayrıca bir de aynı olayları aktaran Ermenice nüshasındaki bilgilerin de verilmesi iki nüsha arasında bir karşılaştırma yapma fırsatını bizlere verdi.

Ebul Ferec de çalışmamızda faydalandığımız diğer bir Süryani müelliftir. Bu vaka yazarı, anlattıklarını genel olarak Süryani Mihail'e dayandırsa da gerek özet bir tarihi içeren *Tarih-i Muhtasaru'd Düvel* ve gerekse *Abu'l Farac Tarihi* adlı kitabında, başta Nusaybin kentinin kuruluşuna dair bilgiler olmak üzere, kent hakkında birtakım değerli bilgiler mevcuttur. Özellikle istifade ettiğimiz *Devletlerin Muhtasar Tarihi* adlı kitap on bölümden

oluşmaktadır ve her bölümünde araştırmamızla ilgili önemli bilgiler içermektedir. Bu eserin tamamından istifade ettikten başka, Türk ve Moğol tarihleri ile ilgili olan son iki kısmını Türkçe'ye kazandıran Ş. Yaltkaya'nın çevirisi sayesinde de elde ettiğimiz bilgileri sına ma imkanına kavuştuk. Aynı Süryani müellifin kaleminden çıkmış olup yaratılıştan yaklaşık XIV. yüzyıla kadarki tarihi aktaran *Abu'l Farac Tarihi* adlı eser de araştırmamız için önemli bir kaynak oldu. Bütün bu önemine rağmen Ebu'l Ferec'in bu vekayinamelerinin değerini düşüren en önemli etken, katı bir Hıristiyan olup Müslüman ve Türklere karşı önyargısı sonucu düştüğü bazı taraflı kayıtlar, diğer İslam ve Hıristiyan kaynakları ile karşılaştırılarak mümkün mertebe çalışmaya yansıtılmamaya gayret edildi. Süryani kaynaklar açısından bakıldığında bu çalışmada, istifade edilememiş bir tek *Anonim Süryani* kaynağı kalıyor. Bu alandaki eksikliği de ondan istifade ile kitaplar yazmış olan çağdaş yazarların eserlerinden faydalanarak gidermeye çalıştık³.

3. Ermeni Kaynaklar

Ermeni tarihçiler, genel olarak Türklerin Anadolu'ya gelişleri ile başlattıkları vekayinamelerle gerek Türk ve Moğol tarihleri, gerekse Anadolu tarihi ile ilgili ehemmiyetli bilgiler vermişlerdir. Bu çalışmada faydalandığımız ve Andreyan'ın Türkçe'ye çevirmiş olduğu üç Ermeni kaynak, Urfalı Mateos'un *Vekayi-name*'si, Müverrih Vartan'ın *Türk Fütühatı Tarihi* ve Aknerli Grigor'un *Okçu Milletini (Moğollar) Tarihi* adlı kronikleridir. İlk etapta faydalandığımız ve 952-1136 yılları arasındaki olayları ihtiva eden Mateos'un tarihi ve ondan sonra 1136-1162 yılları arasındaki hadiseleri içeren Papaz Grigor'un zeyli bölgemizle ilgili doğrudan bilgiler vermekte olan ve bölge tarihi açısından gerekliliği tartışılmaz olan bir kaynaktır. Diğer iki Ermeni kaynaktaki, yani 889-1269 yılları arasındaki olayları anlatan Vartan ile 1228-1273 yılları arasındaki olayları kapsayan Aknerli Grigor'un eserlerinde Nusaybin ile ilgili doğrudan bilgi verilmemekle beraber, Moğolların bölgeye gelişi Meyyafarikin ve Mardin kuşatmaları hakkında dikkate değer bilgiler sunulması, bölge ile ilgili sathi bilgiler ışığında söz konusu dönemlere ait bir değerlendirme yapma fırsatını bize tanımıştır. Yıl itibariyle de bu iki vekayinamenin birbirini tamamlaması hadiselerin sürekliliğinin sağlanması noktasında bizlere yardımcı oldu.

³ Mesela Osman Turan'ın *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Işın Demirkent'in *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi* gibi çalışmalar bu kaynaktan alıntılar yapan çalışmalardır.

Ortaçağın Ermeni kaynakları kuşkusuz bu kadar değildir. Bölge hakkında bilgi veren diğer Ermeni kaynaklar arasında, Andreasyan'ın bir makalesinde bahsettiği⁴, Ani'li Mikhitar, Ani'li Samuel, Gence'li Kiragos ve Vardapet gibi kronikler sayılabilir. Bu açıdan bakıldığında, Anadolu Tarihi açısından önemli bilgileri ihtiva eden bu kaynaklardan faydalanmak gerekirdi fakat bu eserlere ulaşamadık.

4. Arapça Kaynaklar

Ortaçağda Arapça, bir ilim ve kültür dili olduğundan bu dilde sadece Araplar tarafından değil, diğer milletlere mensup müverrihler tarafından da eserler yazıldı. Dolayısıyla Ortaçağda herhangi bir konu için sahip olduğu önem gibi, bizim araştırmamız açısından da Arapça kaynakların önem ve gereği aşikardır. Her ne kadar doğrudan doğruya Nusaybin ile ilgili Arapça yazılmış bir kaynak olmasa da, Arapça kaynaklar arasında doğrudan bölge tarihiyle ilgili bilgi veren kaynaklardan söz etmek gerekir. Bu araştırma sürecinde konu ile ilgili mümkün olduğunca istifade etmeye gayret gösterdiğimiz Arapça kaynakları kronolojik açıdan sıralayacak olursak, faydalandığımız Arapça eserler arasında ilk olarak burada Belazuri'nin *Fütuhu'l Büldan*'ından bahsetmek gerekir. Genel olarak İslam dönemi fetihlerini çeşitli raviler aracılığıyla anlatan bu eserden, el-Cezire bölgesi ve Nusaybin'in İslam ordusu tarafından fethi konusunda istifade edildiği gibi, çok sınırlı olsa da bazı sosyal tarih ile ilgili bilgilere ulaşabildik. Aynı kategoriye dahil edebileceğimiz bir diğer kaynak da Vakidi'ye isnad edilen *Fütuhu's Şam* adlı eserdir. Bu eser hakkında Belazuri ile ilgili söylenenlere eklenecek fazla bir şey yoktur. Bundan başka, doğruluğu tartışılabilir da aynı müellife nispet edilen *Futuh-u Diyar Rebia ve Diyar Bekr* adlı kaynağa ulaşamaması bu çalışmanın önemli bir eksiğidir.

Arapça kaleme alınmış olan kaynaklar arasında Nusaybin bölgesi tarihi için önemli bir kaynak olarak İbnu'l Ezrak'ın *Tarih-i Meyyafarikin* adlı bir eserini de anmak gerekir. Mervaniler döneminde özellikle Selçuklu Türklerinin bu bölgeye gelmeye başlamaları ve Türk nüfusunun oluşmaya başlaması ile ilgili önemli bilgiler veren bu kaynak, sadece Mervaniler dönemi değil Artuklular dönemi bölge tarihi açısından da değerli bir kaynaktır. Bu mühim eserin Artuklular dönemi Nusaybin ile ilgili kısımlarını C. Hillebrand'ın söz konusu dönemi kapsayan İngilizce çevirisinden tamamladık.

⁴ Hrand D. Andreasyan, "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", *İÜEF Tarih Dergisi*, I, Sayı 1, İstanbul 1949, s. 95-118.

Arapça kaynaklar arasında en çok itibar ettiğimiz ele aldığımız bilgileri sağlam bir tenkid süzgecinden geçirip farklı kaynaklarla teyid eden İbnu'l Esir olmuştur. Gerek yaratılışla başlatıp 1230'lara kadar getirdiği *el-Kamil fi Tarih* adlı eseri, gerekse bunun bir özeti olarak kaleme aldığı *Tarih el-Bahir fi ed-Devle el Atabekiya* adlı kitaplarından bu çalışmada mümkün olduğu kadar istifade etmeye gayret gösterdik. Yalnızca bir vaka yazarı olmayan İbnu'l Esir'in, kentle ilgili olarak düştüğü notların satır aralarından yola çıkarak elde ettiğimiz bazı ayrıntılar bu araştırmanın sosyal, iktisadi ve kültürel boyutunun da şekillenmesine yardımcı oldu. Bundan başka, onun istifade ettiği en önemli kaynaklardan biri olan Taberi'nin *Tarih-i Ümem ve Mülik* adlı eseri de Nusaybin ile ilgili olarak hayli bilgiyi içerir. Keza aynı perspektiften değerlendireceğimiz İbn Kesir'in *el-Bidaye* adlı eseri de konumuz açısından yüksek bir mevki işgal etmektedir. Bu eseri bizim açımızdan değerli kılan bir diğer etken de kentimizde yetişmiş olan alimlerle ilgili diğerlerine nazaran daha fazla bilgi sunmasıdır. Ayrıca Dineveri'nin *Ahbaru't Tıval*'ı özellikle İslamiyet öncesi bölgede Sasani hakimiyetine dikkat çekecek ölçüde önem veren, bu açıdan çalışmamızın Bizans-Sasani savaşları dönemi ile ilgili olarak değerli bir kaynaktır. Bundan başka İbnu'l Adim'in *Buğyatu'l Taleb fi Tarih-i Haleb* ve İbn Yakubi'nin iki ciltlik *Tarih-i Yakubi* adlı eseri de diğer kitaplarda anlatılan olayları karşılaştırıp teyit etme cihetiyle faydalı oldu.

Memlük kaynakları arasında sayılan İbn Tağriberdi'nin *Nucumu'z Zahire* ile Bedrüddin Ayni'nin *Ikdu'l Cum'an* adlı eserlerinden kentimiz hakkında fazla bir bahsin geçmemesi sebebiyle hakkıyla faydalandığımız söylenemez. Bunlardan İbn Tağriberdi'den, diğer kaynaklarda adından çok az söz edilen Emir Çekem'in Mardin bölgesine gelişi ile ilgili olarak; Ayni'den de kent hakkında bilinen bazı konular noktasında faydalanmaya çalıştık. Keza Memlük tarihi kaynakları arasında önemli bir yere sahip olan *Tarih-i Baypars*'ı da burada anmak gerekir. Bu kaynaktan doğrudan Nusaybin ile ilgili bilgiye tesadüf etmedik ama başta Mardin olmak üzere diğer el-Cezire şehirleri ile ilgili olarak özellikle sosyal ve ekonomik açılarından kaydadeğer bilgilere ulaştık. İbn Şeddad'ın, el-Cezire bölgesi tarihi açısından önemli olan bir diğer eseri, *Alak ul Hatira* adlı kaynaktan, Cahen'in onun verilerine dayanarak yazmış olduğu tarihi ve coğrafi malumatı kapsayan *XIII. Asır Ortalarında Cezire* adlı makalesi aracılığıyla faydalandık.

Kent ile ilgili sınırlı bilgi veren Arapça kaynaklar arasında İbn Cevzi'nin *Miratu'z Zeman*, İbn Asakir'in *Tarih-i Dimaşk* ve ona bir zeyl yazmış olan İbn Kalanisi'nin *Zeyl Tarih-i Dimaşk* adlı eserleri sayılabilir. Bu kaynaklardan elde ettiğimiz bilgileri değerlendirerek diğer kaynaklarda rastlamadığımız bazı ayrıntıları değerlendirmeye çalıştık. İslam dünyasında, Haçlı seferlerine ilişkin bilgi veren az sayıda kaynağın başında gelen

Usame b. Munkiz'in *Kitabu'l İtibar* adlı kaynağı da araştırmamız açısından değerli bulduk. Müellifin haçlı seferleri döneminde bölge ile ilgili kayıtlarında sadece siyasi değil sosyal açıdan da çıkarımlar yaptık.

Arapça eserler arasında tarihe mal olmuş kişiler hakkında bilgiler veren iki kitap, İbn Hallikan'ın *Vefayatu'l Ayan* ve onun devamı niteliğinde olan Şakir el-Kutbi'nin *Fevatu'l Vefayat* adlı eserleri çalışmamızda her alanda istifade edip bazı bilgileri teyid ettiğimiz kaynaklar oldu. Bu iki kaynak Nusaybin'de yetişen alimler hakkında bilgi verdiği gibi bazı siyasi şahsiyetleri de tanıtıyor. Bunun yanında, sadece yeri geldikçe kentin alim ve ediplerinden söz eden İbn Nedim'in *Fihrist* adlı eseri ve Yakut el-Hamevi'nin *Mucemu'l Udeba'sı* bu kentin yetiştirdiği alim, şair, edip ve filozoflarından bahisle kentimizin kültürel durumuna dair bilgiler veren değerli kaynaklardır.

Hususi olarak Selçuklu tarihine dair yazılmış kitaplar arasında Ahmed b. Mahmud'un *Selçukname'si*, İmadüddin İsfehani'nin *Zübdetu'n Nusra fi Tarihü'l Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)* adlı eserleri sayılabilir. Selçukluların bölge ve kentimiz ile ilgili sınırlı icraatları hakkında haber veren bu kaynaklardan ilki bölgede meydana gelen Çavlı-Kılıç Arslan mücadelesiyle ilgili olarak değerli bilgiler sunuyor. İkincisi ise Tuğrul Bey'in Besasiri ile mücadelesi çerçevesinde Nusaybin'e gelişi hakkında malumat veriyor.

5. Farsça Kaynaklar

Farsça yazılmış olan kaynaklardan araştırmamızla ilgili olarak faydalandığımız ve Selçuklu dönemi tarihi ile ilgili bilgiler sunan üç kaynak vardır: Birincisi, Reşidüddin'in *Camiu't Tevarih* adlı eseri ki, her ne kadar Nusaybin ile ilgili doğrudan bilgi vermese de bölge ile ilgili birtakım ayrıntılara yer vermesi açısından değerli bir kaynaktır. İkincisi de, Ravendi'nin *Rahatu's Sudur ve Ayetu's Surur'u*, Tuğrul Bey'in kente gelişi ve bu bölgede Besasiri ve İbrahim Yınal ile mücadelesi hakkında bilgi veren önemli bir kaynaktır. Bölgenin Selçuklular dönemi ile ilgili faydalandığımız son Farsça kaynak ise, Anadolu Selçuklularının bu bölgedeki faaliyetleri ile ilgili değerli bilgiler sunan İbn Bibi'nin *el-Avamiru'l Alaiye* adlı eseridir. Bu eserde, Türkiye Selçuklularının ikbal devri olan I. Alaaddin Keykubad'ın bu bölgedeki faaliyetleri ve sonraki dönemlerde Harizmlilerin bölgeye gelişleriyle ilgili verilen bilgilerden mümkün mertebe faydalanmaya çalıştık. Kuşkusuz, diğer Farsça kaynaklar arasında Ahmed Eflaki'nin *Menakibu'l Arifin* adlı eseri de Anadolu'da Moğol istilasından sonraki Selçuklular dönemine ait mühim bilgiler sunuyor, fakat bu kaynakta daha ziyade Orta Anadolu ile ilgili bahisler ağırlıkta olduğundan

kentimiz ve bölgemizle ilgili kaydadeğer bir bilgiye tesadüf etmedik. Keza, Aksarayî'nin *Musamaratu'l Ahbar* adlı eserini de aynı perspektifte değerlendirmek gerekir.

Sonraki aşamada istifade ettiğimiz Farsça kaynakların tümü Timur dönemi ile Akkoyunlu-Karakoyunlu mücadelesine dair bilgiler sunan kaynaklardır. Bunlar arasında, bizzat kendisi de Timur'un Mardin kuşatmasına katılmak zorunda kalmış olan Esterebadi'nin *Bezm u Rezm*'i bölge tarihi açısından değerli bir kitaptır. Yine Timur'un katiplerinden Nizamüddin Şami'nin, ona ithaf ettiği kitabı *Zafername* adlı eseri de Timur'un bölgedeki icraatları hakkında bilgi veren bir kaynaktır. Ayrıca bu iki kaynağın müelliflerinin, biri Timur'dan nefret eden diğeri ona övgüler yağdıran kişiler olması, iki kaynaktaki hissi bilgileri değerlendirip bir muvazene ile konuyu ele almamızı gerekli kıldı. Bölgede Akkoyunlu-Karakoyunlu mücadelesine dair bilgi veren en önemli kaynak Ebubekir Tihrani'nin Farsça kaleme aldığı *Kitab-ı Diyarbekiriyye* adlı eseridir. Bu kitap aracılığıyla da, ortaçağın sonlarına doğru, bölge üzerinde seyreden Akkoyunlu-Karakoyunlu mücadelesine dair bilgilere ulaştık.

6. Osmanlı Dönemi Kaynakları

Ortaçağın sonu ve yeniçağın başlarında Safeviler üzerine yapılan 1514 Çaldıran savaşı sonrasında bu devletin elinde bulunan bölgeyi elde eden Osmanlı Devleti'nin fetih ve sonrasında bölgedeki faaliyetlerine ilişkin bilgilere ulaşma noktasında ilk olarak dönemin Osmanlı tarihçilerinin yazdıkları eserlerden istifade ederek, çalışmanın bu dönemle ilgili bölümünü sağlam ve akademik bir temele oturtmayı yararlı gördük. Bu bağlamda dönemin Osmanlı tarihçilerinden Hoca Saadeddin'in *Tacu't Tevarih*, Lütfi Paşa'nın *Tevarih-i Al-i Osman*, Mustafa Nuri Paşa'nın *Netayicü'l Vukuat* ve Ahmed Cevdet Paşa'nın *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarihu'l Hulefa* adlı eserlerinden bu dönemle ilgili verilen bilgileri karşılaştırarak bir sonuca ulaşmaya çalıştık. Bunların dışında Osmanlı imparatorluğu'nun son asırlarında kaleme alınmış olan ve doğrudan Nusaybin tarihi ile ilgili bilgileri içeren Abdülgani Efendi'nin *Mardin Tarihi* ile Abdüsselam Efendi'nin *Ümmü'l İber* adlı eserlerini de kentin tarihi ile ilgili önemli bilgiler bulduğumuz için burada anmak gerekir.

7. Seyahatnameler ve Tarihi Coğrafya ile İlgili Eserler

Ortaçağ boyunca Nusaybin'e birçok seyyah gelmiş ve şehrin halihazırdaki durumuyla ilgili bilgiler vermişlerdir. Bunlardan bahsederken yine kronolojik sırayla gidersek

ilk olarak İstahri'yi anmak gerekir. Nusaybin ile ilgili gözlemlerinin yanında genel olarak el-Cezire bölgesi ile ilgili bilgiler sunan *Kitab-ı Mesalik ve'l Memalik* adlı bu kaynak kent ile ilgili birçok bilgiyi içerir. Bundan başka, XIII. yüzyıl seyyahlarından İbn Cübeyr'in seyahatnamesi de araştırma konumuzun her alanı ile ilgili değerli bilgiler sunuyor. Yine aynı asırda bu bölgeye gelmiş olan Marco Polo'nun, *Gezginler Kitabı*'nda Mardin ve çevresine dair aktarılan ve özellikle bölgenin ekonomik kaynakları ve zirai ürünleri hakkında verilen bilgileri kayda değer bulduk. Doğrudan doğruya Nusaybin ile ilgili gözlemlerinden faydalandığımız bir diğer seyyah İbn Battuta oldu. *Tuhfetü'n Nuzzar fi Garaibu'l Emsar* adlı eserinde kent hakkında kısa fakat değerli bilgiler sunan İbn Battuta, diğer seyahatnamelerde rastlamadığımız ayrıntılarla kentin XIV. yüzyıla ait durumunu özetleyen bilgiler sunuyor. Bundan başka, bir nevi coğrafi bir lügat diyebileceğimiz Yakut'un *Mucemu'l Buldan* adlı eserini de burada anmak gereklidir. Bu eserin Nusaybin'i anlattığı maddesinde kentin bölge coğrafyasındaki yeri, o dönemdeki genel durumunun yanında zengin geçmişi ile ilgili orijinal birtakım bilgilere de ulaştık.

Nusaybin ile ilgili coğrafi eserler bu kadar değildir: Kent ile ilgili olarak anmamız gereken diğer coğrafyacılardan İbn Hurdazbih, İbn Havkal, Makdisi, Hamdullah Müstevfi gibi gezginler de vardır. Her ne kadar doğrudan bunların eserlerine ulaşamadıysak da onların kent hakkındaki gözlemlerini güzel bir şekilde özetleyen Strange'in *Eastern Chaliphate* adlı çalışmasından faydalanarak dolaylı da olsa bu alandaki eksiklikleri gidermeye çalıştık. Ayrıca Sayın Adnan Çevik'in, bölgeye gelmiş olan tüm coğrafyacıların Nusaybin şehrine ilişkin gözlemlerini aktardığı tebliğinden de, faydalanmayı gerekli gördük.

İbn Haldun'un *Mukaddime* adlı eserinden özellikle bölgenin ve kentimizin dünya üzerinde konumu, bulunduğu iklim kuşağı vs. hakkında bilgiler edindik. Bundan başka İbn Haldun'un iklimlerin insanlar üzerindeki etkileri hakkındaki tespitlerinden yola çıkarak da Nusaybin halkının olası insani yapıları üzerinde yorumlar yaptık. Coğrafi eserler konusunda son olarak Osmanlı dönemi müelliflerinden olup Yakut'un eserine benzer bir eser yazan Şemseddin Sami'nin *Kamusu'l Alam* adlı coğrafi eserinden de kentimiz adına hem geçmişe dair hem de Osmanlı dönemi ile ilgili değerli bilgiler edindik.

b) Modern Kaynak ve Araştırmalar

Çalışmamızda bir şehrin tarihini çok yönlü ele aldığımız için, ortaçağda araştırma bölgemiz ile ilgisi olan her devlet hakkında yazılmış kaynakları gözden geçirmek zorunda kaldık. Bu doğrultuda ilkçağ medeniyetleri de dahil olmak üzere, İslam ve Arap tarihleri,

Bizans ve Sasani tarihleri, Selçuklu Tarihi, Moğol Tarihi ve bölgede hüküm sürmüş diğer Türk devlet ve hanedanlarının tarihleri hatta Osmanlı tarihiyle ilgili kitap ve makalelerden faydalanmak gerekti. Bundan başka bölgedeki diğer şehirlerin tarihlerini anlatan eserlerle felsefe, din ve mezhep tarihi, sosyal ve iktisadi tarihle ilgili bütün çalışmalara ulaşmak, araştırma konusunun bir gereği olarak ortaya çıktı.

Bu noktadan hareketle faydalandığımız modern kaynakların konumuz açısından en önemli olan birkaçını araştırmamızın içerik sırasına göre ele alırsak; ilk olarak Nusaybin kentinin tarihi coğrafyası ile ilgili tespitler, el-Cezire ve Mezopotamya kavramları arasındaki farklar konusunda Tuncer Baykara'nın bizzat bu alana münhasır yazılmış olan tarihi coğrafya ile ilgili çalışması önemlidir. Bu konuda ayrıca Şemseddin Günaltay ve Fikret Işıltan'ın söz konusu kavramlarla ilgili verdikleri bilgileri anmak gerekir. Yukarıda da sözünü ettiğimiz L. Strange'in *Eastern Caliphate* adlı kitabında bu konudaki tespitlerini, bölgeyi gezmiş coğrafyacıların yazdıklarından esinlenmiş olduğundan daha değerli addetmek gerekir.

Çalışmamız için önemli konulardan biri olan diğer Nusaybin (Nusaybin-i Suğra) hakkında en önemli tespit ve düzeltmelere E. Honigmann'ın çalışmalarında rastladık. Çalıştığımız zaman diliminin dışında olmasına rağmen araştırmamızın bütünlüğü açısından tarih öncesi dönemleri de kısaca ele almaya çalıştık. Bu konuda Fikret Işıltan'ın *Urfa Bölgesi Tarihi* adlı çalışması ve E. Honigmann'ın İslam Ansiklopedisindeki Nasibin (Nusaybin) maddesi bu dönem hakkında bilgi edinmemize yardımcı oldu. Özellikle, Işıltan'ın çalışması, bölgemizin çok yönlü tarihini ele alması bakımından her paragrafı değerli olan bir çalışmadır. Aynı şekilde, bu konuda tarih öncesi çağlarla ilgili çalışmalarıyla tanınan Firuzan Kınal'ın bölgenin ilkçağ tarihiyle ilgili siyasi, sosyal ve ekonomik durumu hakkında bilgiler sunduğu *Eski Anadolu Tarihi* adlı kitabını da unutmamak gerekir. İlkçağın sonu ile ortaçağın başlarında ortaya çıkıp araştırma konumuzun önemli ayaklarından biri olan Sasani-Bizans savaşları ve bu savaşlarda Nusaybin'in konumuna dair birçok kaynakta bilgiye rastladık. Bunlar arasında özellikle sayılması gerekenler arasında öncelikle Oktay Akşit'in MÖ. 27 ile MS. 395 yılları arasını kapsayan Roma Tarihi bu bakımdan iyi bir başlangıçtır. Bu tarihten sonrası için E. Honigmann, G. Ostrogorsky ve J. B. Segal'in çalışmaları bu dönemle ilgili olarak farklı bakış açıları kazanma bakımından yararlıdır.

İslam ordularının bölgeye girişi, Emevi ve Abbasi dönemleri hakkında ana kaynaklardan sonra ilk olarak bakılması gereken kaynaklar arasında J. Welhausen'in Arap Devleti ve Sükutu, Philip K. Hitti'nin *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Mustafa Fayda'nın *Hz. Ömer Döneminde Gayrı Müslimler* adlı çalışması ile E. Honigmann, Fikret Işıltan ve J. B. Segal'in yukarıda adı geçen çalışmaları ve İslam ansiklopedisinin konuyla ilgili maddelerine

müracaat etmek gerekti. Bölgede yerel hanedanlıklar dönemi ve Türklerin bölgeye gelişiyle ilgili konularda Claude Cahen'in genel olarak Anadolu, Georg Ostrogorsky'nin Bizans, Osman Turan'ın Selçuklular, Gerhard Vath, İbrahim Artuk ve Ali Sevim'in Artuklu, Coşkun Alptekin'in Zengiler, Aydın Taneri'nin Harizmşahlar, Ramazan Şeşen'in Eyyubiler ve C. Şehabeddin Tekindağ'ın Memlûk Tarihi ile ilgili çalışma ve makalelerini saymak gerekir. Ayrıca M. Fuad Köprülü'nün kaleme aldığı İslam Ansiklopedisinin Artuklular ve Harizmşahlar maddelerinde bu devletlerle ilgili sunduğu malumat ile takdire şayandır. Haçlı seferleri döneminde bölge tarihi ile ilgili Steven Runciman ve Işın Demirkent'in çalışmaları araştırmannın bu dönem ile ilgili boşluğu dolduran iki önemli eserdir. Moğol ve Timur devletleri ile ilgili Wilhem Bartold, Bertold Spuler ve İsmail Aka'nın çalışmaları önemlidir. Faruk Sümer'in, Akkoyunlu-Karakoyunlu-Safevi devletleri ile ilgili makale ve çalışmaları bu dönemlerde ana kaynaklardan sonra başvurulacak ilk çalışmalardır.

Osmanlı imparatorluğu dönemine gelince, bu dönemle ilgili olarak çalışmamızın hemen her alanı ile ilgili değerli bilgiler sunan ve Osmanlı döneminin ilk tahrir defterleri ışığında bölgemiz tarihi açısından eşsiz bir eser yazmış olan Nejat Göyünç'ün *XVI. Asırda Mardin Sancağı* adlı kitabını ilk olarak anmak istiyoruz. Gerçekten, Osmanlı hakimiyetinden sonra bölgenin ve özellikle de Nusaybin'in de içinde bulunduğu Mardin sancağının siyasi, sosyal, dini, iktisadi ve hatta mimari tarihi hakkında değerli bilgiler sunan 1518 ve 1526'daki tahrir defterleri çerçevesinde hazırlanmış bu kitap, çalışmamızın Osmanlı dönemi ile ilgili boşluğu doldurmuştur.

Nusaybin'in ortaçağlardaki sosyal ve ekonomik yapısı ile ilgili olarak modern kaynaklardan Helenistik dönemde Nusaybin'de kurulan darphanelerle burada basılan paraların özellikleri hakkındaki bilgilere Otto Morkholm, J. B. Segal, Stefan Karmiese, Ian Carrandice ve Martin Price'nin sözkonusu döneme ait paraları anlatan kitapları aracılığıyla ulaşmaya çalıştık. Bizans, Abbasi ve Eyyubi dönemlerinde kentimizde basılan sikkeler için yukarıda bahsettiğimiz bu devletlerin siyasi tarihlerini anlatan kitaplarda (R. Şeşen, O.Turan vs.) yeri geldikçe bilgi verilmiştir. Bununla birlikte hususi olarak Selçuklu dönemi paraları hakkında bilgi veren Halit Erkiletlioğlu-Oğuz Güler'in *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri* adlı çalışma bu bakımdan faydalı oldu.

Yakındoğu coğrafyasının iktisadi ve ticari tarihi açısından dikkate değer bilgiler sunan W. Heyd'in *Yakındoğu Ticaret Tarihi* adlı kitabı Nusaybin'in İpek yolu ticaretindeki konumu ile ilgili olarak orijinal bilgilere ulaşmamız açısından mümtaz bir değere sahiptir. Ayrıca, bölgenin sosyo-ekonomik durumu açısından Mustafa Akdağ'ın *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi* adlı kitabın çalışmamızı doğrudan ilgilendiren bir kaynak olduğunu

söylemek gerekir. Selçuklu tarihçiliğinin mimarlarından Osman Turan'ın çalışmalarında eksikliği hissedilen, Selçukluların Anadolu'ya girişiyle bu coğrafyada oluşan yeni sosyal ve iktisadi yapı hakkında eşsiz bilgiler sunması bu çalışmaya değer kazandıran önemli bir özelliktir. Bundan başka Anadolu'nun iktisadi tarihi hakkında verilen bilgilerden faydalanılması gereken bir diğer değerli çalışma olarak Ahmet Tabakoğlu'nun *Türk İktisat Tarihi* adlı çalışmasını da unutmamak gerekir. Keza, Osmanlı döneminde sosyo-ekonomik yapıya dair çalışmalar arasında Yusuf Halaçoğlu'nun XIV.-XVII. asırlar arasında Osmanlı devletinin sosyal yapısı ve iskan siyaseti ile ilgili çalışmalarında, kentimizle ilgili sunduğu malumatın da değerini biçmeye gerek yoktur.

Son olarak şehrin dini, ilmi ve kültürel durumu ile ilgili ilk elden faydalandığımız kaynaklardan söz etmek istiyoruz. Bunların başında İslam Medeniyeti Tarihi ile ilgili kitapları gelmektedir. Bu bakımdan bu alandaki çalışmaların öncüsü kabul edilen Corci Zeydan'dan başka A. R. Gibb, W. Bartold-Fuad Köprülü ile Adam Mez'in İslam Medeniyeti ile ilgili çalışmaları sayılabilir. Bölgemizin dini heterodoksisi ile ilgili olarak M. Fuad Köprülü, Bernard Lewis, A. Yaşar Ocak, E. Ruhi Fığlalı, Adnan Demircan ve Abdullah Ekinci'nin çalışmalarına müracaat etmek gerekir. Felsefe ve düşünce tarihi kitapları da bu alanda değerli bilgiler sunmaktadır. Özellikle İ. Agah Çubukçu, De Lacy O'leary gibi İslam Felsefesi ve Düşüncesi Tarihi alanında sivrilmiş olan yazarların çalışmaları, bu alanda ilk olarak müracaat edilmesi gereken modern kaynaklar arasındadır. Şehrin ortaçağın başlarındaki dini, ilmi ve kültürel yapısı ile ilgili Hayes'in *Urfa Akademisi* adlı kitabından da bu alanda yadsınmayacak ölçüde istifade ettiğimizi belirtelim. Bundan başka Hanna Dolapönü ve Gabriel Akyüz'ün doğrudan kent tarihini ilgilendiren çalışmalarını, bölgenin yerli Süryanilerinden olmaları bakımından bu alanda faydalanılması gereken eserler olarak gördük⁵.

⁵ Tenkitte genel olarak faydalanılan kaynaklar şunlardır: Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihi'nin Kaynakları (Tarih ve Müverrihler)*, İstanbul 1991; M. Fuad Köprülü, "Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları", *Belleten*, VII, Sayı 27, Ankara 1943, s. 379-522. Yukarıda adı geçen bütün çalışmaların tam künyesi için bibliyografya kısmına bakınız.

BİRİNCİ BÖLÜM

BÖLGENİN TARİHİ COĞRAFYASI

a) Mezopotamya ve el-Cezire Kavramları

el-Cezire tabiri, bir benzetmeden yola çıkarak, Fırat ve Dicle nehirlerinin arası adeta bir adaya (Cezire) benzediğinden dolayı, bu bölgeye İslam coğrafyacıları tarafından verilmiş bir isimdir. Aynı mıntıka klasik antik dönemde Mezopotamya diye ifade ediliyordu⁶. Ancak, aynı anlama gelse bile, coğrafi ve tarihi anlamda tam olarak aynı sahayı karşılamayıp değişik sınırları ihtiva etmesi sebebiyle, Mezopotamya ve el-Cezire isimleri arasında farklılıkların bulunduğunu belirtelim. İlk olarak Mezopotamya tabirini ele alacak olursak, Grek kaynakları Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı topraklara *iki nehir arası* anlamına gelen Mezopotamya adını vermektedir. İlk kez Büyük İskender devrinde onun yeni teşkil ettiği bir satraplık için kullanılan Mezopotamya sahasının sınırları, doğuda İran dağının doğu etekleri, kuzeyde Doğu Anadolu dağlarının güney etekleri, güneyde Basra körfezi, güneybatıda Arabistan çölü, batıda da Suriye çölü ile çevrilmiştir. Tarihi devirlerde bu memleketin güney kısmına Ken-gi ve Şanar (Sinear); kuzey kısmına da Subartu adı verilirdi⁷.

el-Cezire tabirine gelince Araplar, Greklerin Mezopotamya dedikleri sahayı iki kısma ayırarak güneyine, yani Aşağı Mezopotamya'ya Sevad yada Irak; kuzeyine, yani

⁶ İstahri, *Kitabu'l Mesalik ve'l Memalik*, (neş. Muhammed Cabir Abdul'al el-Hinini), Kahire 1961, s. 52; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, I, (*Anadolu'nun İdarî Taksimatı*), Ankara 1988, s. 28-29.

⁷ M. Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark (Elam ve Mezopotamya)*, Ankara 1937, s. 187; Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul 1960, s. 1, 12. not. 1.

Yukarı Mezopotamya'ya da el-Cezire demişlerdir⁸. İbn Haldun, el-Cezire bölgesini *Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan yer, bu iki nehir Bağdad'da birleşmeden evvelki saha* şeklinde tanımlıyor⁹. Bu tanımdan yola çıkarak Mezopotamya'nın, Dicle ile Fırat arasında kalan bütün sahayı ihtiva ettiğini, el-Cezire'nin ise, söz konusu sahanın Anbar ile Tikrit arasında çizilecek bir hattın kuzeyinde kalan kısımlarını içeren bir coğrafi saha olduğunu söyleyebiliriz¹⁰.

Genel olarak bütün Arap coğrafyacıları tarafından *iki nehir arasında kalan bölge* şeklinde tanımlanan el-Cezire bölgesinin sınırlarının zamana göre değişiklik arz ettiğini de söylemek gerekir. Mesela bilinen sınırları, kuzeyde Meyyafarikin ile Malatya yakınında Fırat'a kadar olan yerlere batıdan komşu olan yerler, güneyde Fırat nehri üzerinde yer alan Tikrit, güneybatıda Cezire çölü ve doğuda İran dağları ve Azerbaycan olan el-Cezire bölgesi, 690 senesinde Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan'ın, Musul ve Ermeniye gibi bölgeleri de Irak'tan ayırıp Harran'a bağlamasıyla sınırları daha geniş bir bölge haline gelmişti¹¹.

Mezopotamya ve el-Cezire kavramları ile birlikte sıklıkla Bet Nahreyn tabirine de tarihi kaynaklarda rastlıyoruz. Bunun da, söz konusu bölgenin Dicle ve Fırat nehri arasında bulunması sebebiyle verilmiş bir isim olmakla birlikte, coğrafi olarak diğer ikisine göre daha dar bir sahayı ihtiva ettiğini söyleyebiliriz. Emevi idare sisteminde, el-Cezire adı yerine ilk kez kullanılan bu isim, Diyar-ı Bekr'in güneyi, Diyar-ı Rabia'nın ve Dicle'nin batı tarafında kalan kısmı ile Urfa'nın ova tarafı, Resu'l Ayn taraflarını içine alan bölge için kullanılmakta ve Ma Beyne'l Nehreyn, (İki Nehir Arası) anlamına gelmektedir¹².

Son olarak genel bir değerlendirme bakımından Cezire, Suriye ve Mezopotamya tabirleri konusunda Süryani Mihail'in düştüğü kayıtları, burada kayda değer buluyoruz. Süryani Mihail, Patrik Dioniyous'tan alıntı yaptığı yazısında, Suriye coğrafyasının iki

⁸ Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, (çev. N. Gök) İstanbul 2004, s. 381; Mustafa Fayda, *Hız Ömer Döneminde Gayri Müslimler*, İstanbul 1989, s. 42; Adnan Çevik, "Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin", *Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyumu, (27-28 Mayıs 2004)*, Nusaybin 2004

⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, (çev. S. Uludağ), İstanbul 1988, s. 314.

¹⁰ Fikret Işıltan *Urfa Bölgesi*, İstanbul 1960, s. 1, 12. not. 1; Zeydan, *İslam Uygarlıkları*, s. 381.

¹¹ Zeydan, *İslam Uygarlıkları*, s. 381; M. Halil Yınanç, "Diyarbakir", *İA*, III, Eskişehir 1997, s. 606.

¹² İbn Haldun, *Mukaddime*, I, s. 314; Abdü's-Selam Efendi, *Ummü'l İber Fi Zikri Men Mada Ve Mer*, (çev. S. Baybara), (YYLT), Kayseri 1994, s. 16; Zeydan, *İslam Uygarlıkları*, s. 153; Süavi Aydın, Kudret Emiroğlu, Oktay Özel, Süha Ünsal, *Mardin (Aşiret-Cemaat-Devlet)*, Ankara 2000, s. 4.

kısma ayrıldığını ve esasen Fırat Nehrinin, Suriye ve Mezopotamya'yı birbirinden ayıran doğal bir sınır olduğunu, Fırat'ın batısından başlayıp Amanos dağından Filistin mıntıkasına kadar uzanan bölgeye *Asıl Suriye*; Fırat'ın doğusunda kalan kısma ise Mezopotamya dendiğini ve Cezire, Mezopotamya ve Bet Nahreyn tabirlerinin aynı anlamda kullanıldığını yazmakla bu coğrafi bölgelerin çoğu zaman birbirine karıştırılan, fakat aslında farklı sahaları ihtiva eden yerler olduğuna dikkat çekiyor¹³.

b) el-Cezire ve Bölümleri

Ceziretü'l Asur da denilen el-Cezire coğrafyası, köklü bir geçmişe sahip olan bir bölgedir. İslam tarihçilerine ve Tevrat'a göre, Nuh'un gemisi bu bölgede toprağa oturmuş, yeryüzünde ilk şehirler bu bölgede kurulmuş ve Hz. İbrahim bu bölgeden Filistin'e gitmiştir. Tevrat'a göre cennet bu bölgededir¹⁴. Burası, Nil nehrini iki taraftan kuşatan geniş çöller gibi, hiçbir doğal engele sahip olmayıp toprağının verimliliği sularının bolluğu sebebiyle ve bilhassa doğu ve batı dünyalarının ticari mübadeleleri en doğal ve elverişli bir geçit yeri teşkil etmesi dolayısıyla bütün tarihi devirler boyunca etrafında yaşayan ve büyük devletler kuran cengaver kavimlerin daimi surette hırslarını tahrik etmiştir¹⁵.

Bölgenin sınırlarını çizecek olursak, güneyinde Irak-ı Arabî, güneybatısında Berü's Şam, batısında Suriye-i Bala yani Haleb ve kuzeyinde de Anadolu ile eskiden Ermeniyeye denilen Erzurum ve Van ciheti bulunmaktadır. Bölge, Dicle'nin doğusunda kalan Meyyafakirin, Silvan, Erzen, Siirt, Zap havzası ve Fırat'ın batısındaki Adıyaman bölgesini içine alır¹⁶. İstahri bölgenin şehirleri arasında Malatya, Sümeysat, Menbic, Balis, Rakka, Anbar, Tikrit, Musul, Amid (Diyarbakır), Nusaybin, Resu'l Ayn

¹³ Süryani Mihail, *Vekayiname*, (çev. H. D. Andreasyan), Yayınlanmamış TTK Nüshası, Ankara 1944, s. 165-166.

¹⁴ Ramazan Şeşen, "Cezire", *DİA*, VII, İstanbul 1993, s. 509.

¹⁵ Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 2.

¹⁶ Baykara, *İdarî Taksimat*, s. 29; Şeşen, "Cezire", *DİA*, VII, s. 509; Ramazan Şeşen, "Haçlı Seferleri Sırasında Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Siyasi ve Sosyal Durumu, Haçlılarla Yapılan Mücadeleye Katkısı", *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu (İstanbul 23-25 Haziran 1997)*, Ankara 1999, s. 33; Claude Cahen, "İzzeddin b. Şeddad'a Göre XIII. Asır Ortalarında Cezire", (çev. N. Çağatay), *AÜİFD*, II, Sayı 4, Ankara 1953, s. 94.

(Ceylanpınar), Harran, Ruha (Urfa) gibi şehirleri sayıyor¹⁷. Halife Osman zamanında ayrı bir vilayet haline konulan el-Cezire kıtası, bölgede oturan Arap kabilelerinin ismine izafetle, üç bölgeye ayırıldı: Diyar-ı Bekr, Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Rabia¹⁸.

Diyar-ı Bekr, Mardin'den Adıyaman, Harput, Bingöl, Siirt, Bitlis'e kadarki sahayı kapsıyordu. Bazen Muş, Malazgirt, Ahlat bölgeleri de Diyar Bekr bölgesine tabii idi¹⁹. Diyar-ı Mudar, Cizre'nin doğu ve batı kısımları olup Rakka (veya Harran) merkez olmak üzere Urfa ve Suruç taraflarını ihtiva eder. Ancak Diyar-ı Mudar tabiri daha ortaçağ sonlarından itibaren kaybolmaya yüz tutmuştur. Araştırma konumuz olan Nusaybin kentinin içinde bulunduğu ve el-Cezire'nin en geniş sahasını içine alan Diyar-ı Rabia ise, Cezire'nin doğu ve güneydoğu kısımları olup Nusaybin (veya Musul) merkez olmak üzere Cizre ve Mardin taraflarını içine alırdı²⁰. (Bkz. Harita I)

c) Diyar-ı Rabia ve Nusaybin'in Bölge Coğrafyasındaki Yeri ve Önemi

Rabia, eski Kuzey Arabistan'ın en büyük ve en kudretli kabilelerinden birinin adıdır. Peygamber zamanında Hıristiyanlık Rabia kabilesi arasında yaygındı. h. 8 yılında Halid b. Velid, Kureyş ve bütün Mudarlar tarafından tapılan Uzza putunu kırdıktan sonra IX. yüzyılda Mudar ve Rabia'nın büyük kolları İslamiyet'i kabul ettiler²¹. Sasaniler döneminde, merkezi Nusaybin olan idari bölgeye, yani Yukarı Mezopotamya'nın doğu kısımlarına İslam fetihlerinden sonra yerleşip burayı yurt edindiklerinden dolayı bölge onlara nisbetle, Diyar-ı Rabia olarak anılmaya başlandı²².

Diyar-ı Rabia'nın sınırlarına gelince, Yakut'un kısaca, Musul ve Res'ul Ayn arasındaki bölge olarak tanımladığı ve Rabia Araplarının ve bilhassa Tağlib kabilesinin diyarı olan bu bölge, Cezire'nin tüm doğu ve güneydoğu kısımlarını içine alır. Dicle boyunca Tell Fegan'dan Tekrit'e kadar uzanır ve nehrin sağ arazisinde Habur-Hirmas-Sarsar arazisi ile sol

¹⁷ İstahri, *Kitabu'l Mesalik*, s. 52.

¹⁸ Bkz. Yınanç, "Diyarbekir", *İA*, III, s. 606.

¹⁹ Moğollardan sonra Diyar Bekr'in, Musul merkezli olarak tüm el-Cezire sahasını ihtiva eden idari bir ünite olduğunu görüyoruz. Bedruddin Ayni, *İkdu'l Cum'an fi Tarihu'l Ehli'z Zaman*, (neş. M. Muhammed Emin), I, Kahire 1987, s. 415.

²⁰ G. Le Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, London 1966, s. 86; Baykara, *İdarî Taksimat*, s. 24; Şeşen, "agm", s. 33; Aydın vd., *Mardin*, s. 5; Çevik, "agm.", s. 2.

²¹ H. Kindermann, "Rebia ve Mudar", *İA*, IX, Eskişehir 1997, s. 653-655. Buradan da anlaşıldığı gibi, Rabia aşiretinin bölgeye gelişi İslamiyet'in yayılışından çok öncesine dayanır. Bkz. Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. S. Tuğ), II, İstanbul 1980, s. 431; Aydın vd., *Mardin*, s. 69.

²² Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, Ankara 1993, s. 9; Aydın vd., *Mardin*, s. 74; M. Canard-C. Cahen, "Diyar Rabia", *EF*, Leiden 1960, s. 348.

sahilinde küçük Habur'un aşağı mecrası ve Zab'ın aşağı ve yukarı mecrasını ihtiva eder. Abdusselam Efendi, bölgenin sınırlarını kısaca doğu-batı doğrultusunda Mardin-Habur; güney-kuzey yönünde ise Rakka-Siirt arasında kalan bölge olarak tanımlıyor. Cezire b. Ömer, (Cizre) Dara, Sincar, Mardin bu bölgenin meşhur şehirleridir²³. Bölge sınırlarının zamanla genişlediği vakidir. Mesela, Halife Ömer zamanında Diyar-ı Rabia eyaleti, sadece eski Sasani toprakları olan Nusaybin, Arzan, Beth Arabaye, Balad, Sincar, Karda, Bezabde ve Tur-Abidin bölgelerini değil, eski Bizans toprağı olan Diyarbakır, Resu'l Ayn ve Mardin bölgelerini de kapsıyordu²⁴. Bu bakımdan Diyar-ı Rabia bölgesinin, bazen Diyarbekir'i de içine alan geniş bir anlam ifade edebileceğini söyleyelim²⁵. Zaten Hamdullah Müstevfi (1281-1350), de bu iki bölgeyi birlikte zikreder ve Musul'u buranın merkezi olarak gösterir²⁶.

Nusaybin kentinin Rabia bölgesi içerisindeki konumuna gelince, bu bölgenin başkenti olmadığını varsaysak bile, diğer bazılarına nazaran daha önemli bir konumda bulunduğu aşikar olan Nusaybin şehri, Habur'un bir kolu olan Hirmas çayının kıyısında kurulmuş olup Musul'dan Suriye'ye uzanan yol üzerinde altı günlük ve Sincar'dan dokuz günlük mesafede yer alır²⁷. Ebu'l Ferec'e göre şehir, Akhar (Akkad) adıyla Nemrut tarafından kurulmuş olan üç büyük şehirden biridir²⁸. Eski zamanlarda büyük bir şehir olan Nusaybin, İskanyan adlı İran devleti tarafından bir müddet merkez olarak kullanılmış daha sonra Romalılar ve Sasaniler arasında el değiştirmiştir²⁹.

Arap coğrafyacıları kentin, dördüncü iklim dahilinde yer aldığını; bu iklimin güney sınırının, Sincar istikametinde şehrin aşağı yukarı 12 fersah güneyinden geçtiğini yazar.

²³ Abdü's-Selam Efendi, *Ummu'l İber*, s. 16; "Diyar Rebia", *İA*, III, s. 601; Baykara, s. 24, Canard-Cahen, "Diyar Rabia", *EF*, s. 348; Çevik, "agm.", s. 2. Nusaybin bölgedeki en eski kent merkezlerindedir. Mardin, Dara, Hısn Keyfa, Savur ve Lorna gibi yerler Sasani-Bizans üstünlük mücadelesi döneminde bu sonuncular tarafından İran baskınlarını önlemek ve ordularının zor durumda kaldığı zamanlarda sığınmak gayesi ile sonradan inşa edilmiş istihkamlardı. Bu konuda Bkz. Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969, s. 6-7.

²⁴ Şeşen, *Harran*, s. 9; Aydın vd., *Mardin*, s. 74. Arap coğrafyacılarının bazıları Musul'u da Rabia bölgesi dahilinde sayarken, bazıları ise burayı ayrı bir idari bölge olarak telakki eder. Bkz. Çevik, "agm.", s. 3.

²⁵ Buna karşılık, Moğollar döneminde de tüm el-Cezire'nin Musul merkezli olarak Diyar-ı Bekr adı altında birleştirilmesi, bu bölgenin sınırları konusundaki keyfiyetin tamamen hakim unsura göre değiştiğini gösteriyor. bkz. Muammer Gül, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti*, İstanbul 2005, s. 47.

²⁶ Müstevfi'den nakleden Baykara, *İdarî Taksimat*, s. 24, 74.

²⁷ İbnu'l Erzak, *Tarih-i Meyyafarikin*, (*A Muslim Principality In Crusader Times Then Early Artuqid State*), (1100-1150 yılları arasının neşri ve ing. trc. C. Hillenbrand), İstanbul 1990, s. 37, not. 49; Şemsettin Sami, "Nusaybin", *Kamusu'l-Alam*, IV, İstanbul 1316, s. 4580.

²⁸ Gregory Ebu'l Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, (çev. Ö. Rıza Doğrul), I, Ankara 1999, s. 75; amlf., *Tarih-i Muhtasarı'd Düvel*, (Basım yeri ve tarihi yok) s. 12. Diğer iki şehir, Arach (Erech) adıyla Urfa ve Kalya (Calach) adıyla Medayin idi.

²⁹ Hariri, *Makamat*, (S. Sevsevil), Ankara 1989, s. 523; Şemsettin Sami, "Nusaybin", *Kamusu'l Alam*, IV, s. 4580-4581; Abdülgani Efendi, *Mardin Tarihi*, (çev. B. Zengin), Ankara 1999, s. 169.

Yakut, şehrin Hirmas çayının yukarı mecrasında kurulmuş olduğunu kaydederken³⁰, İbn Battuta'nın seyahatnamesinde Nusaybin, *geniş ve verimli bir ovada bulunan orta büyüklükteki eski bir kent* olarak tanımlanır³¹. Mardin'in güney kısmından ibaret olan Nusaybin şehri, batıda Mardin, kuzeyde Midyat, doğuda Cezire (Cizre) kazalarıyla güneyde Musul vilayeti ile sınırlıdır³². Şehir Sasani-Roma döneminde olduğu gibi, İslam fetihlerinden sonra da Doğu Cezire bölgesinin en büyük idari merkeziydi³³.

d) Nusaybin İsmi'nin Kökeni ve Kentin Kuruluşu

Nusaybin ismi, Sami kökenli olup Philion Byblios ile beraber Νάσιβις = στήλαι (Nasib)'ye bağlamak gerekir. Sikkeler üzerinde mevki adı olarak umumiyetle NESIBI şeklinde görülür. Bazı Süryani kaynaklarda, Nusaybin'e atfen Tevrat'taki Sobha adı kullanılıyor³⁴. Ebu'l Ferec, *Kronoğrafyası*'nda Nusaybin'in Nemrut tarafından kurulduğunda, ismini Akhar (Çiftçiler) şeklinde anıyor, fakat aynı müellif *Muhtasar* adlı eserinde, Nemrut'un kurduğu ve Nusaybin'e tekabül eden şehri, Halya olarak gösteriyor. Hangisi doğru olursa olsun, Nusaybin isminin bu iki sözcükle de herhangi bir kelime benzerliğinin bulunmaması dikkat çekiyor³⁵. Oysa sırf kelime benzerliği açısından düşünecek olursak kent isminin, Sümerlerin bolluk, feyiz, bereket ve yazı ilahesi olan *Nisiba* ile ilgisi olabilir. Sümerlerin inanışlarına göre, hem yazı, hem de ilim ilahesi olan bu tanrıça, Nusaybin'e pek uzak olmayan Mezopotamya'nın güney kısımlarını ihtiva eden Sinear'daki sızlıklara oturuyordu³⁶.

Tarih öncesi dönemlerde şehrin adı ilk olarak MÖ I. bin yıla ait Asur kaynaklarında II. Adrinirari zamanında *Naşibina* olarak zikrediliyor. Kentin adı, Cellarius'ta Nisibin ve Nesibis; bölgeyle ilgili ilk Roma kaynaklarından sayılan Plutarkus'da Nisibin; Stefanus'ta da Nasibis biçiminde anılmaktadır³⁷. Bazı yerlerde bu ismin, Nitibi(n), Nitibeni, Nizzibi gibi değişik şekillerine de rastlanır³⁸. MÖ. 852-715 arasındaki devirde Nusaybin, valisinin unvan

³⁰ Yakut, *Mu'cemu'l Buldan*, V, Beyrut 1986, s. 289; İbn Haldun, *Mukaddime*, I, s. 313; Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, Eskişehir 1997, s. 102.

³¹ İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, (çev. A. S. Aykut), İstanbul 2004, s. 337; Aydın vd., *Mardin*, s. 103. Arap coğrafyacılarının kent hakkındaki gözlemlerine aşağıda değineceğiz. Yine de bu konuda toplu bilgi için şu kaynaklara bakılabilir. Strange, *Eastern Caliphate*, s. 94-95; Çevik, "agm".

³² Şemsettin Sami, "Nusaybin", *Kamusu'l Alam*, IV, s. 4580-4581.

³³ Aydın vd., *Mardin*, s. 74.

³⁴ Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 99-100.

³⁵ Krş. Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, I, s. 75; amlf, *Muhtasar*, s.12.

³⁶ Bu tanrıça hakkında bkz. Günaltay, *Yakın Şark*, s. 475.

³⁷ Aydın vd., *Mardin*, s. 41, 48, not 155; Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s.100; Çevik, "agm.", s. 1.

³⁸ Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 99.

verdiği bir merkez oldu³⁹. Selevkoslar döneminde ise, *Antioch Mygdonia (Makedonya Antakyası)* adıyla yeniden kurulmuştur⁴⁰. Arap Phillipus zamanında MS. 244 yılında şehir *Julia Septimia Colonia Nisibis Metropoli* olarak adlandırıldı⁴¹. Ermeni kaynaklarda ise, şehrin adı umumiyetle *Mebin* olarak geçer. Urfalı Mateos'ta burası, *Mebin*, *Nsepi* veya *Nsepin* şeklinde geçmektedir. Yunan coğrafyacılar ise şehre *Socoras* yada *Mygdonius* adını verirler⁴².

Kentin, özellikle tarihin ilk dönemlerinden bu yana doğu-batı ticaretinin önemli bir noktasında oluşu, Nusaybin isminin menşeyini ticari sebeplere bağlayan yorumların da ortaya atılmasına sebep olmuştur. Buna göre kelimenin Süryaniler tarafından kullanılan biçimi olan “Sobha”, *Buluşma Yeri* anlamına gelmekteydi⁴³. Bununla birlikte, Nusaybin kelimesinin kökenini Süryaniceye bağlayan G. Akyüz'ün değerlendirmelerine göre Nusaybin sözcüğü, Süryanice bir kelime olmakla birlikte anlamı yukarıdakinden farklıdır. Onun belirttiğine göre Nusaybin sözcüğü, geçmiş zamanlı *Nsap* fiilinden türemiş olup değişik anlamlara gelmektedir. Bu fiil, edilgen geçişli fiile dönüştürüldüğü zaman *Nsip* kelimesi ortaya çıkar ki, çoğulu *Nsibin*'dir. Bu şekildeki çoğul anlamıyla kelime, *ekili her türlü ürünler, ağaçlar* veya *inşa edilmiş kiliseler* anlamını vermektedir⁴⁴.

Bazı kaynaklar, şehrin etrafındaki çiçekli çayırların çokluğundan dolayı buraya, muhtemelen bu özelliği ile ilgili bir anlama gelen, *Antomisias* denildiğini yazar⁴⁵. XVII. asır ortalarında kenti ziyaret etmiş olan J. B. Tavernier, şehrin adının eskiden *Nizibis*, şimdi ise (XVII. asırda) *Nesben* şeklinde olduğunu açıkça kaydediyor⁴⁶. Nusaybin'in bugünkü sakinleri, bu kelimenin kökenini, Türkçe'de “kısmet, hisse” manalarına gelen “Nasib” (نصيب) kelimesine bağlayıp sondaki “eyn” (ين) ekinin de Arapça'daki “ikili” manası vermesinden yola çıkarak “Nasibeyn” (çifte nasib) şeklinde yorumluyorlar. Fakat yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, tarihin ilk dönemlerinden beri bu ismin kullanıldığı göz önüne alındığında, kelimenin kökeninin Arapça olup olmadığını da sorgulamak zorunluluğu doğuyor⁴⁷.

³⁹ Honigmann, “Nasibin”, *İA*, IX, s.100.

⁴⁰ Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, I, s. 135; Şemsettin Sami, “Nusaybin”, *Kamusu'l Alam*, IV, s. 4580; Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, (çev. A. Arslan), İstanbul 2002, s. 35. Bazı kaynaklara göre, *Antiochia Mygdonia* bir bölgeydi ve Nusaybin bu bölgenin başşehriydi. Aydın vd., *Mardin*, s. 47, 48, not 155.

⁴¹ Honigmann, “Nasibin”, *İA*, IX, s.100; Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi (MÖ.27-MS. 395)*, İstanbul 1985, s. 397; Aydın vd., *Mardin*, s. 48, not 155.

⁴² Strange, *Eastern Caliphate*, s. 94.

⁴³ Segal, *Edessa*, s. 40.

⁴⁴ Gabriel Akyüz, *Nusaybin'deki Mar Yakub Kilisesi ve Nusaybin Okulu*, Mardin 1998, s. 9.

⁴⁵ Şemsettin Sami, “Nusaybin”, *Kamusu'l Alam*, IV, s. 4580.

⁴⁶ J. B. Tavernier, *XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat*, (çev. E. Gültekin), İstanbul 1980, s. 101.

⁴⁷ Nasib kelimesinin anlamları için Şemsettin Sami, *Kamus-ı Türki*, İstanbul 1317, s. 1460.

Nusaybin kelimesinin okunuşu ile ilgili bir şeyler yazmak gerekirse, Arap tarihçi ve coğrafyacılarının çoğu, herhangi bir hareke ile vurgu yapmaksızın şehrin ismini نصيبين şeklinde yazıyorlar⁴⁸. Bu açıdan değerlendirildiğinde, Arapça yazılışı bakımından kelimeyi “Nasibin”, “Nesibin” yada “Nisibin” şeklinde telaffuz edebileceğimiz gibi, bugünkü kullanımına uygun olarak “Nusaybin” şeklinde de okuyabiliyoruz.

Ortaçağ kaynakları, el-Cezire bölgesinde Nusaybin adıyla bilinen başka bir yerleşim yerinden de söz etmektedir. Modern tarihçiler arasında E. Honigmann’dan başka kimsenin dikkatini çekmeyen bu ikinci Nusaybin ile, araştırma konumuz olan Nusaybin, günümüz tarihçileri tarafından çoğu zaman birbirine karıştırılır⁴⁹, araştırmamızın başında böyle bir karışıklığa meydan vermemek için bununla ilgili bir açıklama yapmayı gerekli görüyoruz. Tarihi süreç dikkate alındığında bu yerleşim biriminin bu ikinci Nusaybin’in bilinen Nusaybin ile bağlantısının olduğu anlaşılıyor. Ortaçağ tarihçilerinin *Küçük Nusaybin* ya da *Bizans Nusaybin*’i adıyla, bilinen Nusaybin’den ayırdıkları bu yerleşim yerinin kurulmasının sebebi olarak kaynaklarda, MS 363’te Romalıların yenilgisiyle sonuçlanan savaş sonunda İranlılar ile Romalılar arasında yapılan anlaşma gereği Nusaybin şehrinin İranlılara terk edilmesi gösterilir⁵⁰. Buna göre, Roma imparatoru Julian’ın ölümünden sonra (363) yerine geçen Jovianus, Sasani imparatoru II. Şapur ile anlaşma yolunu seçti ve bu anlaşma gereği, Nusaybin kalesinin boşaltılıp Perslere terkini de kabul etti. Fakat Nusaybin halkı, Firdevsi’nin anlatımına göre, ateşperest bir hükümdarın tebaası olmayı arzu etmediklerinden önce buna karşı koymuş, başaramayınca da Amida (Diyarbakır)’ya göçmek zorunda kalmıştı. Bunlar bilahare, daha ötelere gidip kendilerine yeni bir yerleşim yeri kurdular. Bu yerleşim yerinin tüm sekencesi Nusaybin’e mensup olduğundan dolayı bu yeni yerleşim yerine Küçük Nusaybin adı verildi⁵¹.

Ortaçağ tarihçi ve coğrafyacıları, bu tarihten itibaren bilinen Nusaybin yanında, Küçük Nusaybin’i de anıyor: Vakidi, bölgedeki İslam fetihleri vesilesiyle, genel olarak Siverek ile birlikte andığı bu yerleşim yerinden *Nasibin al-Suğra* (نصيبين الصغرى) şeklinde bahsederken, Yakut, *Mu’cemu’l Buldan* adlı eserinde burayı Bizans Nusaybin’i anlamında

⁴⁸ Bkz. İstahri, *Kitabu’l Mesalik*, s. 52; Yakut, *Mu’cemu’l Buldan*, V, s. 288.

⁴⁹ Mesela Mateos’u tercüme eden Dulaurier, Ermeni müverrihin kitabında Nsepi olarak geçen bu yerleşim yerini bilinen Nusaybin kabul ediyor. (Bu konuda bkz. Ernst Honigmann, *Bizans Devleti’nin Doğu Sınırı*, İstanbul 1970, s. 140) Aynı eseri Türkçe’ye çeviren Andreasyan bugün Gaziantep’in ilçesi olan Nizip olarak gösteriyor. (bkz. Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1156) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, (çev. H. D. Andreasyan), Ankara 1987, s. 125, 134, 135, 254 ve indeks “Nisib”).

⁵⁰ Honigmann, “Nasibin”, *İA*, IX, s. 101.

⁵¹ Firdevsi’den aktaran, V. F. Büncher, “Şapur”, *İA*, XI, Eskişehir 1997, s. 341-342; Honigmann, “Nasibin”, *İA*, IX, s. 101.

Nusaybin-i Rum (نصيبين الروم) olarak kaydeder⁵². Urfalı Mateos burayı, *Sibar* yada *Nsepin* şeklinde anıyor ve 1066-1067 yıllarında önce Horasan Saları daha sonra da Gümüştekin tarafından yapılan seferler vesilesiyle zikrediyor⁵³. İbnu'l Esir, el-Cezire bölgesinin 1231 senesinde Moğollar tarafından istilası bahsinde, bu yerleşim merkezinden Yakut gibi, *Nusaybin-i Rum* şeklinde bahsediyor ve Moğolların burayı yağmalayarak içinde bulunan erkekleri öldürdüğünü kaydediyor⁵⁴.

Küçük Nusaybin'in coğrafi konumuna gelince, kaynaklarda genellikle Süveyda (Siverek) ile birlikte anılan Nusaybin-i Suğra⁵⁵, Yakut'un verdiği bilgiye göre, Fırat'ın sol yakasında Siverek, Hısn Mansur (Adıyaman) yolu üzerinde bulunmakta olup Amid ve Harran'a üç-dört gün mesafede idi⁵⁶. Bu yol herhalde Harran'dan Malatya'ya giden veya Edessa civarındaki Bizans arazisi kenarından geçen bir yol olacaktır. Çünkü Harran'dan Hısn Mansur'a götüren doğru yol Urfa ve Samsat üzerinden geçer. Günümüzde sadece harabeleri mevcut olan bu yerleşim yeri, 1:200,000 mikyaslı erkan-ı harbiye haritalarının 1333 (1917-1918) senesinde neşredilmiş Siverek-Harpur paftasında, Siverek'in aşağı yukarı 32 km batısında Fırat nehri kenarında Kantara mevkiine 2,5 km mesafede nehrin bir bükümünü üzerinde görülmektedir⁵⁷.

⁵² Vakidi, *Futuh'ş-Şam*, II, Beyrut ts, s. 128, 130; Yakut, *Mu'cemu'l Buldan*, V, s. 289.

⁵³ Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 125, 134, 135, 254. Küçük Nusaybin kalesinin reisi, Gümüştekin'in buraya gelmesiyle yakınında olan Urfa'ya haber gönderip acilen yardım talep etmiştir. Dulaurier, Mateos çevirisinde, Küçük Nusaybin'den habersiz olduğu için, aslında Ermenice'de bu anlamı karşılayan *Sipar* kelimesinin, herhangi bir müstensih tarafından ilave edilmiş olabileceğini yazıyor. Bkz. Mateos, *Vekayiname*, s. 135, not. 71.

⁵⁴ İbnu'l Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, (çev. A. Özaydın-A. Ağrakça) XII, İstanbul 1987, s. 463. Taberi tarihinde burası zikredilmeyip Nusaybin-i Yemen adlı bir şehirden bahsediliyor. (Bkz. Taberi, *Tarih-i Ümem ve'l Mülük*, Beyrut 1987, II, s. 428) Başka herhangi bir kaynaktan bu isme rastlamadık.

⁵⁵ Vakidi, *Futuh'ş-Şam*, s. 128, 130; Mateos, *Vekayiname*, s. 134.

⁵⁶ Yakut, *Mu'cemu'l Buldan*, V, s. 289.

⁵⁷ Şemsettin Sami, "Nusaybin-i Suğra", *Kamusu'l Alam*, IV, s. 4581; Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 99-100; Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (çev. F. Işıltan), İstanbul 1970, s. 140.

İKİNCİ BÖLÜM

BÖLGENİN SİYASİ TARİHİ

a) İlkçağ Dönemi

Nusaybin'in ortaçağlardaki tarihine geçmeden evvel, ilkçağ dönemi ile ilgili yapılacak kısa izahat, konunun bir bütün olarak anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Yukarıda da belirtildiği gibi, Ebu'l Ferec, şehrin Nemrut tarafından Akhar (Akkad) adıyla kurulduğunu yazmaktadır⁵⁸. Tarihte ilk kez Asur dönemi kayıtlarında anılan Nusaybin'in kadim geçmişi, söz konusu dönemde burada basılan sikkelerde geçen ismi ile de sabitlenmektedir. Dahası, kentin güneyindeki Çağçağ vadisi üzerinde bulunan ve MÖ III. bin yıla ait olduğu düşünülen höyük, aslında bu yerleşim yerinin geçmişinin sanılandan daha eskilere dayandığını gösteriyor⁵⁹.

MÖ. 1190'da Anadolu'dan gelen ve Masıkı denilen Ari bir ırk, Mardin'e kadar gelerek buraya hakim olmuş, fakat altmış yıl sonra Asur kralı I. Tıglatpalasır Sincar, Nusaybin ve Mardin'den geçerek onların yirmi bin kişilik ordularını mağlup etmiş ve bölgeye tekrar egemen olmuştur⁶⁰. MÖ. I. bin yılının başlarına gelindiğinde, bölgede muhtemelen Asurluların egemen olduğu sırada Aramiler, Yukarı Mezopotamya'yı istila ederek Fırat kavsinin her iki tarafına yerleştiler ve burada bir ucu Belih suyuna uzanan Bit-Adini krallığını tesis ettiler. Bu dönemde Nusaybin de Arami devletinin önde gelen kalelerinden biriydi⁶¹.

Asurlular, kısa bir bocalamadan sonra, II. Asur-dan zamanından itibaren bölgeye yeniden akınlar düzenlemeye başladı. Onun halefi II. Adad-nirari (MÖ 911-891) babasını izini takiple 901-896 yılları arasında her sene Tur Abidin bölgesindeki Aramilere seferler düzenledi. Onun oğlu II. Tukulti-ninurta, 885 yılında Aramileri vergiye bağlamış ve ertesi yıl

⁵⁸ Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, I, s. 75; amlf., *Muhtasar*, s. 12.

⁵⁹ Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 99; Aydın vd., *Mardin*, s. 33, 41.

⁶⁰ Hanna Dolapönü, *Tarihte Mardin (Itr el-Nardin fi Tarih Merdin)*, İstanbul 1972, s. 22-23.

⁶¹ Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 8; Aydın vd., *Mardin*, s. 33, 41.

Nusaybin'e kadar gelmiştir. Sonraki Asur kralları zamanında da bölge üzerine yapılan Asur seferlerine rağmen, Fırat kavsinin iki tarafına hakim bulunan Bit-Adini devleti, III. Salmanasar tarafından Asurlulara bağlı bir eyalet haline getirilinceye kadar varlığını sürdürdü⁶². Bu arada, Asur devleti'nin duraklama dönemine girdiği süreçte, bağımsızlığını elde eden valilerinden biri de Nusaybin valisi Bel Harran-bel Usur olmuştur⁶³. Sonraki dönemlerde bölgede adlarından söz ettirmeye başlayan Babil ve Medlerin, Asur imparatorluğunu birlikte yıktıkları süreçte Nusaybin şehri, MÖ 612 senesinde Asurluların onlara karşı son savaşları vesilesiyle de zikredilmektedir⁶⁴. Bu arada, Hitit devletinin de ikbal devrinde Nusaybin'e hakim olduğunu, burada Hitit devrine ait eserlerin de bulunmuş olmasından anlıyoruz⁶⁵.

Asur hakimiyetinin sona ermesinin ardından, önce Medlerin, daha sonra Perslerin hakimiyeti altında kalan bölge, Perslerin bütün Ön Asya'ya hakim bir devlet kurmalarıyla iki asrı aşan bir müddet için tarihin karanlıklarına gömüldü. Fakat daha sonra MÖ III. yüzyıl ortalarında Büyük İskender'in seferleriyle tekrar adından söz ettirmeye başladı. Büyük İskender, Perslere karşı düzenlediği seferini Zeugma'dan değil, Belih Irmağı ve Cüllab deresini takip yoluyla Nusaybin üzerinden yürüttü⁶⁶ (Bkz. Harita II). İskender'in büyük fetih hareketinden sonra, generalleri bu parçalanmış olan krallığın mirasçıları haline geldiler. Bunlardan Selevkos, Suriye, Mezopotamya ve İran coğrafyasını ele geçirerek aslan payını elde etti. Selevkoslar bu büyük coğrafyayı güçle yönetmeye kalkıştılar fakat kendi hanedanları da yıkıcı şiddetle istila edildi. Miladi III. yüzyılın ortalarında Selevkos, imparatorluğu isyanlar sonucunda ortadan kalktı⁶⁷.

MÖ. 137 yılından kısa bir süre sonra Mezopotamya'nın tamamı Partların (Arsakid) eline geçmiş, fakat çok geçmeden (MÖ. 132) bölgede 347 yıl sürecek olan Edessa (Urfa) merkezli küçük Osrhoene krallığı kurulmuştur⁶⁸. Bu krallığın kurulmasıyla önceleri genel olarak Mezopotamya'ya dair verilen haberlerin yavaş yavaş Nusaybin lehine derinleştiği dikkat çekiyor⁶⁹. Ermeni tarihçiler Osrhoene krallığının, Nusaybin (Ermenice Metsbin)'den gelen Arşam oğlu Abgar'ın halefleri tarafından kurulduğunu ve başkenti de Nusaybin'den

⁶² Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 8-9.

⁶³ Firuzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara 1991, s. 251.

⁶⁴ Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 100; Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 11, not 1; Aydın vd., *Mardin*, s. 55.

⁶⁵ Kınal, *Anadolu Tarihi*, s. 169.

⁶⁶ Segal, *Edessa*, s. 34, not 14; Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 12.

⁶⁷ Edwin M. Yamauchi, "God And Shah: Church and State in Sasanid Persia" *Fides et Historia*, Summer 1998, 30, sayı. 2, s. 81. Rivayete göre, I. Seleukos, Nusaybin'e bir Yunan kolonisi yerleştirdi. Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 100.

⁶⁸ Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 13-14; Akyüz, *Nusaybin Okulu*, s. 10. Bundan kısa bir süre sonra MÖ 128'de İskitler el-Cezire bölgesine bir akın düzenlediler. Bkz. Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 17.

⁶⁹ Akyüz, *Nusaybin Okulu*, s. 10.

buraya naklettiklerini iddia etmek suretiyle Edessa krallarının, aslında daha önce Nusaybin’de oturan Ermeni kralları olduğunu öne sürmektedir⁷⁰. Nusaybin’in, Ermenilerce ilk olarak ne zaman ele geçirildiğine dair bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Kaynaklar, bu konu ile ilgili ilk kaydı Ermenistan hükümdarı Tigran’ın MÖ. 88-86 yılları arasında, evvelce kendi elinde bulunan şehri işgal etmiş olan Partlardan geri alması vesilesiyle düşüyor ve Nusaybin’in, MÖ. II. asır ortalarından miladi asır başlarına kadar Arşakuni krallarının ve daha sonra Kral Sanatrug’un payitahtı olduğuna dair bilgiler veriyor⁷¹.

MS. 37 yılına gelindiğinde Part kralı Nusaybin’i Ermenilerden alarak, Part krallarına ait olan bazı imtiyazlarla birlikte Adiabene kralının oğlu Ezad (İzates)’a vermiştir. MS. 62’deki Partların Curbolo Seferi sırasında burası Partların ya da Adiabanelilerin elindeydi⁷². 116 yılında Edessa’da patlak veren bir ayaklanma sebebiyle bölgeye gelen Lucius Quietus komutasındaki Roma ordusu büyük başarılar kazanarak tüm Mezopotamya ile birlikte Nusaybin’i de ele geçirir, fakat 117 senesinde Trainus’un ölümüyle onun yerine geçen Hadrianus bütün Mezopotamya’yı tahliye ederek Part devletine karşı yeniden Fırat nehrini sınır kabul etti. Bundan sonra bölge Lucius Verius zamanına kadar Part nüfuzunda kaldı⁷³.

Lucius Verius’un zamanına gelindiğinde ise, bu dönemde (163 yılı) düzenlenen Part seferi sırasında kent Romalılar tarafından bir defa daha kuşatıldı ve bu muhasara sırasında şehirde veba çıktı. Partlar, Dicle nehrinin gerisine çekildiler ve bunun üzerine şehir tekrar Roma hakimiyetine geçti. Bu durum 194’te Mezopotamya’nın Roma imparatoru Septimus Severus tarafından zaptına kadar devam etti. MS. II. yüzyılın başlarında (195 yılı civarı), Nusaybin’e koloni statüsü bahşedilmesiyle sonuçlanan Severus’un doğu seferi, Edessa kralının Mezopotamya’da baş gösteren Part yanlısı ayaklanmaya katılıp Roma’ya olan sadakat yeminini bozmasıyla başlar. Osrhoene kralı IX. Abgar, Nusaybin’i kuşatmasında Adiabene hükümdarına katılır. Daha sonra Septimus Severus’a gönderdikleri bir elçilik heyetinde imparatorun rakibi olan Pescennius Riger’i desteklemiş olmalarından dolayı Nusaybin’e saldırmış olduklarını ileri süreceklerdir. Septimius Severus’un Pescennius Niger’i mağlup etmesi üzerine, Osrhoene ve Adiabene prensleri kendi hakimiyetlerini tanımalarına

⁷⁰ Segal, *Edessa*, s. 47. Ermeni tarihçilerin bu iddialı açıklamalarına karşın sayın Fikret Işıltan’ın bu konudaki görüşlerini kaydedebilir buluyoruz. Ona göre Ermenilerin, kiliselerini Havariler zamanına kadar dayandırmak kaygısıyla uydurdıkları bu rivayetin tarihi gerçeklerle ilgisi yoktur. Gerek isimlerinin şekilleri ve gerekse eski müelliflerin bunları daima Arab olarak kaydetmesi, Osrhoene hanedanı mensuplarının Arap kabul edilmesi için yeterli sebeplerdir. Bkz. Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 16, not 1.

⁷¹ Honigmann, “Nasibin”, *İA*, IX, s. 100; Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 17; Aydın vd., *Mardin* s. 47. Tigran buraya kardeşi Guras’ı vali tayin etti.

⁷² Segal, s. 108; Honigmann, “Nasibin”, *İA*, IX, s. 100. Bu yıl (MS. 37), bir ara Romalılarında şehir için bir girişimleri oldu. Aydın vd., *Mardin*, s. 48.

⁷³ Dolapönü, *Mardin*, s. 28; Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 19-20; Segal, *Edessa*, s. 44; Hayes, *Urfa Akademisi*, İstanbul 2002, s. 26.

karışıklık, Roma ordularının Nusaybin'den çekilmesine imparatoru razı ettiler. Daha sonra imparator MS. 195'te tekrar Nusaybin üzerine yürüyerek burayı yeni bir eyalet merkezi haline getirdi. Son Osrhoene kralı olan X. Abgar'ın da Roma imparatoru Antoninus Caracalla'nın Mezopotamya seferinde zincire vurulmasıyla başsız kalan Osrhoene, Romalılara bağlı bir vilayet haline getirildi⁷⁴.

İmparator Caracalla'nın, adı geçen Mezopotamya seferinde Partlara karşı seferi sırasında Nisan 217'de kendi subayları tarafından öldürülmesini müteakip Nusaybin yakınlarında Roma ordusunun yenilgisiyle sonuçlanan savaştan sonra, Romalılar, Partlarla barış yapmak zorunda kaldı. Buna göre, İran'a 50 milyon dinar harp tazminatı ödemelerine karşılık Mezopotamya Romalılara bırakıldı⁷⁵. Bu anlaşma Partların Romalılarla akdettikleri son anlaşma oldu. Hemen bu savaşın ardından İran'da Arsakid (Part) sülalesi yıkılarak yerine Sasani hanedanı geçti⁷⁶. Bundan sonraki süreçte, önceleri Roma-Part savaşları olarak baş gösteren doğu-batı savaşları, daha sonra Bizans-Sasani savaşları olarak aynı hızla devam etti ve bu aşamada Nusaybin, bu iki gücün paylaşmadığı bir kent olarak bu savaşların merkezinde yer aldı⁷⁷. Sasani hanedanının İran'da işbaşına gelmesiyle yaklaşık iki buçuk asırdan beri Roma'nın üstünlüğüyle devam eden mücadelede de artık iki taraf arasında bir denge kurulmuş, hatta İran lehine kısmi bir üstünlük görülmeye başlanmıştır⁷⁸. 230 senesinde ilk Sasani kralı Ardeşir'in, Mezopotamya topraklarına saldırarak Nusaybin'i ele geçirmesiyle başlayan bu savaşları, araştırma konumuz açısından önemi sebebiyle daha geniş bir zaviyeden ele almaya çalışacağız.

b) Sasani-Bizans Savaşları Dönemi

Rumlar ile Acemler arasındaki düşmanlık belki MÖ. 5. yüzyıldan daha önceki zamanlara kadar dayanır. Bunun nedeni iki tarafın da dünya egemenliğini kurmak sevdasıyla birbirleriyle yarışmalarıdır. Çünkü ikisi de o dönemde dünyanın en büyük devletleriydi. Bu düşmanlık Büyük İskender zamanından, İslami devirlerdeki Romalıların zamanına kadar devam etti⁷⁹. Mezopotamya, bu savaşlar süresince, iki devletin kozlarını paylaştıkları tarihi bir coğrafya oldu. Nusaybin şehri de Mezopotamya'da yürütülen bu savaşların buluşma

⁷⁴ Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s.100; Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 20; Akşit, *Roma Tarihi*, s. 319; Segal, *Edessa*, s. 45, 56; Hayes, *Urfa Akademisi*, s. 26; Aydın vd., *Mardin*, s. 48.

⁷⁵ Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 21; Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s.100.

⁷⁶ Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 21.

⁷⁷ Aydın vd., *Mardin*, s. 55.

⁷⁸ Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 22.

⁷⁹ Zeydan, *İslam Uygarlıkları*, s. 71.

noktası olarak, çoğu zaman iki büyük düşman arasında sınır şehri olmasından dolayı sahip olduğu stratejik konumuyla, özellikle Perslilerin düşmanlarına karşı yürüttüğü savaşın en önemli idare merkezi haline geldi⁸⁰. Bu dönemi anlatan önemli kaynaklar arasında bulunan Yeşua kroniğinin muhtelif bölümlerinde, şehrin İran merzubanlarının (komutanlarının) merkezi olduğuna dair düşülen kayıtlar, kentin Roma-İran savaşları süresince önemli bir konumda bulunduğunu gösteriyor⁸¹. Öyle ki, Merv şehri ile birlikte Sasani ordusunun dayanıklı sınır merkezi olarak görev yapan Nusaybin, 530 yılında İran'ın 60 bin kişilik ordusuna katılması için 10 bin adam gönderebilmişti⁸².

Bölge üzerinde, ilk Sasani-Roma hakimiyet mücadelesi, Sasanilerin ilk imparatoru Ardeşir (224-241)'in 230 senesinde Romalılara savaş ilan edip onları bütün Asya'yı tahliyeye davet etmesiyle başlamış, 235-238 yılları arasında önce Nusaybin daha sonra Harran, İranlıların eline geçmiştir⁸³. 241-242 senesinde Sasani kralı I. Şapur (241-272), Nusaybin ve Antakya'yı alarak Romalıları Kapadokya'nın doğusuna kadar sürmüştü. İbnu'l Esir'in anlattığına göre Şapur, Nusaybin şehrine gelir, şehir surlarının kendiliğinden yıkılması ile açılan bir gedikten içeri girerek Rum askerlerini öldürüp ganimetler aldıktan sonra, Suriye'ye doğru yoluna devam eder⁸⁴. Bunun üzerine Roma imparatoru III. Gardianus, 242'de Mezopotamya'ya gelerek Resu'l Ayn'da kazandığı büyük zaferden sonra Nusaybin ve Harran'ı geri alır⁸⁵.

244 yılında Gardianus'u öldürerek Roma tahtına oturan Arap asıllı Marcus Julius Philippus, önceleri İranlılarla anlaşarak Fırat'ı sınır kabul etmişse de daha sonra bu anlaşmaya uymayarak Mezopotamya'da bulunan Roma garnizonlarını muhafaza etmiştir, bu sırada İran da zayıf düşmüş olduğundan anlaşmanın tam tatbiki konusunda ısrar etmeyince bölge yine Roma idaresinde kaldı⁸⁶. Romalılar, 250 senesinde tahribata uğrayan Nusaybin'i onardılar⁸⁷. 260'tan sonraki tarihlerden itibaren Sasaniler, Nusaybin ve Harran'ı alarak Mezopotamya'yı yeniden işgal edince, 262'de bir Arap beyi olan Udaynat (Odaenathos)'ın öncülüğündeki

⁸⁰ Elif Keser, *Tur-Abidin, (Süryani-Ortodoks Dini Mimarisi)*, İstanbul 2002, s. 14.

⁸¹ Bkz. Mar Yeşua, *Urfa ve Diyarbakır'ın Felaket Çağı*, (çev. M. Yanmaz), İstanbul 1996, s. 35, 37, 90, 106, 107, 113.

⁸² John Simpson, "Sasanian Armies, The Iranian Empire, Early 3rd to 7th centuries AD", *Antiquity*, Mart 1997, 71, Sayı 271, s. 244.

⁸³ Taberi, *Tarihü'l Ümem*, II, s. 139; Akşit, *Roma Tarihi*, s. 392; Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s.100; Yamauchi, "God And Shah", s. 82; Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 22; Segal, *Edessa*, s. 157.

⁸⁴ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, I, s. 375. Kaynaklarda surların yıkılması hadisesinin hem I. Şapur hem de II. Şapur döneminde anlatılması vaka yazarlarının bu iki Şapur'u birbirine karıştırdıklarını gösteriyor. Bu konuda bkz. Büncher, "Şapur", *İA*, XI, s. 340.

⁸⁵ Akşit, *Roma Tarihi*, s. 392-394; Segal, *Edessa*, s. 46, 157; Yamauchi, "God And Shah", s. 83; Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 22; Aydın vd., *Mardin*, s. 56; Büncher, "Şapur", *İA*, XI, s. 338.

⁸⁶ Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 22.

⁸⁷ Dolapönü, *Mardin*, s. 29.

Roma ordusu, bir kez daha Nusaybin'i alarak İranlıları yeniden Dicle'nin ötesine sürdü⁸⁸. Başlangıçta Romalılara bağlı bir şehir olarak ortaya çıkan Palmyra devletinin kurucusu olan bu adamın, Roma imparatorluğu namına da olsa bütün doğuya hakim olması, Romalılarca endişe ile karşılanmış ve 266-267'de belki de Romalıların teşvikiyle öldürülmüştü. Onun yerine karısı geçmişse de bundan sonra bu devleti tamamen yıkmak Romalılar için zor olmadı. Fakat Romalıların bu devletle mücadelesi sırasında Mezopotamya, yeniden İran egemenliğine geçti ve iki devlet arasında Fırat sınır kabul edildi⁸⁹.

Araştırmamızla ilgili elimizdeki en eski vekayinamelerden biri olan Zahit Yeşua kroniğinden, bölge üzerindeki Roma-İran hakimiyet mücadelesine dair edindiğimiz ilk verilere göre, Romalılar 297-298 senesinde Nusaybin'i ele geçirdiler ve 65 yıl boyunca hakimiyet sürdürdüler⁹⁰. Böylece, Doğu eyaletleri yöneticisi Galerius önderliğinde bölgeye düzenlenen bu büyük sefer sonunda, Kral Narses (293-303) önderliğindeki Sasaniler mağlup edilip anlaşmaya zorlanmış ve Persler, Dicle Nehri'ni sınır olarak kabul etmek zorunda kalmışlardı. Ermenistan ve Mezopotamya'nın Romalılarda kalması şartıyla imza edilen bu anlaşma, Sasani kralı II. Şapur çiğneyinceye kadar, yaklaşık kırk yıl boyunca Roma-Sasani sınırına bir istikrar kazandırmıştı⁹¹.

Bölge üzerindeki hassas güç dengesi, Roma kralı Constantios zamanında (337-361) İranlılar lehine bozuldu⁹². II. Şapur 338 ve 346 yıllarında olmak üzere iki kez Nusaybin'i kuşattı fakat elde edemedi. Doğu'nun kapısı olan bu kent, güçlü direnişiyle hem kendini hem de Mezopotamya'yı korudu⁹³. İmparator Constantios bu tehdide karşı ordusunun bir bölümünü Sasani sınırını korumak üzere bölgeye göndermiş, 348 yılında Singara (Sincar) yakınlarında galibi belli olmayan bir savaş yapılmıştır⁹⁴. Bölgemiz hakkında, bu döneme ait bilgiler sunan kaynaklardan biri olan Erbil vekayinamesinin, II. Şapur (309-379) döneminde Sasani-Roma mücadelesi hakkında verdiği ilk bilgilere göre Şapur, 351-352 yılında sefere çıkarak Roma kentleri önünde kamp kurmuş, birçok kenti yağma ettikten sonra Nusaybin'e yürümüş burayı alamayınca da Mezopotamya'da çok sayıda asker bırakarak son deniz

⁸⁸ Akşit, *Roma Tarihi*, s. 420; Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 23-24; Şeşen, *Harran*, s. 7; Aydın vd., *Mardin*, s. 56; Büncher, "Şapur", *İA*, XI, s. 338.

⁸⁹ Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 23-24.

⁹⁰ Yeşua, *Vekayiname*, s. 23; Yamauchi, "God And Shah", s. 91.

⁹¹ Akşit, *Roma Tarihi*, s. 501-503; Aydın vd., *Mardin*, s. 56, 59; Yamauchi, "God And Shah", s. 84; Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 24-25.

⁹² Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. F. Işıltan), Ankara 1999, s. 47.

⁹³ Hayes, *Urfa Akademisi*, s. 129; Segal, *Edessa*, s. 158; Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 101; Yamauchi, "God And Shah", s. 91.

⁹⁴ Aydın vd., *Mardin*, s. 59-60.

tarafından gelen barbar halklara karşı ülkesini korumak için geri dönmüştür⁹⁵. Çok geçmeden, İmparator Constantin'in ölümü ve imparatorluğun doğu kesimini oğlu Constantinus'a bırakılmasıyla, fırsatı ganimet bilen Şapur tekrar harekete geçerek bölge üzerine yeni bir seferler başlatır. Fakat bu seferler, Patrik Yakub'un⁹⁶ aracılığıyla hezimetle sonuçlanır:

Şapur o zaman Hıristiyan bölgelerini bir engele takılmadan istila edebileceği zamanın gelmiş olduğunu düşündü ve sınır kenti Nusaybin'e doğru hareket etti. Ancak bu kentin dikenler arasında bir gül olduğu gibi korunmakla kalmayıp krallar kralının güçlü efendisinin koluyla da korunduğunu bilmiyordu. Ama Tanrı, zayıf bir kadın olan Yudit aracılığıyla cehennem ordusunu ve cesaretini aşağıladı ve yere attı. Dindar kadın Estir'in dualarıyla putperest Haman'ı darağacına çektiren Samsun (Şemşon) aracılığıyla binlerce Filistinliyi yok eden Tanrı, ünlü ve dindar piskopos onurlu Yakup'un aracılığıyla Kral Şapur'un Nusaybin önünden çekilmesini sağladı⁹⁷.

Ebu'l Ferec de kronografyasında aynı hadiseyi anıyor ve İran ordusunun hezimetini hakkında ayrıntı sunuyor. Buna göre, 359 yılında Roma imparatoru Constantin'in ölüm haberini alıp cesaretlenen Şapur, Roma-İran sınırı üzerinde bulunan Nusaybin'e yürür. Şapur, şehri 70 gün muhasara ettikten sonra şehre karşı tepeler yaptırıp Mogdonius (Hirmas) nehrine karşı bir baraj yaptırarak bu nehrin sularının surlara karşı aktırıp yıkılmalarını sağlar. Ancak bundan sonra işler Şapur'un istediği gibi yürümez ve o, içeride yeniden inşa edilmiş surlar üzerinde Babarlara lanet okuyan Afrem'i görür:

...Afrem Allah'a yalvardı, O da düşmanların üzerine bulut bulut sinekler ve çeşit çeşit kehleler musallat etti; sırtları kuru ve yarık olan filler bu yüzden son derece muzdarip olurlar. Kehleler atların burunları ve kulaklarına girdikleri için bunlar dizginlerini kırdılar, binicilerini attılar ve kaçtılar. Şapur da İran'a mahcubiyet içinde döndü⁹⁸.

⁹⁵ Mşiha Zha, *Erbil Vekayinamesi*, (çev. E. Sever), İstanbul 2002, s. 127; İbnü'l Esir, *el-Kamil*, I, s. 375; Akşit, *Roma Tarihi*, s. 585, 587.

⁹⁶ Patrik Yakub'un 338'de öldüğünü bildiğimize göre, vekayinamede adı geçen bu kişinin Aziz Afreim olması gerekir, ki Ebu'l Ferec'te bu kişinin adı verilir. (Bkz. Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, I, s. 134-135) Esasen, bu olayın tarihi ve kahramanları hakkında vaka yazarları arasında bir birlik görülüyor. Mateos'a bir zeyl yazan Papaz Grigior da buna benzer bir olayı İran şahı Kavad'ın Nusaybin'e karşı yürüdüğü savaş içerisinde anlatır ve Hogop (Yakup?) adlı bir patrikten söz eder. Krş. Mateos, *Vekayiname*, s. 310-311.

⁹⁷ Mşiha Zha, *Erbil Vekayinamesi*, s. 117-118.

⁹⁸ Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, I, s. 134-135; amlf., *Muhtasar*, s. 80; Yamauchi, "God And Shah", s. 91.

1. 363 Barışı ve Nusaybin'in İranlılara Terki

Sasani-Roma mücadelesinde, bölge üzerinde en çok etkisi bulunan olay şüphesiz 363'te Jovien'in imzaladığı barış anlaşmasıdır. Nusaybin'in İranlılara terki ile sonuçlanan ve bu sebeple de Nusaybin halkının çoğunun batıya göçmesi ve hatta kentteki akademinin Urfa'ya taşınması ile neticelenen olaylar dizisinden birçok kaynak bahseder. İki güçlü imparatorluk arasında genel olarak bilinen Mezopotamya'ya sahip olma konusundaki amansız rekabet bir tarafa bırakılırsa, böyle bir anlaşmayla sonuçlanan savaşın belirgin sebepleri hakkında sınırlı bilgilere rastladık. Firdevsi'nin yarı efsanevi anlatımına göre Şapur, bir ara tebdil-i kıyafet ile Roma şehrine gider, bir tacir kıyafetiyle imparatorun önüne çıkar, fakat saraydaki bir İranlı tarafından tanınır ve hapse atılır. Şapur'un kurtuluşu yine bir İranlının eliyle olur, hürriyetine kavuşur kavuşmaz memleketine döner ve ülkesini istila etmiş olan Roma imparatoruna karşı savaş açarak onu ağır bir mağlubiyete uğratıp esir alır⁹⁹.

Zahit Yeşua'nın vekayinamesinde, savaşın sebebine dair bilgi verilmeyip sadece 363 yılında Julien'in ölmesiyle yerine geçen Roma imparatoru Jovianian'ın, her şeyden evvel barışçı bir siyaset güttüğü ve 120 yıl sonra eski sahiplerine geri verilmek üzere Nusaybin'in İran'a terkine müsaade ettiği anlatılır¹⁰⁰. Ebu'l Ferec, yeni Roma imparatoru Jovianus'un tevazu içinde Şapur'a gittiğini, İran hükümdarının ondan Fırat'a kadar uzanan memleketlerin kendilerine terk edilmesinin lazım geldiğini söylediğini, imparatorun ise yalnız Nusaybin'i ona terk ettiğini, yapılan 30 yıllık barış antlaşmasıyla kılıçların bir daha kınından çıkmadığını yazar¹⁰¹.

Bu anlaşma İslam kaynaklarında da anlatılır: Taberi ve İbnu'l Esir'in verdiği bilgiye göre, Bizans tahtına Yusanus (Julyanus, Jovianian) geçince Sasani imparatoru Şapur ona haber göndererek görüşmek için yanına gelmesini istedi, o da geldi. Her ikisi birbirlerine karşı saygı gösterip birlikte yemek yedikten sonra Şapur ona şöyle dedi:

Belde ve şehirlerimizi yakıp yıktınız. Adamlarımızı öldürdünüz ve ülkemizde birçok tahribat yaptınız. Ya yapmış olduğunuz tahribatın bedelini ödersiniz, yada bunlara karşılık Nusaybin'i bize geri verirsiniz. Bunun üzerine Romalılar Nusaybin'i tahliye ettiler ve burada yaşayan Rumlar şehri tahliye ettikten sonra çekip gittiler¹⁰².

⁹⁹ Aktaran, Büncher, “Şapur”, *İA*, XI, s. 341-342. Ayrıca bkz. İbnu'l Esir, *el-Kamil*, I, s. 383-384.

¹⁰⁰ Yeşua, *Vekayiname*, s. 23. Bu sürenin imparator Zenon çağında sona ermesine rağmen Perslerin Nusaybin'i vermeye yanaşmadıklarını aşağıda göreceğiz.

¹⁰¹ Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, I, s. 138; amlf., *Muhtasar*, s. 82-83.

¹⁰² Taberi, *Tarihü'l Ümem*, II, s. 153; İbnu'l Esir, *el-Kamil*, I, s. 383.

Anlaşma sadece Nusaybin'in İranlılara terki ile ilgili maddeden ibaret değildi. Yapılan anlaşma uyarınca, Nusaybin ile birlikte Sincar Ermeni satraplıkları da İranlılara bırakılacak, Doğu Anadolu'daki Ermeni krallığı üzerindeki Roma koruması kaldırılacak ve buradaki Romalı nüfus boşaltılacaktı¹⁰³. Firdevsi'nin anlattığına göre Roma imparatoru, Nusaybin'in İranlılara terkenden başka yıllık 600 bin dinar vergi vermeyi de kabullenmişti¹⁰⁴. Jovianus'un İranlılarla imzaladığı bu anlaşma, böylece geniş Roma sınırlarının daralmasına ve Nusaybin dahil olmak üzere, Kuzey Mezopotamya'nın doğu yarısının ve aynı zamanda Dicle'nin hem doğusundaki hem de batısındaki arazilerin kaybedilmesine sebep olmak suretiyle, bu bölgedeki güçler dengesinin Persler lehine bozulmasına sebep olmuştu¹⁰⁵. Bu anlaşmayla, Diocletein zamanından bu yana Roma imparatorluğunun bir parçası olan Nusaybin yitirilmiş, ayrıca Diyarbakır ve Urfa'yı Mezopotamya'da başlıca kaleler durumuna sokmuş ve İran-Roma sınırını da daha batıya kaydırarak Mezopotamya'yı Pers istilasına açık bir duruma getirmişti¹⁰⁶.

Anlaşma, sadece siyasi neticeler doğurmakla kalmayıp hem Nusaybin halkının batıya doğru ilerleyip yukarıda bahsi geçen Nusaybin-i Suğra (Küçük Nusaybin)'i kurması gibi sosyal, hem de Nusaybin'deki akademinin Urfa'ya taşınması yönüyle ilmi ve kültürel neticeler doğurdu. Firdevsi, Nusaybin halkının, bir ateşperest in tebaası olmak istemediklerinden Şapur'a karşı koyduğunu, fakat hükümdarın onları silah kuvveti ile itaat altına aldığını yazıyor¹⁰⁷. Bunun sonucunda, başta Aziz Afreim olmak üzere burada bulunan zengin, kültürlü Hıristiyan halk batıya göçmek zorunda kalmıştır¹⁰⁸. Daha sonraları Romalılar kaybetmiş oldukları şehre karşı sık sık hücumla geçtiler ise de hiçbirinde başarı elde edemediler. Bu çerçevede, 424'te Nusaybin civarındaki çarpışma ve 441'deki çarpışma gibi zaman zaman patlak veren münferit çatışmalar dışında Mezopotamya savaştan uzak kaldı¹⁰⁹.

Zahit Yeşua, bu anlaşma süresinin bitmesiyle Pers kralı Balas (484-488)'in, Romalılardan kardeşlerinin gördüğü para yardımını kendisi için de sağlamak amacıyla imparator Zenon'a elçiler göndererek para istediğini kaydeder. Zenon ise ona şu mesajı

¹⁰³ Akşit, *Roma Tarihi*, s. 597; Nezehat Baydur, *İmparator Julianus*, İstanbul 1982, s. 121; Aydın vd., *Mardin*, s. 60.

¹⁰⁴ Firdevsi'den aktaran, Büncher, "Şapur", *İA*, XI, s. 342.

¹⁰⁵ Taberi, *Tarihü'l Ümem*, II, s. 153; Honigmann, *Doğu Sınırı*, s. 3; Ostrogorsky, *Bizans Tarihi*, s. 47; Akşit, *Roma Tarihi*, s. 597; Segal, *Edessa*, s. 158; Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 25; Yamauchi, "God And Shah", s. 9; Büncher, "Şapur", *İA*, XI, s. 340; Fergus Millar, "The Roman Near East", *The American Historical Review*, Şubat 1995, c. 100, sayı 1, s. 124.

¹⁰⁶ Hayes, *Urfa Akademisi*, s. 130; Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 25; Segal, *Edessa*, s. 116, 158.

¹⁰⁷ Firdevsi'den aktaran, Büncher, "Şapur", *İA*, XI, s. 342.

¹⁰⁸ Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 25; Hayes, *Urfa Akademisi*, s. 130.

¹⁰⁹ Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 101; Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 26; Segal, *Edessa*, s.158-159; Aydın vd., *Mardin*, s. 61-62.

gönderdi: “Önce uzun yıllar Romalılara ait olduğu halde Nisibis’ten (Nusaybin) aldığımız vergiler size yeter” Sonraki Pers kralı Kavad (488-531)’ın da yine sonraki Bizans imparatoru Anastasius (491-518)’tan para istemesi ve aksi halde “savaşı kabul ediniz” demesi üzerine de Roma imparatorunun cevabı gayet net olur: “Benden önce hüküm süren Zenon’un göndermediği gibi, Nisibis’i (Nusaybin) boşaltıp bana verinceye kadar ben de para yollamayacağım”¹¹⁰.

Sasani hükümdarlarının bu isteklerini teminde ısrarcı oldukları görülüyor. Ebu’l Ferec’de anlatıldığına göre, İran hükümdarı, Hunlara karşı askerlerini takviye etmek için Roma imparatoru Justinus’tan 550 kantar altın istemiş, red cevabı alınca da kendisine bağlı olan Arapları Roma memleketlerine göndererek buraları yağma ettirmişti. Bu yağmadan Nusaybin de payını almıştı¹¹¹. VI. yüzyıla gelindiğinde Nusaybin, İran ordusu için vazgeçilmez değerini muhafaza etmekteydi. Bu dönemde İran ordusunun gıda istihkakının depolandığı bir merkez olan kentte, buna rağmen halk hala Romalılara taraftar hisler taşıyordu¹¹².

Bu arada Sasanilerin, Nusaybin merkezli bazı isyanlarla da mücadele ettiği görülüyor. Yeşua’nın verdiği bilgilere göre, VI. yüzyıl başlarında İranlıların tabiyetinde bulunan Kadişaya ahalisi toptan Pers kralı Kavad’a karşı ayaklanarak Nusaybin’e girmek ve orada kendileri için bir krallık kurmak istediler ve bu uğurda epeyce bir müddet savaştılar, fakat Kavad’ın Hun hakanından yardım alıp geldiği haberini işitince ona itaat ettiler¹¹³. Sonraki dönemlerde Nusaybin halkı, Sasani Kralı Hüsrev Perviz’e karşı isyan etti, bunun üzerine İran ordusu katolikos Sabrişo’nun da eşliğinde harekete geçerek bu ayaklanmanın üzerine yürüdü; Sabrişo, Nusaybinlileri kentin kapılarını açmaya ikna etti ve kente giren İran ordusu çok sayıda insanı katletti¹¹⁴.

Sasani-Bizans savaşlarına yeniden dönecek olursak, Zahit Yeşua kroniğinde 503 ve 504 yıllarında olmak üzere bölgemizde iki ayrı Sasani-Bizans çatışmasından söz edilir. Bunlardan ilki 503 yılının Mayıs ayında Bizans imparatorunun, Kavad’a karşı Arebindos, Patricius Hypatius adlarında üç generalle birçok subayı yollamasıyla başlar. Bunlardan Areobindus, Nusaybin şehrine doğru Dara ve Amudin sınırlarına yerleşti, yanında on iki bin asker vardı. Kavad onun askerlerinin sayıca azlığını görünce Sincar (Sincar)’daki 20 bin İranlıyı gönderdi.

¹¹⁰ Yeşua, *Vekayiname* s. 32-33.

¹¹¹ Ebu’l Ferec, *Abu’l Farac Tarihi*, I, s. 151-153.

¹¹² Honigmann, “Nasibin”, *İA*, IX, s. 101; Aydın vd., *Mardin*, s. 65.

¹¹³ Yeşua, *Vekayiname*, s. 35-37.

¹¹⁴ Aydın vd., *Mardin*, s. 63.

Fakat Areobindus onları Nusaybin kapısına kaçırincaya kadar arka arkaya bozguna uğrattı¹¹⁵. 504 senesindeki çatışma ise, yine Roma komutanlarının İran sınırı üzerine yürümeleleriyle başlamıştır. Buna göre, Roma komutanı söz konusu yılda İran sınırına ilerleyip 10 bin kişiyi öldürmüş, 30 bin kişiyi de esir alarak 120 bin koyun, sığır ve at ile birlikte Nusaybin önlerine varıp pusuya yatmışlar ve sürüyü götüren çok az kısmı da şehrin önünden geçmiştir. Bir İran komutanı da bunların sayıca az olduğunu görünce, askerlerle silah kuşanıp sürüleri ele geçirmek için ileri atılmış, Romalılar kaçıyor gibi yapmışlar, İranlılar da onları kovalamaya başlamışlardı. Bölgelerinden iyice uzaklaştıklarında pusudaki Romalılar kalkarak hepsini acıklı bir bozguna uğratmışlar, bir kişi bile kaçıp kurtulamamıştı¹¹⁶.

Çok geçmeden Kavad, Amida'yı zaptetti. Romalılar ise buna karşılık başlangıçta Arzanene'ye (Erzen) baskın yapıp Nusaybin üzerine yürümüşler, fakat sonra Kavad'ın önünden çekilerek Tell-Kasira'ya dönmüşler ve buradan da geri atılmışlardır. Nusaybin'i ele geçirmek için girişilen bu uzun mücadelelerden sonra, kazanılan tecrübeler hudud istihkamlarının yetersizliğini ortaya koymuştu. Sonunda Roma imparatoru Anastasius, Sasanilere karşı yürüttüğü mücadeleye bir dinamizm ve süreklilik kazandırmak amacıyla onların askeri merkezi olarak kullanılan Nusaybin'e yakın ve ona alternatif olabilecek bir şehir inşa etmeye karar vermişti. Bu amaçla, Nusaybin'in 20 km batısında bir tepe üzerinde bulunan Dara uygun görüldü. Birkaç yıl süren inşaatın sonra 507 yılında Dara şehri, yeni adıyla imparatora izafeten *Anastasiupolis*, kurulmuş oldu¹¹⁷.

Dara'nın bir istihkam şehri olarak tanzim edilmesinin öyküsü Yeşua kroniğinde de anlatılır: Buna göre Romalı generaller, *sınırda müstahkem bir mevkiilerinin olmaması* konusunda imparatora şikayette bulunmuşlar, o da sınır boyundaki Dara'ya bir sur yapılmasını emretmiş, bu amaçla Suriye'den işçiler getirtilmişti. Bu arada İranlılar, Nusaybin üzerinden saldırılar düzenleyerek bunu engellemeye çalıştılsa da inşaatın tamamlanmasına engel olamadılar¹¹⁸.

¹¹⁵ Yeşua, *Vekayiname*, s. 73; Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 101.

¹¹⁶ Yeşua, *Vekayiname*, s. 95.

¹¹⁷ Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, I, s. 150-151; Honigmann, *Doğu Sınırı*, s. 7-8; Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 6-7; Keser, *Tur-Abidin*, s. 15; Çevik, "agm.", s. 1-2. Burda anlatılanlardan, burasının sıfırdan inşa edilmiş olduğu anlamı çıkarılmamalıdır. Şehrin kurulduğu yer, önceden bir yerleşim yeri olarak kullanılmaktaydı. İmparatorun yaptığı olasılıkla, burayı bir ordu şehri olarak tanzim etmekte. Yeşua, açıkça önceden burasının bir köy olduğunu yazıyor. (Yeşua, *Vekayiname*, s. 107). İbnu'l Esir ise, buranın Dara adında bir Fars kralı tarafından inşa edilen bir şehir olduğunu ve buraya kendi ismini verdiğini kaydeder. (Bkz. İbnu'l Esir, *el-Kamil*, I, s. 269). Ebu'l Ferec de, Fars kralı Daryavaş (Darius)'ın burada maktul düştüğünü, bu yüzden buraya *Dara* denildiğini yazar. (Ebu'l Ferec, Aynı yer.) Bazı kaynaklarda şehrin İskender tarafından kurulduğuna dair bilgiler vardır. (İbrahim Artuk *Mardin Artukoğulları Tarihi*, İstanbul 1944, s. 43, not. 1); Abdülgani Efendi, Fars kralı Dara'nın Büyük İskender ile bu çevrede çarpıştığını yazıyor. Bkz. Abdülgani Efendi, *Mardin Tarihi*, (çev. B. Zengin), Ankara 1999, s. 17, not 33.

¹¹⁸ Yeşua, *Vekayiname*, s. 107.

Her ne kadar Nusaybin'e alternatif olarak Dara'nın inşa edilmesinin bu kentin eski önemini yitirmesine sebep olduğu yaygın bir kanaat olarak kabul edilmişse de bu tarihten sonra bile Romalıların Nusaybin hakimiyeti için giriştikleri teşebbüsler, bilakis onların bu kent üzerindeki emellerinden de tam olarak vazgeçmediklerini, dolayısıyla Nusaybin'in Romalılar açısından eski stratejik değerini koruduğunu gösteriyor. Gerçekten, 526-527 yılında Romalılar, Dux ve Stratelates komutanlığındaki ordu ile Nusaybin'i almaya teşebbüs etmişler fakat başarılı olamamışlardır¹¹⁹. 561 yılında taraflar arasında, tüccarlara her iki tarafta dolaşabilmeleri hususunda birtakım kolaylıklar sağlayan bir barış anlaşması akdedildi¹²⁰. 573'te İranlılar, Nusaybin'e yönelen Bizans tehdidini ortadan kaldırdılar. Dara'ya saldırıp şehri kuşattılar ve bir miktar kayıpla Suriye'ye girdiler¹²¹.

VI. yüzyılın sonlarında cereyan eden Yirmi Yıl Savaşları (573-592), İran ile Bizans arasında son büyük savaşlardır¹²². Ebu'l Ferec, III. Justinus döneminde Nusaybin üzerindeki İran-Bizans kavgasına dair bilgiler veriyor. Buna göre bu imparator devrinde Ermenilerin, kendilerini ateşe tapmaya zorlayan İranlılara karşı Bizans'a sığınmasından sonra Kısra buna karşılık Ermenistan krallarının vermekte olduğu vergileri istedi. Justinus ise:

Ben önceden almış olduğunuz altınları da sizden geri istiyorum. Biz sizden Roma'ya ait olan Nusaybin'i istediğimiz halde, siz bizden kuzeydeki bir memleketi nasıl isteyebilirsiniz. Eski vesikalarda yazılı olduğu vecihle Romalılara, burası şartlara bağlı olarak verilmişti¹²³.

İmparator III. Justinus çok geçmeden Marcion komutanlığında bir orduyu Nusaybin'e karşı gönderdi. İranlıların Nusaybin'deki komutanı, Marcion'a gitti ve: *Biz Nisibis şehrini size sulh içinde vereceğiz, vermezsek harb olur*" bahanesini ileri sürerek bunu, Romalıların krallarına bildirmeleri lazım geldiğini söylemekle hareketi dört ay geciktirdi. Bu sayede İranlılar Nusaybin'e gıda maddeleri getirttiler, şehrin etrafındaki bağları ve ekili yerleri bir ok atımı mesafesince temizlediler ve Hıristiyanları şehirden çıkardılar. Bunun üzerine kral Marcion'a yazarak vakit geçirmeden şehir etrafında ordugah kurmayı emretti. Bu yapıldıktan sonra Sezar, şehrin etrafında tepeler vücuda getirdi, bunların üzerine mancınıklar kurdu, yüksek kuleler yaptı ve büyük bir zahmetle şehri zaptedebildi¹²⁴.

¹¹⁹ Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 101.

¹²⁰ Aydın vd., *Mardin*, s. 67.

¹²¹ Segal, *Edessa*, s. 160, Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 101.

¹²² Aydın vd., *Mardin*, s. 68; Keser, *Tur-Abidin*, s. 16.

¹²³ Söz konusu vesika ile 363'te yapılan anlaşma kastediliyor ve bu anlaşma gereği Nusaybin'in 120 yıl sonra eski sahiplerine geri verilmesi maddesine gönderme yapılıyor.

¹²⁴ Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, I, s. 155-156.

583'te kumandanlığa tayin edilmiş olan Philippikos öncülüğünde, Dicle'ye buradan da Nusaybin civarına doğru sefer yapıldı. VI. yüzyılın sonlarına doğru Sasani devletindeki ağır iç karışıklıklar, sınır savaşlarında bir anlaşmaya gitmesini gerekli kılmış görünüyor. Fakat buna rağmen, Nusaybin yanında kuvvetli birlikler muhafaza edilmiş olması dengelerin her an yeniden bozulabileceğine işaret etmekteydi¹²⁵. 590'lı yıllarda Romalılara sığınmış bulunan II. Hüsrev (590-628), Roma imparatoru Maurikius'a kendisinin İran tahtına geçmesi mukabilinde Nusaybin'e kadar olan tüm Armenia'dan feragat etmeyi vaat ediyordu. 591'de Hüsrev'in tahta oturmasıyla 20 yıl savaşları da son buldu. Kendisini *savaştan hoşlanmayan imparator* olarak takdim eden Hüsrev, önceden vaat ettiği yerlerin de Roma'ya terki hususunda da sözünü tuttu. Buna göre, Nusaybin iki imparatorluk arasında yine bir sınır kenti vazifesini görecek¹²⁶. Bu dönemde Hüsrev, Mezopotamya'yı altı ya da yedi ana bölüme ayırdı ki ana bölümlerden birisini Nusaybin ve çevresi teşkil etmekteydi¹²⁷.

613'te İranlılar son kez Mezopotamya'ya hakim olur ve 618-619'da imparator Heraclius bölgeyi onlardan geri alır¹²⁸. 628 yılına gelindiğinde Mezopotamya için yapılan ve yüzyıllarca süren savaşlar sonucunda, Hüsrev'in oğlu II. Kavad'ın tüm Mezopotamya'dan Bizans lehine feragat etmesi Bizans zaferinin ve İran devletinin sükutunun bir neticesi oldu¹²⁹. Bu tarihten sonra iki imparatorluk arasında kaydadeğer bir hadise vukua gelmedi. 632 senesinde Hüsrev'in torunu V. Hüzmüz'ün, askerleri tarafından Nusaybin'de öldürülmesi dışında¹³⁰ Sasaniler'i Nusaybin şehriyle anan herhangi bir olaya da tesadüf etmiyoruz. Bu konudaki bahsi son olarak İslam tarihçisi Ebu Yusuf Yakub (öl. 792)'un *Kitabu'l Harac*'ında düştüğü kayıtlarla son Bizans-Sasani savaşları sonucunda bölgede oluşan siyasi haritayı özetleyen şu cümleleriyle bitireceğiz:

İslam'dan önce, Mezopotamya'nın bir kısmı Romalılara bir kısmı da İranlılara aitti. Resu'l Ayn ve Fırat'a kadar uzanan topraklar Romalılara; Nusaybin ve Dicle'ye kadar uzanan topraklar da İranlılara aitti. Sincar'a kadar Mardin ve Dara ovası ile çöl İranlılarındı; Mardin dağı, Dara ve Tur-Abidin ise Romalı... İki halkın arasında sınır Dara ile Nusaybin arasındaki Sarja (Sargathon, Serci) adlı kale olarak belirlenmişti¹³¹.

¹²⁵ Honigmann, *Doğu Sınırı*, s. 23, 25.

¹²⁶ Honigmann, *Doğu Sınırı*, s. 27.

¹²⁷ Aydın vd., *Mardin*, s. 62.

¹²⁸ W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, (Başlangıç, İzah ve Düzeltmeler F. Köprülü), Ankara 1977, s. 96-97; Aydın vd., *Mardin*, s. 68; Keser, *Tur-Abidin*, s. 16.

¹²⁹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s. 96. Buna rağmen, Nusaybin İranlıların elinde kalarak bir sınır şehri vazifesini görmeye devam etmiş olmalı.

¹³⁰ Cl. Huart, "Hüzmüz", *İA*, VI/I, Eskişehir 1997, s. 632.

¹³¹ Aydın vd., *Mardin*, s. 70; Keser, *Tur-Abidin*, s. 10; Çevik, "agm.", s. 4-5. Serci Kalesi Nusaybin'in 15 km batısında bulunmaktaydı. İbnu'l Erzak, (Hillenbrand), s. 58.

Buraya kadar, tarihi çağlardan bu yana iki imparatorluk arasında bölgeye hakim olma hususunda cereyan eden amansız mücadeleyi ve bu mücadelede Nusaybin'in konumunu gördük. Çok geçmeden bu iki imparatorluk için *ortak bir rakip* ortaya çıkacaktır: Müslüman Arap fatihleri. Şimdi, kısa bir süre içerisinde Sasani imparatorluğunu yere seren, Bizans'ı ise Anadolu içlerine çekilmeye zorlayan bu gücün bölgeye hakimiyet öyküsü üzerinde duracağız¹³².

c) İslam Ordularının Bölgeye Girişi

İslam orduları tarafından fethine geçmeden evvel tarih kaynaklarında bu tarihten öncesine ait Nusaybin'e dair bahsedilen iki olaydan bahsetmek istiyoruz. Bunlardan birincisi, Nusaybin'deki bir grup cinin Hz. Peygamber'e biat etmesine dairdir¹³³. İkincisi ise, Ebu Hüreyre hazretlerinin Hz. Peygamber'den naklettiği şu hadistir: Efendimiz buyurmuşlardır ki: *Bana yer yüzü gösterildi. Orada çok hoşuma giden bir şehir gördüm, Ey Cebrail dedim, burası hangi şehirdir? O: "Nüsaybin" dedi. O zaman "Yarabbi dedim, onun fethini hemen müyesser et"*¹³⁴. Ayrıca, yine bölge hakkında kaynaklarda verilen bilgileri aktarmadan önce, bölgenin tamamının kısa sürede İslam orduları tarafından fethedilmesini açıklayan şu noktayı belirtme gereği duyuyoruz: İslam ordularının bölgeye gelmesi ve buraları fethetmesi aşamasında İranlılara bağlı olup bu bölgede yaşayan Rabia Arapları, Acemleri sevmediklerinden fetihler sırasında, Acemlerden intikam almak düşüncesiyle Müslümanlara yardım etmişlerdi¹³⁵.

İslamiyet Arabistan'da ortaya çıktıktan sonra, çok kısa bir süre içerisinde hızlı bir yayılma göstermişti. Müslüman orduları, kısa bir süre içinde İran Sasani devletini alt ettikten sonra, hızla Suriye ve Irak'ı istila ederler ve Kuzey Mezopotamya'yı işgalleri sadece bir zaman meselesidir. Belli başlı şehirler Harran, Edessa Nusaybin, Mardin ve Diyarbakır

¹³² İslam fatihlerinin bu hızlı ilerleyişinin dayandığı mantıki sebepler hakkında bkz. Barthold-Köprülü, *İslam Medeniyeti*, s. 104-108.

¹³³ Bu konuda tafsilat için bkz. Abdüsselam Harun, *Tehzib-i Siret-i İbn Hişam*, (Basım yeri ve tarihi yok), s. 104; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n Nihaye*, (çev. M. Keskin), İstanbul 1994, I, s. 71, III, s. 33-34.

¹³⁴ Hariri, *Makamat*, s. 523.

¹³⁵ Zeydan, *İslam Uygarlıkları*, s. 110; Dolapönü, *Mardin*, s. 32; Abdüsselam Efendi ile Abdülgani Efendi'nin eserlerinde verdikleri bilgiye göre, bu sıralarda Nusaybin ile birlikte tüm Rabia bölgesini Şehriyam b. Behram (Abdülgani Efendi'de Şehriyad b. Fern) adlı kişi yönetiyordu. Bu adam Arapların bölgeye geldiğini duyunca devlet ileri gelenleri ile toplanıp Araplarla savaşmama hususunda istişare etti. Bkz. Abdüsselam Efendi, *Ümmü'l İber*, s. 19; Abdülgani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 6.

639'da teslim olurlar. Onları Dara ve Viranşehir takip eder. Bizanslı kumandan'ın Fırat'ın batısına çekilmekten başka yapabileceği bir şey yoktur¹³⁶.

Nusaybin şehrinin İslam orduları tarafından fethine değinen kaynaklara gelecek olursak, bu konudaki ilk bilgiler, Belazuri'nin *Futuhu'l Buldan* adlı eseriyle bizlere ulaşır. Belazuri'nin, Muhammed al-Vakidi, Abdurrahman b. Melseme, Furat b. Selman ve Sabit b. el-Haccac yoluyla yaptığı rivayete göre İyad, er-Rakka, Harran, Urfa, Nusaybin, Meyyafarikin, Karkisya ve Fırat köylerini fethetti; el-Cezire'nin şehirleri sulh yoluyla, toprakları ise savaşla alındı¹³⁷. Yine Belazuri'nin bu kez Muhammed, el Vakidi, Sevr b. Yezid ve Raşid b. Sa'd yoluyla yaptığı rivayete göre ise İyad, el-Ruha (Urfa) anlaşmasına göre Amid, Meyyafarikin ve Kefertusa kalesini fethettikten sonra yine aynı anlaşma uyarınca Nusaybin'e hakim oldu¹³⁸.

Diğer İslam kaynakları da kentin fethi hakkında ayrıntı verirler: Bunlardan Taberi'nin tarihinde Muhammed b. İshak'tan yapılan rivayete göre, Nusaybin üzerine Musa el-Eş'arı gönderilmiş ve şehri h. 19/m. 640 senesinde barış yoluyla ele geçirmişti¹³⁹. Vakidi, İslam fetihleri sırasında Nusaybin şehrine Tiryatus adlı birinin sahip olduğunu, İyad'ın bizzat şehre gelerek burada bir müddet ikamet ettiğini yazar ve onun şehre girişiyle halkın çoğunun Müslüman olduğunu, hatta kendilerine namaz kıldırıp ibadetlerini temin edecek birini şehirde bırakmalarını istediğini yazar¹⁴⁰. Bir başka İslam tarihçisi Yakubi, Ubeyde b. el-Cerrah'ın, İyad komutasındaki orduyu Cezire'ye gönderdiğini ve İyad'ın sırasıyla Rakka, Suruç, Urfa ve Nusaybin ile Cezire'nin diğer şehirlerini fethettiğini, bütün bu şehirlerin barış yoluyla alındığını söylemekle iktifa ederken, tarih olarak 18 hicri yılını gösteriyor¹⁴¹.

İbn Kesir'in, Seyf b. Ömer'den yaptığı rivayete göre bölge, Abdullah b. Abdullah b. Gassan tarafından fethedilmiş, önce Musul'a giren Abdullah buradan yoluna devamla Nusaybin'e gelmiş ve Nusaybin halkı ile, Rakkalılarla yapılan barış anlaşması şartları dahilinde bir anlaşma yapmışlardı. Müellif, bir başka rivayetinde h. 17 senesinde Urfa ve Samsat'ı zor kullanarak ele geçiren Ebu Musa el-Eş'ari ile Ebu Ubeyde tarafından bölgeyi

¹³⁶ Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s. 103, 108; Segal, *Edessa*, s. 252; Barthold-Köprülü, *İslam Medeniyeti*, s. 13, 22; Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 101; Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 53; Hüseyin Algül, *İslam Tarihi*, II, İstanbul 1986, s. 298-299; İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan*, Ankara 2001, s. 60.

¹³⁷ el-Belazuri, *Fütühu'l Buldan*, (çev. M. Fayda), Ankara 2002, s. 251; Vakidi, *Fütühu's-Şam*, II, s. 125, 154; Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 54.

¹³⁸ Belazuri, *Fütühu'l Buldan*, s. 251-252; Yakut, *Mu'cem'ul Buldan*, V, 289.

¹³⁹ Taberi, *Tarihü-l Ümem*, V, s. 26-27, 82; İbn Kesir, *el-Bidaye*, VII, s. 126; Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 65-66.

¹⁴⁰ Vakidi, *Fütühu's-Şam*, II, s. 154.

¹⁴¹ Yakubi, *Tarih-i Yakubi*, II, Beyrut 1415, s. 150.

fetihle görevlendirilen İyad b. Ganem'in Cezire bölgesinde karşılaştıklarını ve ikisinin birlikte Harran, Nusaybin ve Cezire'nin bazı şehirlerini ele geçirdiklerini nakleder¹⁴².

İbnu'l Esir, Cezire bölgesinin fethi hakkında, İyad'ın h. 17 (m. 638-639) yılında beraberindekilerle yola çıktığını, Cezire halkının bunun üzerine kendi bölgelerine çekildiğini, İyad'ın bölge halkı barışa razı oluncaya kadar muhasaraya devam ettiğini ve nihayet Cezire halkının ikna olup ona barış teklifinde bulunduğunu yazar. Rakka bölgesi zımni statüsü kazanınca, Abdullah b. Abdullah b. Utban¹⁴³ komutasındaki ordu Nusaybin üzerine yürür. Nusaybinliler de kendisiyle karşılaşınca barış isteklerini dile getirmişler, o da keyfiyeti İyad'a bildirmişti. İyad anlaşmayı kabul edip Süheyl b. Adiy ve Abdullah ile birlikte Harran'a doğru yürüdü¹⁴⁴.

Süryani kaynaklara gelince, genel olarak birbirlerinden istifade ile bölgenin fethi hakkında bilgiler verilen bu kaynaklardan ilki olan Tel Mahreli Dionysios, bölgenin İslam orduları tarafından fethi hakkında kısa bilgilerle, Arapların 640-641 senesinde Dara'ya hücum ettiğini, yapılan savaşta her iki taraftan çok kimsenin öldüğünü fakat neticede anlaşma yapılarak şehrin kapılarının İslam ordularına açıldığını kaydeder¹⁴⁵. Süryani Mihail de, h. 18 yılında İyad b. Ganem'in bütün Mezopotamya'yı hakim olduğunu yazar ve fethin esas sebebi olarak bölge halkının vergi vermeye razı olmamasını gösterir. İslam orduları Urfa'ya vardığında Urfalılar şehirleri için müzakere ettiler, Roma ordusu da kederle çekildi. Tela (Viranşehir) ve Dara şehirleri Araplara itaat etmeye razı olmayınca zorla elde edildi ve burada bulunan bütün Romalılar öldürüldü¹⁴⁶. Son olarak Ebu'l Ferec, *Muhtasar*'ında İyad'ın, Suroç ve Urfa'yı barış yoluyla aldıktan sonra Rakka, Amed, Tur Abidin ve Mardin ile birlikte Nusaybin üzerine yürüyüp buraları da yine barışla elde ettiğini yazıp bütün bu şehirlerin İyad tarafından fethedildiğini açıkça ifade ederken, *Kronografya*'sında da bütün bunları teyit edici bilgiler sunuyor¹⁴⁷.

Görüldüğü gibi, bu bölgenin fethinin tarihi ve kahramanları hakkında kaynaklarda verilen bilgiler farklıdır. Yukarıdaki kaynakların verdiği bilgileri toparlayacak olursak bu

¹⁴² İbn Kesir, *el-Bidaye*, VII, s. 127, 153.

¹⁴³ İbnu'l Esir'in Abdullah b. Utban şeklinde kaydettiği bu kişi, Yamama vakasında şehit olmuştu. Nusaybin'in fethi için görevlendirilen kişi ise onun oğlu Abdullah b. Abdullah b. Utban olmalıdır. (İşıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 61, not. 3) Taberi ve Yakut da bu ismi, (عبد الله بن عبد الله بن عتيان) şeklinde yazar. Bkz. Taberi, *Tarihü'l Ümem*, V, s. 24, 27; Yakut, V, s. 289). İbn Kesir'in yukarıda bahsettiği Abdullah b. Abdullah b. Gassan da bununla aynı kişi olmalıdır. İbn Kesir, *el-Bidaye*, VII, s. 127.

¹⁴⁴ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, II, s. 486, 489; Taberi, *Tarihü'l Ümem*, V, s. 24; Abdüsselam Efendi, *Ümmü'l İber*, s. 19; Abdülgani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 21; H. Dursun Yıldız, "Hz. Ömer Devri", *DGBİT*, II, Konya 1994, s. 80-81; Aydın vd., *Mardin*, s. 71.

¹⁴⁵ Dionysios'tan aktaran, İşıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 25.

¹⁴⁶ Süryani Mihail, *Vekayiname*, Fasıl VI.

¹⁴⁷ Ebu'l Ferec, *Muhtasar*, s.101; amlf., *Abu'l Farac Tarihi*, I, s. 178.

bölgenin fetih tarihi h. 17 ila 19 (m. 638-640) tarihleri arasında değişmektedir¹⁴⁸. Ayrıca bölgenin Sad b. Ebi Vakkas komutasındaki Irak orduları tarafından mı, yoksa Ebu Ubeyde kumandasındaki Şam ordusu tarafından mı fethedildiği konusunda da İslam tarihçileri farklı bilgiler sunuyor¹⁴⁹. Bu konudaki yazılanlar da genellendiğinde İyad'ın, Ebu Ubeyde tarafından görevlendirildiği haberleri daha ağır basıyor.

Son olarak şehrin fetih şartları üzerinde durmak istiyoruz. Belazuri tarafından rivayet edildiği üzere, Nusaybin, el-Ruha (Urfa) anlaşmasına göre, Araplara teslim olmuştu. Peki İyad'ın Urfalılarla yaptığı anlaşmanın şartları nelerdir? Bu konudaki ayrıntıları yine *Futuhu'l Buldan*'dan öğreniyoruz. Belazuri'nin ravilerden naklettiğine göre, İyad'ın Urfalılara yazdığı mektup şöyleydi:

Besmele. Bu İyad b. Ganem'in Ruha Piskoposuna mektubudur¹⁵⁰. "Eğer sizler her erkek için bir dinar ile iki mudd buğdayı bana ödemeniz şartıyla şehrin kapısını açarsanız, sizlerin canları ve malları ve sizlere tabi olanlar emniyette olursunuz. Yolunu şaşırana yol göstermek, köprü ve yolları tamir etmek ve Müslümanlara iyi niyet beslemek vazifenizdir. Allah şahid oldu. Şahid olarak Allah yeter¹⁵¹.

Belazuri'nin diğer ravilerden yaptığı rivayetler de aşağı yukarı buna benzerdir. Ancak bundan farklı olarak bazı yerlerde şehir halkının buğdayın yanında bir miktar zeytinyağı, sirke ve bal ile de mükellef tutulduğu yazılıdır. Ayrıca Bekr b. Haysem yoluyla yapılan rivayete göre onlar, mevcut olanlardan başka kilise inşa etmemek ve Müslümanların düşmanlarına yardım etmemek ile de mükellefler. Şartlardan birini yerine getirmezlerse himaye olunmayacaklardır¹⁵².

Bölgenin, İslam fetihlerinden sonraki Hz. Osman dönemini, genel olarak sükut içinde geçirdiğini söyleyebiliriz. Bu dönemde Suriye ve Cezire valisi Muaviye'nin emriyle bölgeye iskan edilen göçebe Arap kabileleri sayesinde buralar daha yoğun bir biçimde Araplaşmaya ve İslamlaşmaya başladı¹⁵³. Hz. Ali dönemine gelindiğinde ise, genel olarak İslam dünyasında çıkan iç karışıklık ve mezhep kavgalarının, Şam ve Kufe sınırlarını aşır bu bölgeye de sıçradığı görülüyor. 659-660 yılından itibaren Nusaybin şehri, Dara, Meyyafarikin, Sincar ve Amid gibi el-Cezire şehirleri ile birlikte Hz. Ali-Muaviye

¹⁴⁸ Çeşitli rivayetler hakkında bkz. İbn Kesir, *el-Bidaye*, VII, s. 159-160.

¹⁴⁹ Şeşen, *Harran*, s. 9. Bu konuda bkz. Fayda, *Hz. Ömer Dönemi*, s. 148.

¹⁵⁰ Belazuri'nin Davut b. Hamid rivayetinde, "İyad'ın Ruha ahalisine verdiği mektuptur" denmektedir. Diğer rivayetler için bkz. Belazuri, *Fütühu'l Buldan*, 246-250.

¹⁵¹ Belazuri, *Fütühu'l Buldan*, s. 249-250.

¹⁵² Belazuri, *Fütühu'l Buldan*, s. 248. Bu konudaki muhtelif rivayetler için şu kaynağa müracaat edilebilir. Fayda, *Hz. Ömer Dönemi*, s. 147-150.

¹⁵³ Aydın vd., *Mardin*, s. 71-72.

mücadelesine de sahne oldu¹⁵⁴. İbnu'l Esir'de yazılanlara göre, sözkonusu yılda Muaviye'nin bölgeye gönderdiği adamları, Hz. Ali'nin bölgedeki adamları ile çarpışmıştı. Hz. Ali taraftarı Kumeyl b. Ziyad'ın, Muaviye taraftarı Abdurrahman b. Kabas b. Eşyem'i mağlup etmesiyle sonuçlanan çarpışma sonrasında Hz. Ali'nin el-Cezire valisi olup Nusaybin'de ikamet eden Şebib b. Amir de Baalbek'e kadar akınlar düzenleyip Nusaybin'e dönmüş ve Hz. Ali'yi durumdan haberdar etmişti¹⁵⁵. Sıffin savaşından sonra Hz. Ali'nin bölge valisi olan Malik b. Eşter'in, Muaviye'nin bu bölgedeki valisi Dahhak b. Kays el-Fihri ile girdiği mücadeleyi kaybetmesiyle Muaviye'nin bu bölge üzerindeki otoritesi arttı¹⁵⁶.

d) Emevi ve Abbasi Dönemleri

Emevi ve Abbasi dönemlerinde Nusaybin kenti ile ilgili kaynaklarda ulaştığımız bilgiler, söz konusu dönemlerde bu kentin genel olarak Şam ve Bağdat yönetimine başkaldıran asiler için bir sığınma merkezi olduğunu gösteriyor. Gerçekten bu devletler zamanında özellikle Haricilerin mesken tuttuğu Nusaybin, halifelerin çoğu zaman bizzat gelmek zorunda kaldığı yada ordu sevk ettiği bir şehir haline gelmişti. Bundan başka kentimiz, aşağıda görüleceği üzere, özellikle Abbasiler döneminde Azerbaycan ve Ermeniyeye yapılan seferlerin hareket noktası haline gelmişti.

Kaynaklar, Emevi devleti döneminde Nusaybin'i genellikle Harici isyanları vesilesiyle anıyorlar. Özellikle Abdülmelik b. Mervan dönemi, Nusaybin merkezli Harici isyanlarının dönemi olmuştur. Süryani Mihail, bu halife döneminde 684 senesinde Boredia adlı birinin isyan ederek Nusaybin'e hakim olduğundan bahsediyor¹⁵⁷. İslam kaynaklarında yazılanlara göre, çok geçmeden h. 68/m. 686-687 yılında, bir şia taraftarı olarak ortaya çıkıp isyan eden Muhtar es-Sakafi, bu bölgede Emevileri uğraştırmıştı. es-Sakafi'nin, Yezid b. Anis öncülüğünde gönderdiği ordu ile bu isyan Şam ve Cezire'ye ulaşmış, Nusaybin'e kadar gelmişti. es-Sakafi bir ara Nusaybin'e kardeşi Abdurrahman b. Abdullah'ı gönderdi¹⁵⁸. Daha sonra h. 70/m. 689-690 senesinde Umeyr adlı biri kısa bir süreliğine Nusaybin'i ele geçirip bu

¹⁵⁴ Dineveri, *Ahbaru't Tıval*, (neş. Ö. Faruk al-Kubba), Beyrut ts., s. 144.

¹⁵⁵ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, III, 389; Aycan, *Muaviye*, s. 124-125. Hz. Ali'nin bölge valisinin, Nusaybin'de ikamet ettiğini görüyoruz. Acaba kentimiz bu dönemde el-Cezire bölgesinin idare merkezi miydi?

¹⁵⁶ İbn Asakir, *Tarih-i Dumaşk*, VII, s. 7-27; Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 103, not 1; Aydın vd., *Mardin*, s. 72; K. V. Zettersteen, "Dahhak al-Fihri", *İA*, III, Eskişehir 1997, s. 459. Eşter daha sonra, Hz. Ali tarafından Nusaybin'den alınıp Mısır'a tayin edildi. Bkz. İbn Kesir, *el-Bidaye*, VII, s. 490; Aycan, *Muaviye*, s. 119.

¹⁵⁷ Mihail, *Vekayiname*, Fasıl XII; Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 101.

¹⁵⁸ Taberi, *Tarihü'l Ümem*, VI, s. 661; İbnu'l Esir, *el-Kamil*, IV, s. 241; Dineveri, *Ahbaru't Tıval*, s. 268; İbn Kesir, *el-Bidaye*, VIII, s. 450-452.

bölgede Emevileri uğraştırmıştı¹⁵⁹. h. 76/ m. 695-696'da ise Dara ve çevresinde ikamet etmekte olan Salih b. Muserrih isyanı sırasında da zor günler yaşayan Nusaybin halkı, şehrin kalesine çıkarak isyancılara karşı kendilerini savunmaya koyuldular. Bilahare el-Cezire emiri Muhammed b. Mervan'ın gönderdiği ordular, Salih'i mağlup etmeyi başardı¹⁶⁰. Salih'in ölümünden sonra, Haricilerin Cezire bölgesindeki faaliyetlerinin liderliğini bir yıl kadar Şebib b. Yezid üstlendi ve h. 77/m. 696'da ölünceye kadar Emevi devletini uğraştırdı¹⁶¹.

Devletin çöküşe doğru sürüklendiği son dönemlerde de Emeviler, bölgede yine Hariciler ile meşgul oldular. Haricilerin, son Emevi halifesi Mervan döneminde de Nusaybin merkezli başlattıkları isyan İslam kaynaklarında anlatılır: İbnu'l Esir'den edindiğimiz bilgilere göre, h. 128/m. 746 yılında Harici reisi Dahhak b. Kays es-Seybani'nin Musul'u istila etmesi üzerine o sırada Hims'i kuşatan Emevi halifesi Mervan, Cezire'de kendisine vekil olan oğlu Abdullah'a Nusaybin'e giderek Dahhak'ın Cezire'ye geçmesine engel olması için bir mektup yazmıştı. Abdullah da 7-8 bin kişilik bir askerle Nusaybin'e hareket etmişti. Bunu haber alan Dahhak da yanında 100 binden fazla asker olduğu halde Nusaybin'e geldi, burada Abdullah'ı sıkıştırdı¹⁶². Abdullah, Nusaybin önlerinde Haricilerle yaptığı savaşı kaybederek şehrin surlarının gerisine çekilmek zorunda kalmıştı, bunun üzerine bizzat Mervan, Hariciler üzerine yürüdü. Kefertusa mevkiinde meydana gelen savaşta Harici reisi Dahhak öldürüldü, ordusu dağıtıldı¹⁶³. Bütün bu Harici isyanlarına rağmen genel olarak Nusaybin kentinin, yıkılışına kadar Emevi yönetimine bağlı olarak yaşadığı görülüyor¹⁶⁴.

Abbasiler dönemine gelince: Halifeliğin Abbasilere geçmesiyle ilk Abbasi halifesi es-Seffah'ın iktidarı el-Cezire bölgesinde tanınmadı ve bölge Urfa emirinin önderliğinde başkaldırdı. Ancak isyancı emirler, halifenin kardeşi Mansur tarafından yenilgiye uğratıldı ve bölgede Abbasi hakimiyeti kuruldu¹⁶⁵. es-Saffah'ın ölümünden sonra Nusaybin, Cafer el-Mansur ile amcası Abdullah b. Ali'nin halife olma konusunda mücadeleleri vesilesiyle

¹⁵⁹ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, IV, s. 280.

¹⁶⁰ Taberi, *Tarihü'l Ümem*, VII, s. 108; İbnu'l Esir, *el-Kamil*, IV, s. 357; İbn Kesir, *el-Bidaye*, IX, s. 25; Yıldız, "Emeviler Devri", *DGBİT*, II, s. 370; Adnan Demircan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, İstanbul 1996, s. 194-195.

¹⁶¹ Demircan, *Haricilerin Faaliyetleri*, s. 195-210.

¹⁶² İbnu'l Esir, *el-Kamil*, V, s. 289-290; Taberi, *Tarihü'l Ümem*, VIII, s. 234; Yakubi, *Tarih-i Yakubi*, II, s. 338; İbn Kesir, *el-Bidaye*, X, s. 56; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*, Ankara 1963, s. 186; Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 112; Yıldız, "Emeviler Devri", *DGBİT*, II, s. 431; Demircan, *Haricilerin Faaliyetleri*, s. 217.

¹⁶³ Taberi, *Tarihü'l Ümem*, VIII, s. 235; Yakubi, *Tarih-i Yakubi*, II, s. 338 İbnu'l Esir, *el-Kamil*, V, s. 290; Dolapönü, *Mardin*, s. 34; Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 112; Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 186; Yıldız, "Emeviler Devri", *DGBİT*, II, s. 431; K. V. Zettersteen, "Dahhak al-Şeybani", *İA*, III, Eskişehir 1997, s. 459. İbn Kesir savaşın Nusaybin'de olduğunu yazıyor. Bkz. İbn Kesir, *el-Bidaye*, X, s. 56.

¹⁶⁴ Yıldız, "agm", s. 78; Aydın vd., *Mardin*, s. 77; *Tarihin Tanığı Nusaybin*, Ankara 2001, s. 34. Öyle ki, Abbasilerin ilk halifesi Saffah döneminde el-Cezire halkı, Emevi halifeliğinin sembolü olan beyaz renkler giyinerek Abbasilere karşı isyan etmişti. İbnu'l Esir, *el-Kamil*, V, s. 353-354.

¹⁶⁵ Aydın vd., *Mardin*, s. 77. Sonraki dönemlerde, Cezire halkı Abdullah b. Ali isyanına destek verdi. Dolapönü, *Mardin*, s. 34.

kaynaklarda anılıyor¹⁶⁶. Süryani Mihail'in, h. 135/m. 752 vukuatı içerisinde anlattığına göre, es-Saffah'ın ölümüyle onun veliahdı Cafer el-Mansur ile İbnu'l Ali kuvvetleri arasında Nusaybin yakınlarında bir çarpışma olmuş ve Ebu Cafer galip gelmişti¹⁶⁷. Ebu'l Ferec de, *Kronografyasında* ve *Muhtasar*'ında olayı kısa cümlelerle aktarıp teyit ediyor¹⁶⁸. İslam kaynakları, hadiseyi h. 137/m. 754-755 yılı vukuatı içerisinde anlatıyor ve yukarıdakilere ek olarak, Abdullah'ın Nusaybin çevresine bir hendek kazdırdığından söz edip savaş sonunda mağlup olunca da Irak'a kaçtığını yazıyor, fakat öldürüldüğüne dair bir kayıt düşmüyorlar. Bu çarpışmada Ebu Müslim önemli rol oynadı¹⁶⁹.

Harun Reşid zamanına gelinceye kadar, gerek el-Mehdi ve gerekse el-Hadi dönemlerinde mütemadiyen süren Harici isyanlarıyla Diyar-Rabia bölgesinde huzursuzluğun devam ettiği söylenilebilir¹⁷⁰. Harun Reşid ise, cephe boyunca *suğur* adı verilen müstahkem mevkiiler inşa etmek suretiyle el-Cezire bölgesini bu nevi hareketlere karşı güvence altına almıştı¹⁷¹. Fakat bütün bu önlemlere rağmen İslam kaynaklarında bölgede Harun Reşid dönemine ait isyanlardan da bahsediliyor: Mesela, h. 176/m. 792-793 senesinde Fadl adlı bir Harici, Nusaybin'de bir isyan başlatmış ve şehir ahalisinden bir hayli mal aldıktan sonra Dara, Amid ve Erzen üzerine yürüyerek tekrar Nusaybin'e gelmişti. Çok geçmeden burada baş kaldıran Velid ed-Tağlibi'in isyanı, Yezid b. Mezyed tarafından bastırılabilmişti¹⁷². İslam kaynaklarında, h. 183/m. 799-800 yılına dair anlatılan olaylar, yani Harun Reşid'in Azerbaycan ve Armeniye bölgelerinde Müslümanları tahkir eden Hazarlılara karşı, Yezid b. Mezyed komutasında gönderilen orduya takviye için Huzeyme b. Hazım'ı Nusaybin'e yerleştirmesi, bu şehrin bu dönemde bir üs olarak kullanıldığını gösteriyor¹⁷³.

Harun Reşid'in ölümünü takip eden devrede (809), halifenin seçimi konusunda Emin-Memun arasındaki mücadele neticesinde el-Cezire'de ortaya çıkan isyanlar sırasında

¹⁶⁶ Hitti, *İslam Tarihi*, II, s. 446; Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 114; W. Barthold-M. H. Yınanç, "Ebu Müslim", *İA*, IV, Eskişehir 1997, s. 40; Dolapönü, *Mardin*, s. 34-35; Claude Cahen, *Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar İslamiyet*, (çev. E. N. Erendor), İstanbul 1990, s. 60-61; K. V. Zettersteen, "Abdullah b. Ali", *İA*, I, Eskişehir 1997, s. 295; H. Dursun Yıldız, "Abbasi Devrinde Urfa ve Çevresi", *Tarihi ve Kültürel Boyutları İçerisinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu*, İstanbul 1988, s. 79.

¹⁶⁷ Mihail, *Vekayiname*, Fasil XIX. Gerçekte Cafer el-Mansur İbn Ali ile savaşmamış, onun üzerine Ebu Müslim el-Horasani'yi göndermişti.

¹⁶⁸ Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, s. 199; amlf., *Muhtasar*, s. 125.

¹⁶⁹ Taberi, *Tarihü'l Ümem*, VIII, s. 383-384; İbnu'l Esir, *el-Kamil*, V, s. 377-380; İbn Kesir, *el-Bidaye*, X, s. 109; İbn Şakir el-Kutbi, *Fevatu'l Vefayat*, II, Beyrut s. 192; Yakubi, *Tarih-i Yakubi*, II, s. 366; Ahmed Cevdet Paşa, *Kıtas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa*, (sad. Ali Arslan), II, İstanbul 1981, s. 29

¹⁷⁰ Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 115; Cahen, *İslamiyet*, s. 62; K. V. Zettersteen, "Mansur", *İA*, VII, Eskişehir 1997, s. 295.

¹⁷¹ Cahen, *İslamiyet*, s. 86.

¹⁷² Taberi, *Tarihü'l Ümem*, IX, s. 104; İbnu'l Esir, *el-Kamil*, VI, s. 122-123.

¹⁷³ Taberi, *Tarihü'l Ümem*, IX, s. 118; İbnu'l Esir, *el-Kamil*, VI, s. 149.

Nusaybin ve Amid halkı yağmacılık kasdı ile seferlere giriştiler¹⁷⁴. Bu kitle üzerine gönderilen İran ordusu Dara'ya saldırarak kenti almış ve iki bin Arap öldürmüştü¹⁷⁵. 830 yılında Halife Me'mun, Musul, Nusaybin, Resu'l Ayn, Harran ve Urfa'dan geçerek Bizanslılar üzerine sefere çıktı¹⁷⁶. İslam kaynakları, h. 223/ m. 837-838 yılında halife Mutasım'ın da Nusaybin'e kadar geldiğini yazıyor. Buna göre, Mu'tasım, söz konusu yılda kendisine karşı halifelik iddiasında bulunan Abbas b. Memun ve taraftarlarını bertaraf etmek için Nusaybin'e gelmişti. İsyanlılardan Ömer el-Fergani'yi öldürüp burada defnettirdikten sonra Semerra'ya gitmişti¹⁷⁷. Süryani Mihail'in, 841 yılı olayları içerisinde kaydettiğine göre, Rabia Arapları Nusaybin ve havalisini yağmalamıştı¹⁷⁸. h. 231/m. 845-846 senesinde ise Haricilerden Muhammed b. Abdullah es-Salebi adlı kişi, on üç adamı ile birlikte Rabia bölgesinde bir isyan başlatmış, Abbasilerin Musul ordusu komutanı Ahmed et-Tusi tarafından mağlup edilmişti¹⁷⁹.

Halife el-Mustain (862-866) döneminden itibaren Abbasilerin bölgedeki hakimiyeti yavaş yavaş sarsılmaya ve bölge Bizans'ın yağmalarına maruz kalmaya başlamıştı. Halife Mu'tez döneminde 869 yılında Diyarbakır valiliğine atanan İsa b. Şeyh, Mutez'in yerine el-Muhtedi halife olunca ayaklanarak bağımsızlığını ilan etti. Kendisine bağlı Rabia, Tağlib, Bekr, ve Yemeni aşiretleriyle Musul'a yürüyen Şeyh, Nusaybin'de İshak b. Kundacık tarafından mağlup edildi¹⁸⁰. Abbasi halifesi el-Mutemid dönemine rastlayan h. 266/ m. 879-880 senesine gelindiğinde, Taberi ve İbnu'l Esir'in anlattığına göre, Rumların bir askeri birliği, Diyar Rabia'ya bağlı Tel Yesma'ya girerek 250 kişiyi esir aldıktan başka, bazı kişileri öldürmüşler ve bunun üzerine Nusaybin ve Musul halkı onlara karşı harekete geçince Anadolu'ya geri dönmüşlerdi. Aynı yıl olayları içerisinde İshak b. Kundacık'ın, Hamdan b. Hamdun, İshak b. Eyyub, Ali b. Davud, İsa b. Şeyh gibi kişilere karşı bölgede savaştığı, onları mağlup edip kısa sürede Nusaybin'e gelerek tüm Diyar Rebia'yı ele geçirdiğine dair girift olaylar her iki kaynakta anlatılıyor. Bir yıl sonra, İshak b. Kundacık, yine aynı kişilere karşı mücadele edip onları Nusaybin'e kadar kovaladı¹⁸¹.

¹⁷⁴ Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 101; Aydın vd., *Mardin*, s. 76. el-Cezire isyanları hakkında bkz. Yıldız, "agm", s. 79-82.

¹⁷⁵ Aydın vd., *Mardin*, s. 77.

¹⁷⁶ Fikret Işıltan, "Me'mun", *İA*, VII, Eskişehir1997, s. 698.

¹⁷⁷ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, VI, s. 429; Taberi, *Tarihü'l Ümem*, IX, s. 612; Yakubi, *Tarih-i Yakubi*, II, s. 476.

¹⁷⁸ Mihail, *Vekayiname*, s. 200; Aydın vd., *Mardin*, s. 77.

¹⁷⁹ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, VII, s. 27-28.

¹⁸⁰ Aydın vd., *Mardin*, s. 77; *Tarihin Tanığı Nusaybin*, s. 35.

¹⁸¹ Taberi, *Tarihü'l Ümem*, X, s. 426, 431, 470; İbnu'l Esir, *el-Kamil*, VII, s. 277-278, 304; Dolapönü, *Mardin*, s. 35.

e) Yerel Hanedanlıklar Dönemi

Abbasi devletinin özellikle X. yüzyılın başlarından itibaren baş gösteren taht kavgaları ile karışıklıklara sürüklenmesi, halifeliğe bağlı vali yada beylerin de hakim oldukları bölgelerde bağımsızlık emellerini kamçulamıştı. İşte sözkonusu yüzyıldan başlayıp Türklerin bu bölgeye gelmesine kadar Nusaybin ve genel olarak Cezire bölgesi, merkezden yönetilen bir bölge olmaktan ziyade yerel yöneticiler tarafından idare olunan, fakat buraya yönelen Bizans saldırılarını bertaraf etmek ve kendi vilayeti içerisindeki gelir fazlasını halifeye göndermekle yükümlü olan¹⁸² bazı özerk hususiyetlere sahip bir devletçik görünümündeydi. Zamanla Abbasi devletinin zayıflaması ve Selçuklu Türklerinin İslam dünyasında büyük bir güç olarak inkişafı ile bu kez Türk hakimiyetini tanıyan bu devletçikler arasında değişik zamanlarda bölgede hüküm sürenlerden Hamdaniler, Mervaniler ve Ukayliler, özellikle bölgeye yönelen Bizans saldırılarını önleme konusunda önemli görevler yerine getirdiler¹⁸³ (Bkz. Harita III). Zaman zaman birbirleriyle de mücadele eden bu devletçiklerin, genel olarak kendilerine Musul'u başkent edinmeleri sebebiyle, önceki dönemlere nazaran eski önemini yitiren Nusaybin bu dönemde, sürekli olarak birinden diğerine el değiştiren ve çoğu zaman Bizans saldırılarının hedefi haline gelmiş olan bir şehirdir¹⁸⁴.

1. Hamdaniler Dönemi (929-979)

Hamdanilerden Ebu'l Heyca, Abbasiler tarafından Musul valiliğine tayin edilmiş 929 senesinden sonra bu görevi oğlu Nasruddevle'ye terk etmişti. Nasruddevle mahir siyaseti ile Diyar Rabia ve Diyar Mudar'a kadar nüfuz ve iktidarını yaymaya muvaffak oldu¹⁸⁵. Onun da ilk dönemlerde bölgede süregelen Harici isyanları ile meşgul olduğu görülüyor. İbnü'l Esir, onun döneminde Nusaybin'de bir Harici isyanından bahseder. 930 senesinin Ağustos-Eylül aylarında, El-Ağarr b. Matara es-Sa'lebi adlı Harici, Musul'da isyan başlattıktan sonra, Resu'l Ayn ve Kefertusa'ya gitmiş oradan da Nusaybin'e gelmişti. El-Ağarr, Nusaybin halkından yüz kadar kişiyi öldürüp bin kadarını da esir almıştı. Esirleri fidye ile serbest bırakmaya razı olan bu Harici, Nusaybin halkı ile 400 bin dirhem karşılığında barış yapmayı kabullenmişti.

¹⁸² Zeydan, *İslam Uygarlıkları* s. 198-199. Bu verginin düzenli olarak ödenmediği için birkaç kez bir Bağdad ordusunun bölgeye yürüdüğünü göreceğiz.

¹⁸³ Bu konu hakkında bkz. M. Şemseddin Günaltay, "Selçuklular Horasan'a İndikleri Zaman İslam Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu", *Belleten*, VII, Sayı 25, Ankara 1943, s. 62-63; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Ankara 1988, s. 50. Bunlara Emirü'l Ümera da denilebiliyordu. Bu lakabı alan ilk kişi Hamdanilerden İbn Raik olmuştur. Zeydan, *İslam Uygarlıkları*, s. 203.

¹⁸⁴ Şeşen, "agm.", s. 34-35; Çevik, "agm.", s. 4.

¹⁸⁵ İbn Haldun *Mukaddime*, I, s. 720; Abdülğani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 21; M. Sobernheim, "Hamdaniler", *IA*, VI/I, Eskişehir 1997, s. 179; N. Ünal Karaarslan, "Hamdaniler", *DİA*, XV, s. 446.

Nihayet Rabia bölgesinin emiri olan Nasruddevle harekete geçerek onun üzerine bir ordu göndermek suretiyle onu mağlup etmiş ve esir alarak Bağdad'a göndermişti¹⁸⁶.

Bu arada bölgeye hakim olan Nasruddevle zaman zaman Abbasi orduları ile de savaflara girişir. h. 323/m. 934-935 yılında, Nusaybin yakınlarında Sacoğullarından olup kendisine karşı gönderilen Magerd ed-Deylemi ile Nusaybin yakınlarında çarpışan Nasruddevle onu mağlup etti. Keza h. 327/m. 938-939 senesinde, Bağdad'a gönderilmesi gereken vergileri göndermediği için Beckem komutasındaki halife ordusu, Nasruddevle'nin hakimiyetinde bulunan Diyar Rebia bölgesini işgal etmiş, Musul yakınlarında taraflar arasında meydana gelen çarpışmada mağlup olan Nasruddevle, Nusaybin'e çekilmişti. Beckem'in Nusaybin'e de gelmesiyle Amid'e kaçan Hamdani emiri, onun Karmatilerin Bağdad'daki faaliyetlerini haber alıp Nusaybin'den ayrılması ile tekrar bu şehre gelmiş ve Diyar Rabia'yı ele geçirmişti¹⁸⁷. Bu arada Nusaybin, yukarıda bahsettiğimiz İslam ordularının Kafkasya bölgesine doğru yapılan seferler için bir üs olma görevini bu dönemde de sürdürdü. Nasruddevle'nin kardeşi olan Seyfuddevle h. 328/m. 940 senesinde gerçekleştirilen Ermeniyeye seferine Nusaybin'den çıktı¹⁸⁸. 942 senesinde Mezopotamya'ya düzenlenen yeni bir askeri sefer sonucunda Dara ve Nusaybin Bizanslıların eline geçti¹⁸⁹. Ebu'l Ferec'ten öğrendiğimize göre, bu yıl Romalılar Nusaybin'e gelerek esir almışlar, köyleri yakmışlar ve geri dönmüşlerdir¹⁹⁰.

Bu arada Hamdanilerin vergi vermeye yanaşmaması sebebiyle, Nasruddevle ile Bağdad yönetimi arasında yine bir dizi mücadele geçti. h. 331/m. 942-943 yılında Abbasiler'e bağlı olarak çalışan el-Beckem'in hacibi olan Adl, önce Resu'l Ayn'a, sonra da Nusaybin'e doğru hareket etmiş, onun bu yaptıklarını haber alan Nasruddevle Hüseyin b. Hamdan da bir ordu toplayarak Nusaybin'e Adl'in üzerine yürümüş, Adl'in askerlerinin kendisine katılması ile güçlenerek onu ve oğlunu esir almıştı. Sonraki halife, Hamdani kardeşlere karşı daha olumlu bir tarzda yaklaşmış olmalı. Çünkü, bir yıl sonra halife Muttaki Lillah'ı, bölgenin emiri Nasruddevle ve kardeşi Seyfuddevle ile birlikte Nusaybin'de görüyoruz¹⁹¹. h. 334/m. 945-946 senesinde Nasruddevle Bağdad'a yürüyüp doğu taraflarını istila edince Büveyhilerden Muizüddevle ile aralarında şiddetli savaflar meydana geldi. Bir yıl sonra iki taraf barış yapmaya karar verdiklerinde bu kez Nasruddevle'nin ordusundaki Türkler bunu

¹⁸⁶ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, VIII, s. 183-184; Dolapönü, *Mardin*, s. 37.

¹⁸⁷ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, VIII, s. 301.

¹⁸⁸ Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 101.

¹⁸⁹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s. 259; Segal, *Edessa*, s. 277; Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 101; Honigmann, "Resu'l Ayn", *İA*, IX, Eskişehir 1997, s. 696; Dursun, "agm", s. 82.

¹⁹⁰ Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, I, s. 256.

¹⁹¹ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, VIII, s. 334-335, 346; Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, II, s. 130.

kabullenmeyip ayaklandılar ve Musul üzerine yürüdüler. Nasruddevle bu isyandan korkup Nusaybin'e sığındı¹⁹².

958 yılında Nusaybin, yine verginin gönderilmemesi sebebiyle Bağdat ordusu tarafından işgal edilir. Nasruddevle, Nusaybin'e kaçar, Bağdat ordusu takip eder. Buradan Maiperkat (Meyyafarikin)'a kaçan Nasruddevle, burada da tutunamayarak kardeşinin hakim olduğu Halep'e sığınır¹⁹³. Bu arada onunla mücadele eden Muizüddeve h. 348/m. 959 yılında kısa bir süreliğine Nusaybin'i ele geçirdi, fakat Nasruddevle'nin kardeşi Seyfüddevle aracılığıyla barış yapıldı¹⁹⁴. 962 yılında Nikephoros Phokas komutasındaki ordu ile Bizanslılar, Mezopotamya'da Amid Dara ve Nusaybin'e kadar ilerledi¹⁹⁵. h. 355/m. 965-966 yılında Bizans imparatoru ikinci bir teşebbüste bulunarak İslam topraklarına girdi ve Amid şehri muhasara etti, fakat ele geçiremeyince Dara üzerinden Nusaybin'e yöneldi. Bu sırada Nusaybin'de bulunan Seyfuddevle kaçmayı düşündüyse de Rumların kente varmadan geri döndüklerini duyunca vazgeçti ve burada ikamete devam etti¹⁹⁶. Nasruddevle'nin ölümünden sonra oğlu Muzaffer Hamdan bir müddet (h. 358/ m. 968-969 yılı) şehri idare etti¹⁹⁷.

İbnu'l Esir'in h. 361 (m. 971-972) yılı olayları içerisinde anlattığına göre, bu dönemde bölge Nasruddevle'nin bir diğer oğlu ve Hamdanilerin sonuncusu Ebu Tağlib b. Hamdan'ın elindedir. İbn Hamdan, aynı yıl Urfa'dan başlayıp Nusaybin'e kadar ilerleyen Bizans saldırı ve yağmasına karşı kayıtsız kalarak müdafaaya geçmemiş, Bizans'a bir miktar mal ve para göndererek saldırıyı geçiştirmişti¹⁹⁸. Ebu'l Ferec, bu sefer sırasında Roma imparatorunun, Nusaybin'de 22 gün kaldığını, esirler alarak yağma icra ettiğini ve memleketi tahrip ettiğini, Nusaybin'deki bu yağma ve katliama sinirlenen Bağdat halkının Halifeye karşı isyan ettiğini yazar¹⁹⁹. Bu yağma ve tahrip karşısında çaresiz kalan Nusaybin halkı da, halifeye giderek ondan yardım talep etmiş; Bağdat'ta halk, Rumların daha fazla yaklaşmalarından korkuya düşmüştü²⁰⁰.

Sonraki dönemlerde de bölgeye Bizans saldırıları devam etti. İmparator Nikephoros'un, Filistin seferi hakkında Armeniye kralı III. Aşot'a gönderdiği zafernamede verdiği bilgiye

¹⁹² Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, II, s. 135.

¹⁹³ Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, I, s. 260.

¹⁹⁴ K. V. Zettersteen, "Muizz-ud-devle", *İA*, VIII, Eskişehir 1997, s. 561.

¹⁹⁵ Honigmann, *Doğu Sınırı*, s. 92.

¹⁹⁶ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, VIII, s. 493; İbn Kesir, *el-Bidaye*, XI, s. 443; Abdülgani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 169; Segal, *Edessa*, s. 279.

¹⁹⁷ Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 101.

¹⁹⁸ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, VIII, s. 530; Şakir el-Kutbi, *Fevatu'l Vefayat*, III, s. 172; İbn Kesir, *el-Bidaye*, XI, s. 461; Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, II, s. 148; Dolapönü, *Mardin*, s. 37; Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 101-102.

¹⁹⁹ Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, I, s. 268; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti (İslam Rönesansı)*, (çev. S. Şaban), İstanbul 2000, s. 15.

²⁰⁰ Zeydan, *İslam Uygarlıkları*, s. 509.

göre, Bizans ordusu 974'te Nusaybin'e kadar ilerlemişti. Aynı senenin sonbaharında bu kez Ioannes, Doğu Mezopotamya'ya girerek Nusaybin'i zaptetti²⁰¹. 979 yılında Hamdanoğullarından Abu Tağlib, Büveyhoğullarından Azududdevle tarafından Musul'dan atılmış, o da Nusaybin, Meyyafarikin, Arzan, al-Hasaniya ve Bitlis üzerinden Hısn Ziyad (Harput)'a kaçmıştı²⁰². Bundan sonraki dönemde bölgede Hamdani hakimiyeti tamamen sona erdi ve bölgede gittikçe güçlenen başka bir yerel hanedan olan Mervaniler Nusaybin'e hakim oldu.

2. Mervaniler Dönemi (985-1030)

Hamdanilerden sonra Nusaybin'in, Meyyafarikin'de kurulup güçlenen bir hanedan olan Mervaniler eline geçtiği sanılıyor²⁰³. Dönem hakkında bilgi veren önemli kaynaklardan biri olan İbnu'l Ezrak'ın *Tarih-i Mayyafarikin* adlı eserinden öğrendiğimize göre Nusaybin şehri, Meyyafarikin, Diyarbakır gibi diğer önemli Cezire şehirleri ile birlikte, h. 374/m. 985'te Büveyhoğullarından Azududdevle'nin ölümüyle kuvvetlenen Mervani hanedanının kurucusu Bad b. Dostık'ın eline geçer²⁰⁴. Büveyhilerden Azududdevle'nin yerine geçen oğlu Samsamuddevle, Baz'ın bölgedeki bu ilerlemesi sebebiyle onunla savaşmak zorunda kaldı, fakat yenildi. Baz bir ara Musul'a dahi egemen oldu²⁰⁵. İbnu'l Erzak, h. 379/m. 990 yılında şehrin bir Ukayli emiri tarafından ele geçirildiğini yazıyor²⁰⁶. Aynı yıl Baz'ın ölmesiyle yerine oğlu Nasruddevle Hasan geçti. Bu tarihten, Selçukluların Anadolu'ya gelmesine kadar şehirde Mervani hakimiyeti sözkonusu olacaktır²⁰⁷. İbn Mervan'ın, bölgede nüfuz mücadelesi yapan komşuları arasında varlığını koruyabilmesi için maharetli bir siyaset takip etmesi

²⁰¹ Mateos, *Vekayiname*, s. 24-25; Honigmann, *Doğu Sınırı*, s. 97; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, İstanbul 1992, s. 24; Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s. 275; Aydın vd., *Mardin*, s. 78.

²⁰² Abdülgani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 22-23; Dolapönü, *Mardin*, s. 38; Honigmann, *Doğu Sınırı*, s. 151.

²⁰³ Mervanilerin Nusaybin'de hüküm sürüp sürmediği konusunda bazı farklı görüşler var. Konuyla ilgili bazı kaynaklarda (Çevik, "agm", s. 4, not 15) onların değil Nusaybin, Mardin'e kadar bile ulaşamadıkları iddia ediliyor. Oysa ki, Mervaniler'in kısa süreliğine de olsa kente hakim oldukları, kaynaklarda rastladığımız ve aşağıda yeri geldikçe vereceğimiz bilgilerle de sabitleniyor. Onların Nusaybin'e hakim olduklarına dair bilgi veren ana kaynaklar şunlardır: İbnu'l Ezrak, *Tarih-i Meyyafarikin*, (*Mervani Kürtleri Tarihi*), c. I, (çev. M. E. Bozarlan), İstanbul 1990, s. 69-70; İbnu'l Esir, *el-Kamil*, IX, s. 282.

²⁰⁴ İbnu'l Ezrak, (Bozarlan) I, s. 69-70; İbnu'l Esir, *el-Kamil*, IX, s. 64-65; Abdülgani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 24-25; V. Minorsky, "Mardin", *İA*, VII, Eskişehir 1997, s. 318; K. V. Zettesteesten, "Mervaniler", *İA*, VII, Eskişehir 1997, s. 782; Ali Sevim, "Artukluların Soy ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", *Belleten*, XXVI, Sayı 101-104, Ankara 1962, s. 129; Abdurrahim Tufantoz, "Mervaniler", *DİA*, XXIX, Ankara 2004, s. 231.

²⁰⁵ Yınanç, "Diyarbakır", *İA*, III, s. 610; K. V. Zettesteesten, "Samsamuddevle", *İA*, X, Eskişehir 1997, s. 169.

²⁰⁶ İbnu'l Ezrak, (Bozarlan) I, s. 81. Bu Ukayli emiri, Ebu'l Zevvad Muhammed el-Musayyib olup, Mervani emiri Baz'ın saldırılarına karşı Hamdanilerle birlikte Musul'u savunmuş, karşılığında Nusaybin ve Ceziret b. Ömer (Cizre)'i almıştı. Bkz. K. V. Zettesteesten, "Ukayliler", *İA*, XIII, Eskişehir 1997, s. 18.

²⁰⁷ Yınanç, "Diyarbakır", *İA*, III, s. 610; Aydın vd., *Mardin*, s. 79.

gerekliyordu. İlk önce Abbasi halifesini tanıdı, fakat Kuzey Suriye’de Fatımiler ile komşu idi ve Diyarbakir’de Fatımi kültürünün etkisi çok kuvvetli idi²⁰⁸.

Bu dönemde İbnu’l Esir’den edindiğimiz bilgilere göre, Nusaybin bölgesi amansız bir Mervani-Ukayli mücadelesine sahne olur. 1028 yılında Bedran b. Mukallid b. Ukayli Araplardan müteşekkil bir birlikle şehri muhasara etmiş, şehirde bulunan askerler Bedran’ın ordusuna saldırmıştı. İki taraf arasında böylece cereyan eden savaşta Bedran galip gelmiş ve Nusaybin halkı ve askerlerinden bir kısmını öldürmüştü. Bunun üzerine Nasruddevle bölgeye yardımcı birlikler gönderdi, yapılan ikinci muharebe de Bedran’ın galibiyetiyle sona erdi. Buna canı sıkılan Nasruddevle b. Mervan üç bin süvariden oluşan üçüncü bir orduyu bölgeye gönderdi. Yapılan şiddetli savaştan sonra Bedran mağlup oldu, Mervan’ın askerleri onları takibe koyuldu fakat yapılan çarpışmada mağlup olarak Nusaybin’e döndü²⁰⁹.

Mervaniler, kenti bir süreliğine Ukaylilere terk ettilerse de tam olarak vazgeçemediler. Sonraki dönemlerde de kısa aralıklarla kenti ele geçirmelerine rağmen genel olarak Rabia bölgesi hakimiyeti için mahir siyaset izlememeleri onların buradaki egemenliklerini silik bir durumda bırakmış, hatta yukarıda da bahsettiğimiz üzere bu bölgedeki varlıklarını bile tartışılır duruma getirmiştir. Kaynaklar, Türkmenlerin 1042-1043 yılında kenti istilası vesilesiyle Mervanilerin bölgeyle ilgili faaliyetlerini anıyorlar²¹⁰. Aşağıda da değineceğimiz üzere bu bölgede Mervani hakimiyeti, tam manasıyla Selçuklu sultanı Melikşah’ın, Fahruddevle Cüheyr’i gönderip bölgeyi son Mervani emiri Mansur’un elinden almasıyla son bulur.

3. Ukayliler Dönemi (1030-1060)

1030 yılında Mervani ve Ukaylilerin uğruna birçok savaşlar yaptıktan sonra Nusaybin konusunda anlaşmalarını görüyoruz. Ukaylilerden Bedran ve kardeşi Karvaş, h. 421/m. 1030’da birlikte Nusaybin’i kuşatmışlar, fakat şehri alamadıkları gibi yanlarındaki Kürt ve Arap askerleri de dağılmıştı. Bedran kardeşinin yanındaki askerlerin dağıldığını görünce Meyyafarikin’e, Nasruddevle’nin yanına gitti ve Nusaybin’i kendisine vermesini istedi. Nasruddevle, Nusaybin’i ona verdiği gibi Karvaş’ın kızına ait mehrin on beş bin dinarlık kısmını da ona gönderdi ve anlaşmalar²¹¹.

²⁰⁸ C. E. Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, (çev. E. Merçil-M. İpşirli), İstanbul 1980, s. 68-69.

²⁰⁹ İbnu’l Esir, *el-Kamil*, IX, s. 282; Abdülğani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 27.

²¹⁰ İbnu’l Esir, *el-Kamil*, IX, s. 299.

²¹¹ İbnu’l Esir, *el-Kamil* IX, s. 306; Bosworth, *İslam Devletleri*, s. 69; Harold Bowen, “Nasru’ d-Devle”, *İA*, IX, Eskişehir 1997, s. 119. Karvaş hakkında şu kaynağa müracaat edilebilir: İbn Şakir el-Kutbi, *Fevatu’l Vefayat*, III, s. 198-201.

Karvaş, şehri bu tarihten sonra kardeşi Bedran'a vermiş olmalıdır. İbnu'l Esir'in yazdığına göre, h. 425/m. 1033-1034 senesinde Bedran'ın ölümüyle onun oğlu, amcası Karvaş'ın yanına gitmişti, Karvaş da ona babasından kalan mal mülk ile birlikte babasının yerine Nusaybin valiliğini de verdi. İbn Bedran, buraya gelerek, şehri el geçirmek için çaba sarfeden Numeyroğulları ile savaşmak suretiyle onları bölgeden uzaklaştırdı²¹². Sonraki dönemlerde Karvaş'ın da bu bölgeye gelerek yağmaya girişen Oğuzlarla çetin bir mücadeleye giriştiğini görüyoruz. Uzun süren mücadelelerden sonra Karvaş sonunda Oğuzları mağlup edip burayı onlardan temizlemeyi başardı. Karvaş karşısında mağlup olan Türkmenler önce Nusaybin'e daha sonra da Diyar Bekr üzerinden Azerbeycan'a çekildiler. Bu muvaffakiyeti sonrasında şairler Karvaş hakkında methiyeler yazdılar²¹³. Bu mevzu bir bakıma Türklerin bölgeye gelişiyile de ilgili olduğundan aşağıda ayrıntılarıyla ele alacağız.

Karvaş'ın ve daha sonraki bazı Ukaylilerin buradaki hakimiyeti bundan sonraki dönemde de bir müddet daha devam etti. İbnu'l Esir'in verdiği haberlere göre, Selçuklu sultanı, Tuğrul Bey h. 448/ m. 1056-1057 yılında Musul ve daha birçok bölge ile birlikte Nusaybin'i de Karvaş'a ait olduğunu bildiren menşurlar yazdı²¹⁴.

f) Türklerin Bölgeye Gelişleri ve Selçuklu Dönemi

Türklerin bu bölgeye gelişi konusuna geçmeden evvel, Büyük Selçukluların bölge politikası açısından bazı hususları belirtmek istiyoruz: Her şeyden önce, Selçuklular döneminde Nusaybin'in, kimin yönetiminde olursa olsun, Musul'a atanan Selçuklu kumandanlarına bağlı bir şehir görünümünde olduğunu söylemek zorundayız. Selçuklu sultanları, ilk dönemlerden itibaren bölgeye bazı komutanlar ile birlikte ordu göndererek burada kendilerine olan bağlılığı sorgulamaktaydı. Bazı kaynaklara nazaran, bunların ilki olan İbrahim Yınal, Tuğrul Bey tarafından, el-Cezire, Diyarbekir ve Musul gibi bölgelerin idaresi için görevlendirildi²¹⁵.

Selçuklu sultanlarının, sonraki dönemlerde de bölgeye Çökürmüş, Çavlı, Porsiki, Kürboğa, Mevdud gibi önde gelen emirleri göndermelerinin bir diğer önemli sebebi de

²¹² İbnu'l Esir, *el-Kamil*, IX, s. 335; İbn Hallikan, *Vefayatu'l A'yan*, V, (neş. Hasan Abbas), Beyrut 1397, s. 261, 267.

²¹³ İbnu'l Esir, *el-Kamil* IX, s. 301-302; Zettesteesteen, "Mervaniler", *İA*, VII., s. 782. Zettesteesteen, "Karvaş", *İA*, VI, Eskişehir 1997, s. 372.

²¹⁴ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, IX, s. 477.

²¹⁵ Mevdudi, *Selçuklular Tarihi*, I, (Urduca'dan çev. Ali Genceli), İstanbul 1971, s. 198, 202. Reşidüddin'de, Tuğrul Bey dönemi ile ilgili olarak bahsi geçen, ... قتلش را بفرستاد بموصل وديار ربيعه وشام... şeklinde Sultan Tuğrul'un, bir ara Kutalmış'ı da bu bölgeye gönderdiği anlaşılıyor. Bkz. Reşidüddin, *Camiu't-Tevarih*, I, (yay. A. Ateş), Ankara 1999, s. 26.

kuşkusuz XII. asırdan itibaren bu bölgeye gelmeye başlayan Haçlılara karşı düzenli seferler düzenlenmesini sağlamaktı. Dikkat edilecek olursa bu emirler, bölgedeki Türkmenler üzerinde kolayca nüfuz edip onları Haçlılar üzerine sevk edecek kimselerdi. Nihayet bölgeye atanan emirlerden Zengi'nin, Urfa Haçlı kontluğuna son vermesi Büyük Selçukluların uzun vadede bu politikada başarılı olduğunu gösteriyor. Bu usul, Haçlılardan sonraki dönemlerde de Selçuklu imparatorluğu yıkılıncaya kadar devam etmiş görünüyor. Nitekim Bundari, son Selçuklu sultanı Sancar'ın Musul, Habur ve Nusaybin bölgesini bir emirine ikta edip onu bölgeye gönderdiğine dair bilgiler verir²¹⁶.

Türklerin bu bölgeye ilk akınlarına gelince: Kaynaklar, el-Cezire olarak tanımlanan bölgeye Türklerin ilk akınlarının Hunlar tarafından 359 ve 373 tarihlerinde gerçekleştirildiğini yazıyor²¹⁷. Esas konumuz olan bölgeye Selçuklu Türklerinin gelişi ise, h. 433/m. 1041-1042 tarihinden itibaren gerçekleşti²¹⁸ (Bkz. Harita IV). Selçuklu Türklerinin, genel olarak bilinen kendilerine yeni yurt bulma kaygısını bir yana bırakırsak, bu bölgeye geliş sebepleri hakkında bir kesin bilgiye sahip değiliz. Bir kaynağa göre, bunun sebebi o dönemde Gazneli Mesud'un Selçuklu Türkleri üzerinde yaptığı tazyiklerdi. Gerçekten Mesud, 1032-1033 senesinde kumandanlarını Selçukluların oturduğu Nişabur'a göndererek Selçuklu ileri gelenlerini öldürttü ve Selçukluların üzerine saldırarak onları dağıttı. Bu vaziyet karşısında perişan olan Selçuklu Türkleri on sene boyunca Rey, İsfahan, Azerbeycan, Musul ve Diyar Bekir bölgelerine gelerek yağma ve tahriplerde bulundular²¹⁹.

İbnu'l Esir'in verdiği bilgiye göre, h. 433/m.1041-1042 tarihinde Oğuzların bir kısmı Nusaybin'e gelmişler, Arapların kışı geçirmek için Irak'a gitmesinden faydalanarak şehri yağma ve tahrip etmişlerdi. Bunun üzerine Nasruddevle Ahmed, Oğuz beyi Mansur'u rehin alarak, Oğuzlara ülkesini terk etmeleri halinde onu serbest bırakacağını, ayrıca kendilerine çok miktarda mal göndereceğini söyledi. Oğuzlar bunu kabul edince o da, Mansur'u serbest

²¹⁶ el-Bündari, *Zübdetü'n-Nusra fî Nuhfeti'l Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, (çev. K. Burslan), İstanbul 1943, s. 128.

²¹⁷ Bu konuda bkz. Gülçin Çandaroğlu, "Türklerin Müslümanlığı Kabullerinden Önce Orta Asya'dan Güneydoğu Anadolu'ya Yapılan Göçler ve Bunların Yer Adlarına Tesiri", *Tarihi ve Kültürel Boyutları İçerisinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu*, İstanbul 1988, s. 72-73; Abdullah Ekinci, "Urfa ve Çevresinde Türk Akınları (MÖ. VII.-MS. XIV Yüzyıl)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XIV, Sayı I, Elazığ 2004, s. 261.

²¹⁸ Bu yoğun Türk muhacereti, her şeyden önce Arap istilasından sonra, bölgeyi yeniden ele geçirme ümidini her zaman içinde taşımış olan ve bu uğurda zaman zaman bölge üzerine seferler düzenlemiş olan Bizans Devleti'nin Mezopotamya'daki tüm emellerinden vazgeçmesi anlamına geliyordu. Bu konuda bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s. 317-318.

²¹⁹ Mevdudi, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 90.

bıraktı, vaat ettiği malların bir kısmını gönderdi. Fakat Oğuzlar sözünde durmayıp bir kısmı Nusaybin'i yağmaya devam ettiler²²⁰.

Musul emiri Ukayloğlu Karvaş, Mervani emiri Nasruddevle Ahmed'den de yardım ve destek alarak Türkmenlere saldırıya geçti. Yapılan savaşta müttefiklerin ağır bir yenilgiye uğramaları sonucu (1042) Türkmenler, Sincar ve Nusaybin'i yağmaladıktan başka Cizre'ye de başarısız bir kuşatma teşebbüsünde bulundular²²¹. Oğuz Türklerinin bölgedeki tahribatlarının artması üzerine Mervani hükümdarı Nasruddevle, Tuğrul Bey'e onlar hakkında bir şikayet mektubu yazar, Tuğrul ise cevaben:

Evet bunlar, vaktiyle bizim adamlarımız idiler. Fakat biz Sebuktegin oğulları ile ve Harizmlilere karşı savaştığımız zaman bunları kendi ülkelerinden çıkardılar. Bu yüzden bunların işleri bizim idaremizden uzak kaldı. Bunlar, o zaman sağa sola dağıldılar ve bildiğiniz fitne ve fesada başvurdular. Şimdi müsaade edilsin de biz kendi karışık işlerimizi yoluna koyalım ve tasviye eder etmez bunları yola getirmeye bakalım. Kendilerini fitne ve fesadı bırakmaları için mecbur tutalım²²².

Buna karşın, Türkmenlerin bölgeye gelişleri meselesinin Tuğrul Bey'in teşvikiyle hatta onun öncülüğünde olduğunu iddia eden kaynaklar da mevcuttur. Mesela, Ebu'l Ferec, Oğuzların bölgeye h. 435/m. 1043 tarihinde Tuğrul Bey nezaretinde geldiklerini ve Nusaybin, Sincar, Habur, Amid ve bölgenin diğer şehirlerini tahrip edip bu havalinin valisini öldürdüklerini,²²³ İbnu'l Erzak ise Oğuzların, bölgeye Tuğrul Bey'in teşvikiyle geldiklerini ve sultanın önceden bu eyaleti iki Oğuz reisine vaat ettiğini yazar²²⁴. Sonunda Karvaş h. 435/m. 1044 senesinde emrindeki Araplardan müteşekkil bir ordu ile Oğuzlar üzerine yürüdü ve onları mağlup ederek Nusaybin'e kadar kovaladı. Bunlar önce Diyarbekir'e sonra da Azerbeycan'a çekildiler²²⁵.

²²⁰ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, IX, s. 299; Mevdudi, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 94, not. 55; Canard-Cahen, "Diyar Rabia", *EF*, s. 348; Zetteteen, "Mervaniler", *İA*, VII, s. 782; Ymanç, "Diyarbakir", *İA*, III, s. 611.

²²¹ Ali Sevim-Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi, Fetih, Selçuklu, Beylikler Dönemi*, Ankara 1999, s. 38; Aydın vd., *Mardin*, s. 79.

²²² İbnu'l Esir, *el-Kamil*, IX, s. 301; Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, II, s. 205-206; Mevdudi, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 94-95, not 55; Bowen, "Nasru'd-Devle", *İA*, IX, s. 120.

²²³ Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, I, s. 300; Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 102. Oysaki buraya gelen Oğuz Türklerinin Tuğrul Bey nezaretinde değil, başlarında bir emir bile olmaksızın başıboş bir şekilde bölgeye geldikleri bellidir. Yağma ve tahriplerin de bu sebeple meydana geldiği düşünülebilir. Gerçekten başlarında bir lider ile yönlendirildiği zaman cengaver birer savaşçı olan Oğuzlar, bu olmadığı zamanlarda ise tahripkar kitleler haline dönüşebiliyorlardı. Nitekim, Selçuklu Türkleri, 1058 yılında Tuğrul Bey öncülüğünde bölgeye geldiklerinde kaynakların herhangi bir yağma ve tahripten bahsetmeyişleri bu kanaatimizi teyit eder.

²²⁴ İbnu'l Ezrak'tan aktaran, Bowen, "Nasru'd-Devle", *İA*, IX, s. 120.

²²⁵ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, IX, s. 301-302; Zetteteen, "Mervaniler", *İA*, VII, s. 782. Zetteteen, "Karvaş", *İA*, VI, s. 372.

1. İbrahim Yınal İsyanı ve Tuğrul Bey'in Nusaybin'e Gelişi

Selçukluların Nusaybin bölgesine ikinci gelişleri, Tuğrul Bey nezaretinde 1058 senesinde olmuştur. Bu konuda Ahmed b. Mahmud, *Selçukname* adlı eserinde, sultanının 25 Recep 450 (17 Eylül 1058)'de Bağdad'dan ayrılıp Nusaybin'e geldiği vakit kardeşi İbrahim b. Yınal ile aralarında anlaşmazlık çıktığını, İbrahim'in bunun üzerine ondan ayrılıp Irak'a döndüğünü, sultanın da onun ardı sıra Irak'a gittiğini yazar²²⁶. İbnu'l Esir, hadise hakkında daha ayrıntılı bilgiler sunuyor: Onun anlattığına göre, Bağdad'da bulunan Tuğrul Bey, el-Besasiri ve Kureyş b. Bedran'ın birlik olup Musul şehrini kuşattıklarını haber alınca, onları bölgeden uzaklaştırmak için harekete geçip Nusaybin üzerine yürüdü. Sultan'ın geldiğini haber alan Besasiri ve İbn Bedran Musul'dan ayrılmışlardı. Bir müddet sonra İbrahim Yınal da bu yılın Ramazan ayında (Kasım 1058) sultandan ayrılıp Hemedan'a doğru gitti. Sultan da onun izinden gitti²²⁷.

Bundari'den öğrendiğimize göre ise Tuğrul Bey, Besasiri ile Kureyş b. Bedran'ın bir araya gelerek kendisinin Musul'a atamış olduğu emirler üzerine yürüdüğünü duyunca bölgeye hareket etmiş ve Nusaybin'de çadırlarını dikmişti²²⁸. Bu sırada İbrahim Yınal, Tuğrul Bey'e itaatini bozup Hemedan'a gitmiş, bunun üzerine sultan da Nusaybin'den ayrılıp onu takiple Hemedan'a doğru gitmişti²²⁹. İbrahim Yınal isyanının sebebi hakkında bilgi veren tek kaynak olarak Ravendi'yi de ayrıca anmak gerekir. Bu müellif, Besasiri'nin, halifeye isyan etmiş olduğunu ve halifenin yardım çağrısıyla İbrahim Yınal'ı yanına alarak harekete geçen Tuğrul Bey'in, bu sırada İbrahim Yınal'ın sultan olmak gayesiyle kendisinden ayrılıp Hemedan'a gitmesi üzerine, arkasından giderek onu öldürdüğüne dair kısa bilgiler veriyor, fakat sultanın Nusaybin'e geldiğine dair herhangi bir şey yazmıyor²³⁰. Bütün bu hadiselerden sonra İbn Bedran amacına ulaşmış görünüyor. Zira, İbn Kesir, h. 453 senesinde Nusaybin şehrinin Musul ile birlikte yeniden Kureyş b. Bedran'ın eline geçtiğini haber veriyor²³¹.

²²⁶ Ahmed b. Mahmud, *Selçukname*, I, (Haz. E. Merçil), İstanbul 1977, s. 39. Ayrıca Bkz. Sıbt İbnu'l Cevzi, *Miratu'z Zeman fi Tarihi'l Ayan*, (yay. A. Sevim), Ankara 1968, s. 26-31; Kemaleddin İbnu'l Adım, *Buğyat'ut-Taleb fi Tarihu'l Haleb*, (Selçuklularla İlgili Hal Tercümeleleri) (Yay. A. Sevim), Ankara 1976, s. 6; İbnu'l Esir, *el-Kamil*, IX, s. 477-478; Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, II, s. 212; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri- Boy Teşkilatı-Destanları*, İstanbul 1980, s. 97.

²²⁷ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, IX, s. 484-485. İbn Kesir de aşağı yukarı aynı bilgileri sunuyor. Yalnız o, Sultan'ın Musul'a uğradıktan sonra Nusaybin'e gittiğini ve İbrahim Yınal isyanında Besasiri'nin parmağı olduğunu yazıyor. Muhtemelen Besasiri, onu Selçuklu saltanatının aslında kendi hakkı olduğu konusunda kıskırtmıştı. Krş. İbn Kesir, *el-Bidaye*, XII, s. 182.

²²⁸ Sultanın Musul'a gitmeyip doğrudan Nusaybin üzerine gelmesi, Besasiri'nin Musul'dan sonra Nusaybin üzerine yürüdüğü hakkında verilen bilgileri (M. Canard, "al-Basasiri", *EP*, I, Leiden 1960, s. 1074'te) teyit eder görünüyor.

²²⁹ el-Bündari, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 12.

²³⁰ Ravendi, *Rahatü's Sudur ve Ayetü's Sürur*, I, (çev. A. Ateş), Ankara 1957, s. 105-106.

²³¹ İbn Kesir, *el-Bidaye*, XII, s. 197.

2. Alp Arslan ve Melikşah Dönemleri

Selçukluların yukarıda izah etmeye çalıştığımız bölge politikası gereği, Alp Arslan ve Melikşah dönemlerinde bazı Selçuklu komutanlarının bölgeye gönderildiğini görüyoruz. Urfalı Mateos'un yazdığına göre, 1065-1066 senesinde Salar-ı Horasan kumandasındaki Selçuklu ordusu Tulhum kalesine ve sonra Edessa bölgesine akın ederek Frank ücretli askerleri tarafından müdafaa olunan Severak (Siverek) ve Nsepin²³² bölgesine saldırdı²³³. Bir yıl sonra, bu kez emir Gümüştekin, sultan Alp Arslan'ın emriyle muazzam bir orduyla Urfa ve Nisepi (Küçük Nusaybin) üzerine yürüdü, daha sonra Adıyaman yörelerine akınlar yaptı²³⁴. Bundan sonraki 10-15 yıllık süreçte kent hatta bölge hakkında kaynaklarda pek bilgiye tesadüf edilmiyor. Bazı kaynaklarda, Sultan Alparslan'ın bölgeyi 1071 zaferinden sonra kendisiyle birlikte Malazgirt'e katılmış olan Artuk Bey'e ikta ettiğine dair haberler mevcutsa da Artuk Bey'in kendisine ikta edilmiş bulunan bu bölgelerin fetih ve idaresiyle meşgul olduğuna dair küçük bir bilgiye dahi rastlanmamaktadır²³⁵. Diğer bazı kaynaklarda Musul Sahibi Çökermiş'in h. 466/m. 1073-1074'te Nusaybin kentini Mervanoğlu Mansur ile yaptığı savaştan sonra ele geçirdiğine dair bilgiler mevcuttur²³⁶.

Melikşah dönemine gelindiğinde ise Nusaybin'in bu dönemde, tüm Diyar Rabia ve Diyar Mudar bölgesi ile birlikte Büyük Selçuklulara bağlı olup bölgede gittikçe güçlenen Şerefüddeve Muslim b. Kureyş'in hakimiyetinde olması muhtemeldir²³⁷. Melikşah, 1084 yılında önceleri Mervanilerin ve Abbasilerin vezirliğini yapmış olan Fahruddeve'yi Diyarbekir emirliğine tayin etmiş, yanına Artuk ve Çubuk beyleri de vererek onu bu bölgenin fethiyle görevlendirmişti. İbnu'l Ezrak'ta yazılanlara bakılacak olursa, Sultan tarafından Diyar-ı Rebia'ya emir tayin edilen Fahruddeve Cehir, bölgeye gitti ve ilk olarak h. 482/m.

²³² Burası bilinen Nusaybin olmayıp yukarıda bahsettiğimiz *Nusaybin-i Suğra* adı verilen yerdir. Bu konuda bkz. Honigmann, *Doğu Sınırı*, s. 140.

²³³ Honigmann, *Doğu Sınırı*, s. 137-138; V. Minorsky, "Meyyafarikin", *İA*, VIII, Eskişehir 1997, s. 198; Erdoğan Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", *Bellekten*, Sayı 203, Ankara 1988, s. 463.

²³⁴ Mateos, *Vekayiname*, s. 134-135; Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, I, s. 318; Sevim-Yücel, *Türkiye Tarihi*, s. 10; Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, Ankara 1990, s. 9, 19; Abdullah Ekinci, "Urfa ve Çevresinde Türk Akınları", s. 264.

²³⁵ Sevim, "Artukluların Soyu", *Bellekten*, XXVI, s. 124-125. Abdüsselam Efendi'yi bu kaynaklardan ayrı tutmak icap eder. O, Artuk Bey'in, Sultan Alp Arslan'dan ikta olarak aldığı bu bölgeye gelerek Mardin merkezli bir devlet kurduğunu yazıyor. Bkz. Abdü's-Selam Efendi, *Ümmü'l İber*, s. 45.

²³⁶ Abdüsselam Efendi, *Ümmü'l İber*, s. 39.

²³⁷ Ali Sevim, "Tutuş", *İA*, XII/II, Eskişehir 1997, s. 134.

1090 yılının Ramazan ayında Nusaybin'i aldı. Sonra Musul'u, Sincar'ı Rahbe'yi, Habur'u ve Diyar-ı Rebia'nın bütün kuzeyini ele geçirdi ve bütün buralar onun yönetimine geçti²³⁸.

Buna karşılık Mervani hükümdarı Nasruddevle'nin yardımına Musul emiri Şerefuddevle Müslim gelmişti. İlk etapta yapılan çarpışmada Emir Çubuk, Müslim'i mağlup ederek Sincar'a çekilmeye zorladı. Fahruddevle'nin, Meyyafarikin'i kuşatması üzerine başka çaresi olmadığını anlayan Mervani emiri Mansur, sultana ricada bulunmak için İsfahan'a gitti, fakat sultan tarafından huzura kabul edilmeyip Amid ve Meyyafarikin ile yetinmesi şartıyla hareketin durdurulabileceği kendisine iletildi. Nasr'ın buna razı olmaması Mervanilerin sonunu getirdi, kısa süre sonra (Eylül 1085) Meyyafarikin düştü ve böylece bölgede Mervani hakimiyeti son buldu²³⁹.

Fahrüdevle'nin bölge üzerindeki hakimiyeti uzun sürmemiş, çok geçmeden h. 479/m. 1086-1087'de Selçuklu ailesi arasındaki rekabeti alevlendiren savaşlardan biri olup Tutuş ile Anadolu fatihi Kutalmış oğlu Süleyman Şah arasında gerçekleşen ve bu ikincisinin ölümüyle sonuçlanan savaşı haber aldıktan sonra Kuzey Suriye seferine çıkan Selçuklu sultanı Melikşah, İsfahan'dan hareketle Musul ve Harran üzerinden Urfa'ya geldi, Rumların elinde bulunan bu şehri kuşatıp ele geçirdi. Fırat'ı geçip Haleb'e gelince burada bulunan kardeşi Tutuş, buradan ayrılıp Şam'a gitti²⁴⁰. Sultan bu seferi sırasında Cezire bölgesi şehirlerini Türk komutanlarına ikta etti. Nusaybin ile birlikte, Musul ve Sincar'ı da İbrahim b. Kureyş'e verdi²⁴¹.

²³⁸ İbnu'l Erzak, (Bozarslan), s. 203; İbnu'l Esir, *el-Kamil*, X, s. 132-133; İsfehani, *Zübdetü'n Nusra*, s. 76-77; Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, I, s. 330; Abdülgani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 31; Artuk, *Mardin Artukoğulları*, s. 10-11; Sevim, "Artuklular'ın Soyunu", *Bellekten*, XXVI, s. 125, 129-137.

²³⁹ Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, II, s. 228; Yınanç, "Diyarbakir", *İA*, III, s. 612; Minorsky, "Meyyafarikin", *İA*, VIII, Eskişehir 1997, s. 198-199; İbrahim Kafesoğlu, "Melikşah", *İA*, VII, Eskişehir 1997, s. 668-669; Osman Turan, *Selçuklular ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 1998, s. 204-205; Şeşen, "agm.", s. 35; Tufantoz, "Mervaniler", *DİA*, XXIX, s. 231; Bazı kaynakların yazdığına göre, son Mervani emiri Mansur pes etmedi. 1087 yılında Musul hakimi Çökürmüş ile birleşip Selçuklularla mücadeleye girişerek onlarla yapılan savaşta esir düştü ve 1089 senesinde hapisnede öldü. Krş. Dolapönü, *Mardin*, s. 40; Yınanç, "Diyarbakir", *İA*, III, s. 613; İbnu'l Erzak, (Bozarslan), I, s. 191; İbnu'l Esir, *el-Kamil*, X, s. 132-133.

²⁴⁰ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, X, s. 136-137; İbn Kalanisi, *Zeyl-i Tarih-i Dimaşk*, (*The Damascus Chronicle of The Crusades*) (İng. Çev. H. A. R. Gibb), London 1932, s. 20-21; Usame b. Munkız, *Kitabu'l İtibar (İbretler Kitabı)*, (çev. Y. Z. Cömert), İstanbul 1992, s. 130-131; Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, II, s. 228.

²⁴¹ Şeşen, *Harran*, s. 18. Bündari'de yer alan bilgilere göre Sultan, bölgeyi Amid Ebi Aliyyi'l Belhi adlı kişiye verdi. El-Bündari, *Zübdetü'n Nusra*, s. 77.

3. Tutuş'un Nusaybin Hakimiyeti

Türk hakimiyeti döneminde kentimiz adına en yıkıcı olay, Tutuş'un Nusaybin'e hakim olduğu yıl olan h. 486/ m. 1093'te gerçekleşti. Bütün ortaçağ tarihçilerinin esfle andığı bu hadise, Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra, oğlu Berkjaruk ile Tutuş arasındaki hakimiyet mücadelesi çerçevesinde Tutuş'un Nusaybin'e gelmesiyle başladı. *Selçukname*'ye göre, Berkjaruk'un Selçuklu tahtına oturmasından sonra Tutuş, Nusaybin'e gelmiş, kalenin emiri ona itaat göstermişse de orada bulunan askerlerin²⁴² muhalefet etmesi sonucunda şehri savaşa elde ederek askerleri ve bütün halkı kılıçtan geçirmiş, bu arada camii ve mescitlere sığınanlar bile bu akıbetten kurtulamamış, kafirlerin bile helal görmediği işler Müslümanlara reva görülmüştü²⁴³. Dönem hakkında önemli bir kaynak olan *Tarih-i Meyyafarikin*'de de aşağı yukarı aynı bilgiler verilmekle beraber, Tutuş'un Melikşah'ın ölümünü haber alır almaz bölgeye hakim olmak için harekete geçtiği, bu amaçla Rakka, Habur ve Rahbe'yi ele geçirdikten sonra Nusaybin'i kuşattığı ve Araplarla çarpışarak Diyar Rabia askerlerini yenilgiye uğrattığı yazılıdır. Tutuş, Nusaybin'i ele geçirinca kılıçla fethettiği için büyük kıyımlar yapar, şehri ve halkın mallarını yağma eder. İbnu'l Erzak, Nusaybin'deki bu olaylar hakkındaki yazılarını şu trajik cümle ile noktılıyor: *Nusaybin halkının başına gelenler kafirlerin başına gelmemiştir*²⁴⁴.

İbnu'l Esir'in eserinde bu olay hakkında yukarıda anlatılanlardan başka, iki ayrıntı mevcuttur: Müellif, Tacüddeve Tutuş'un, Şubat 1093'te şehrin önüne geldiği vakit Nusaybin halkının ona küfrettiğini yazar ki, bu ayrıntı Tutuş'un şehri ele geçirdikten sonraki şiddetini bir nebze izah eder. Diğer kaynaklarda rastlamadığımız ikinci ayrıntıya göre ise, fethedildikten sonra şehrin Emir Muhammed b. Şerefüddeve el-Ukayli'ye teslim edilmesidir²⁴⁵. Aynı kaynaktan öğrendiğimize göre Tutuş, bölgenin önemli komutanlarından olan Urfa hakimi Bozan ile Antakya hakimi Yağısıyan'ı da bu fetih sırasında yanında bulundurmıştu. İbnu'l Adim'in yazdığına göre ise, Tacüddeve Tutuş, kenti h. 486 yılının Rabiülevvel ayının ikinci günü ele geçirdi ve o sırada yanında Emir Aksungur da bulunmaktaydı²⁴⁶.

²⁴² Bunlar, İbrahim b. Kureyş'e bağlı askerler olup, şehrin valisinin, Tutuş'a itaat etmiş olmasına rağmen onlar buna karşı çıkarak şehri teslim etmediler. Ali Sevim, *Suriye Selçukluları*, Ankara 1965, s. 106.

²⁴³ Ahmed b. Mahmud, *Selçukname*, II, s. 32.

²⁴⁴ İbnu'l Erzak, (Bozarlan), I, s. 207.

²⁴⁵ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, X, s. 189; Bazı kaynaklara göre, Tutuş şehri kendisine vezir tayin etmiş olduğu Cüheyroğullarından Ebu'l Hasen'e iktâ etti. Krş. Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 110.

²⁴⁶ Krş. İbnu'l Esir, *el-Kamil*, X, s. 189; İbnu'l Adim, *Buğyatu't Taleb*, s. 109. Büyük ihtimalle her üç komutan da Tutuş'a bağlılıklarını göstermek için bu sefere katılmak zorunda kalmışlardı.

Olay Ermeni kaynaklarında da anlatılmıştır. Mateos'un vekayinamesinde, İbnu'l Ezrak'ın değinip ayrıntı vermediği *Araplarla savaşıma hadisesi* açığa kavuşur. Buna göre, Tutuş, Nusaybin'i ele geçirdikten sonra, şehre çok uzak olmayan bir bölgede, İbrahim b. Kureyş ve askerleriyle savaşa girer. Mateos'un yazdıklarına göre, Tutuş'un bölgeye yönelme sebebi, Şerefüddeve b. Kureyş'in kardeşi olan İbrahim komutasında 400 bin (Fransızca tercümesinde 40 bin) kişilik bir Arap ordusunun Babil ve Musul üzerine yürümesiydi²⁴⁷. Tacüddeve Tutuş, Nusaybin'e gelir, şehre hücum ederek talan ile zapteder. Onun ordusunda bulunan Ermeniler de yaklaşık 10 bin askeri kılıçtan geçirirler. Bu arada İbrahim komutasındaki ordu ise Mıdzbin (Nusaybin) topraklarına gelip Hermez (Hirmas) denilen yerde karargah kurunca Tutuş da Urfa valisi Bozan'ı yanına aldıktan sonra onlarla Mıdzbin ovasında kanlı bir mücadeleye girişti. Sultan Tutuş, Arapları firara mecbur kıldı ve İbrahim'i de esir etti, daha sonra yeğeni Berkyaruk ile savaşmak üzere İran'a doğru gitti²⁴⁸.

Süryani kaynaklardan Ebu'l Ferec'in kroniğinde olay hakkında ayrıntıya rastlanmaz, fakat o da h. 485/m. 1092-1093'te Sultan Melikşah'ın kardeşi Tutuş'un Musul, Nusaybin, Maiperkat (Meyyafarikin) ve Suriye ile Şam'da hüküm sürdüğünü yazmakla bu dönemde şehrin onun hakimiyetine geçtiğini doğruluyor²⁴⁹. Tutuş bundan sonra Meyyafarikin üzerine giderek şehir halkına haber gönderdi ve onlara Nusaybinlilerin başına gelenleri hatırlatmak suretiyle gözdağı verdi. Çok geçmeden h. 486/m. 1094'te oraya da hakim oldu²⁵⁰. Sultan Berkyaruk'un ordusu, Ekim-Kasım 1095'te amcası Tutuş'un askerleri karşısında mağlup oldu. Berkyaruk o sırada Nusaybin'de idi²⁵¹. Amcasının Azerbeycan üzerine yürüdüğünü haber alınca o da Nusaybin'den ayrılıp Musul üzerindeki bir mevkidin Dicle'yi geçti ve Erbil'e gitti, oradan da Sürhab b. Bedr'in ülkesine gitti ve amcasına dokuz fersah yaklaşmaya kadar yoluna devam etti²⁵². Sonunda Tutuş ile Berkyaruk arasındaki mücadelede

²⁴⁷ Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla bu savaşın asıl sebebi İbrahim'in, büyük sultan olarak Tutuş adına hutbe okutmayı reddetmesidir. Bkz. İbnu'l Esir, *el-Kamil*, X, s. 189-190; Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 106-107 ve not. 304; amlf., *Selçuklu Komutanları*, s. 80.

²⁴⁸ Mateos, *Vekayiname*, s. 180-181; Ahmed b. Mahmud, *Selçukname*, II, s. 32.

²⁴⁹ Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, I, s. 334-335. Ayrıca Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, II, s. 235; Minorsky, "Mardin", *İA*, VII, s. 318; Sevim, "Tutuş", *İA*, XII / II, s. 134.; Yınanç, "Diyarbakir", *İA*, III, s. 613; Algül, *İslam Tarihi*, IV, s. 163; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1997, s. 60-61; Aydın vd., *Mardin*, s. 86.

²⁵⁰ İbnu'l Erzak, (Bozarıslan) I, s. 209.

²⁵¹ Sultan Berkyaruk'un, o sırada ne sebeple Nusaybin'de bulunduğu dair yararlandığımız kaynaklarda herhangi bir ayrıntıya rastlamadık.

²⁵² İbnu'l Esir, *el-Kamil*, X, s. 199; Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, II, s. 237; Dolapönü, *Mardin*, s. 40; Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 118.

talih Berkyaruk'un yüzüne güldü ve Tutuş h. 488/m. 1095'te yapılan savaş sonunda öldürüldü²⁵³.

4. Kürboğa-Çökürmüş Dönemleri ve Haçlılar

İbnu'l Esir'in yazdıklarına göre, h. 489/m. 1096 yılında kentimiz Kürboğa tarafından ele geçirilir. Sultan Berkyaruk, Tutuş'un ölümüyle Rıdvan'a haber göndererek babası tarafından Hıms'da hapsedilen Kürboğa'yı serbest bırakmasını istemiş, Kürboğa da hapisten çıkarak Harran'a gelmiş ve burayı ele geçirmişti, bu sırada Nusaybin sahibi Muhammed b. Şerefüddeve Müslim b. Kureyş'in yardım talebi üzerine bu şehre yönelen Kürboğa, onu esir alıp Nusaybin'e geldi, fakat Nusaybin halkı teslim olmamakta ısrar edince şehri kırk gün kuşatmak zorunda kalarak, burayı elde ettikten sonra Musul'a gitmiştir²⁵⁴. Kürboğa'nın 1102 senesinde ölümünü müteakip Sultan Berkyaruk, bölgeyi Muganni isminde birine verseyse de bu fırsattan istifade eden Cezire hakimi Çökürmüş, Musul'u almak üzere harekete geçti ve önce Nusaybin'i elde etti²⁵⁵.

Bu sıralarda Haçlılar da büyük ordularla gelerek Kudüs, Antakya ile birlikte Urfa'da da bir kontluk tesis etmişlerdi (Bkz. Harita V). Her ne kadar, bu dönemlerde Diyar Rabia üzerinde bir Haçlı hakimiyeti söz konusu olmamışsa da zaman zaman Haçlıların bölgeyi yağmalamak üzere seferlere giriştiğine kaynaklarda rastlıyoruz. Müverrih Vartan'dan edindiğimiz bilgilere göre, 1103 yılında Urfa haçlı kontu Boudouin Mardin sınırına doğru hareket etmiş, bölgedeki Türkleri tahkir ederek Mardin Emiri Ulusar'ı esir almış ve Urfa'ya dönmüştü.²⁵⁶ Hadiseye değinen bir başka Ermeni tarihçi Mateos da, bu seferin Mardin üzerine yapıldığını yazarak bölge halkının kılıçtan geçirildiğini, binlerce koyun, at ve deve ile birlikte kadın ve çocukların da ganimet olarak Urfa'ya götürüldüğünü ekler²⁵⁷. Ancak bu seferlerin Nusaybin'e ulaşip ulaşmadığına ilişkin bu kaynaklarda bir ayrıntıya rastlamadık.

Haçlılar tarafından başlatılan bu yağmalama girişiminin bölgedeki Türk beylerini harekete geçirdiğini görüyoruz. Gerçekten o sırada savaş halinde bulunan Türk emirleri bu

²⁵³ Reşidüddin, *Camiu't Tevarih*, I, s. 58-59; Ravendi, *Rahatü's Sudur*, I, s. 138-140; Ahmed b. Mahmud, *Selçukname*, II, s. 34.

²⁵⁴ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, X, s. 216; amlf., *al-Tarih al Bahir fi al Dawla al Atabekiya (h. 555-630)*, (neş. A. A. Tolaymat), (Basım yeri ve tarihi yok), s. 15; Ali Sevim, "Artukoğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri", *Belleten*, XXVI, Sayı 103, Ankara 1962, s. 510.

²⁵⁵ Abdülğani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 37; Gerhard Vöth, *Die Geschichte der Artuqidischen Fürstentümer in Syrien und der Ğazira'l-Furatiya,(496-812 / 1002-1409)*, Berlin 1987, s. 47; Sevim, "Artukoğlu Sökmen", *Belleten*, XXVI, s. 512.

²⁵⁶ Müverrih Vartan, "Türk Fütuhâtı Tarihi", (çev. H. D. Andreasyan), *Tarih Semineri Dergisi*, Sayı 2, İstanbul 1937, s. 189.

²⁵⁷ Mateos, *Vekayiname*, s. 222; Aydın vd., *Mardin*, s. 88.

hadiseyi duyduktan sonra birleşerek Haçlılar üzerine yürüdüler, 1104 yılında Belih Çayı kıyısında meydana gelen ve tarihçilerin *Harran Savaşı* adını verdikleri savaşta Haçlıları kesin mağlubiyete uğratarak, Boudouin ve yeğeni Joscelin'i esir aldılar. Bu galibiyet sadece basit bir intikam savaşının semeresi olmayıp Haçlıların iki önemli komutanlarını kaybedip başsız kalmaları ve daha da önemlisi onların bölgeyi tehdit eden doğuya doğru ilerlemelerini sona erdirmiş olması bakımından dikkate değerdir. Bu zaferle I. Haçlı seferinin doğuya yönelik macerası Harran önlerinde son buldu²⁵⁸.

Bu arada Türk beylerinin Nusaybin şehri üzerindeki egemenlik mücadelesi de sürüyordu. Bu bağlamda 1104 yılında, Artuk Bey'in torunu olan Yakut'un, Çökürmüş hakimiyetinde bulunan Nusaybin'i almak için bir girişimde bulunduğunu görüyoruz. Fakat Yakut, bu sefer sırasında hastalanmış, silah kaldırmaya bile gücü kalmamıştı. Buna rağmen, şehre giderek muhasara etti ama kaleden atılan bir okla can verdi²⁵⁹. Torununun öldürülmesine sinirlenen Artuk Bey'in karısı, oğlu Sökmen'in yanına giderek Yakut'un intikamını alması için Türkmenleri toplamasını, Çökürmüş'ün üzerine yürütmesini istedi ve bunun üzerine Sökmen de harekete geçerek onun hakimiyetindeki Nusaybin'i kuşattı. Fakat Çökürmüş, ona gizlice pek çok para gönderip gönlünü aldı ve Yakut'un ölümünde bir müdahalesi olmadığını söyledi²⁶⁰.

5. Melik Rıdvan ve İl-Gazi'nin Nusaybin'i Kuşatmaları

XII. asır Nusaybin kentinin bölgedeki Türk beyleri arasında sürekli el değiştiren bir konumda bulunduğu bir dönem olmuştur²⁶¹. Bu dönemde, Selçuklu sultanları bölgeyi merkezden atadığı komutanlarla yönetmeye devam etmiştir. Urfalı Mateos'un 1105-1106 olayları çerçevesinde anlattığı Çökürmüş'ün Urfa seferinden anlaşıldığına göre, bu dönemde Nusaybin, Musul ile birlikte halen Çökürmüş'ün elindeydi²⁶². Bu sırada Haleb meliki Rıdvan,

²⁵⁸ Bu savaş hakkında geniş bilgi için bkz. Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu*, I, s. 87-99; amlf., "Urfa Haçlı Kontluğu Tarihine Bir Bakış", *Tarihi ve Kültürel Boyutları İçerisinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu*, İstanbul 1988, s. 85; Ali Sevim, "Sökmen", *İA*, X, Eskişehir 1997, s. 765; Sevim, "Artukoğlu Sökmen", *Belleten*, XXVI, s. 515-518; Aydın vd., *Mardin*, s. 89; Kazım Paydaş, "Artuklular'ın Urfa ve Çevresindeki Faaliyetleri ve Bu Faaliyetlerin Türk Tarihindeki Önemi", *TÜRDAV*, Sayı, 152, Ekim 2004, s.151-153.

²⁵⁹ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, X, s. 317; Abdülgani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 38, Dolapönü, *Mardin*, s. 41. Yakut, Artuk Bey'in Hasan adındaki oğlunun oğlu olup bir ara Kürboğa tarafından esir edilmiş, fakat ninesinin yani Emir Artuk'un zevcesinin ricası ile serbest bırakılmış. Bkz. Abdülgani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 35-36; Sevim, "Artukoğlu Sökmen", *Belleten*, XXVI, s. 514, not 45.

²⁶⁰ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, X, s. 317; Sevim, "Artukoğlu Sökmen", *Belleten*, XXVI, s. 514-515.

²⁶¹ İbn Şeddad bu dönemde şehrin hükümdarlarını şöyle sıralar: 495/1101-1102 Çökürmüş; 500/1006-1107 Kılıç Arslan b. Süleyman; 500/1106-1107 Çavlı; 500/1106-1107 İlğazi; 502/1108-1109 Mevdud; 507/1113-1114 Aksungur el-Porsiki; 512/1118-1119 İlğazi; 515/1121-1122 Aksungur el-Porsiki. İbn Şeddad'dan aktaran Hillenbrand, s. 37, not 49.

²⁶² Mateos, *Vekayiname*, s. 227-228; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu*, I, s. 107.

onun kumandanı İspehbed Sabar, Artukoğlu İlgazi ve Sincar emiri Alpi b. Arslantaş ile anlaşp hep birlikte Çökürmüş'ün hakimiyetindeki en büyük ikinci şehir olan Nusaybin üzerine yürüdüler²⁶³.

İbnu'l Esir'de anlatıldığına göre Tutuş'un oğlu Rıdvan, Haçlılarla mücadeleye karar vermiş, Artukoğlu İl-gazi, Alpi b. Arslantaş İspehbed Sabar da ona katılmışlardı. İl-gazi onlara: *Yapacağımız en doğru iş, Çökürmüş'ün ülkesine giderek oraları zapt etmektir, böylece o bölgenin askerleri de bizim emrimize girer, askeri ve mali açıdan kuvvetleniriz* dedi. Alpi da ona katıldı. Bunun üzerine birleşik kuvvetler 10 bin süvari ile Mayıs 1106'da Nusaybin üzerine yürüdü. Çökürmüş adamlarından iki emiri, askeri birlikle Nusaybin'de görevlendirmişti. Bunlar hemen şehre kapandılar ve surların arkasından Rıdvan'ın adamlarıyla çatışmaya girdiler. Bu sırada Alpi atılan bir okla vuruldu ve fena halde yaralandı, sonra da Sincar'a geri döndü²⁶⁴.

Çökürmüş Melik Rıdvan ve maiyetinin Nusaybin'i kuşatıp sıkıştırmakta olduğunu öğrenmiş ve derhal Musul'a giderek kuvvetlerini toplayıp Rıdvan'a karşı harekete geçmiştir. Fakat bu kuvvetlerle onlara karşı koyamadığını anladığı için hile yollarına başvurmuş, bir taraftan Rıdvan'ın maiyetindeki emirlere haberler göndererek onları kendi tarafına çekmeye çalışırken diğer taraftan da Melik Rıdvan'a: *Eğer maiyetinde bulunan İl-gazi'yi yakalatıp hapsettirse kendisine arz-ı ubudiyet ile silah, para ve asker bakımından yardımda bulunacağını ve kendisiyle birleşeceğini* bildirdi²⁶⁵. Musul emirinin tekliflerini hemen kabul eden Rıdvan, İlgazi hakkındaki niyetlerini değiştirmiş ve onu hapsetmeye karar vermişti. İl-gazi'yi birgün yanına çağırılmış olan Rıdvan ona: *Bu memleketin alınmasının çok güç olduğunu, büyük kuvvetlerle bize katılacak olan Çökürmüş ile sulh yaparak haçlılara karşı hep birlikte yürümenin daha yerinde olacağını* söylemişse de oldukça kalabalık bir kuvvete sahip olan İl-gazi, Rıdvan'ın bu tekliflerine karşı durmuş ve: *Sen hüküm sahibiymiş gibi konuşuyorsun, halbuki şimdi benim hükmüm altında bulunuyorsun. Ben sana bu ülkeyi almadan çekilme imkanı vermem, eğer gitmeye teşebbüs edersen seninle savaşa başlarım* diyerek onu tehdit etmiştir. Fakat Melik Rıdvan, daha önce kendi adamlarından bir gruba: *İlgazi'yi yakaladıkları taktirde kendilerine lütuf ve ihsanda bulunacağını* vaad etmişti. İşte

²⁶³ Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 90; Vâth, *Artuqidischen*, s. 61; Ali Sevim, "İlgazi", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 89; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, I, s. 109.

²⁶⁴ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, X, s. 326; İbn Kesir, *el-Bidaye*, XII, s. 319; Artuk, *Mardin Artukoğulları*, s. 35-36; Dolapönü, *Mardin*, s. 42; Sevim, "Artuk Oğlu İlgazi", *Belleten*, XXVI, Sayı 104, Ankara 1962, s. 659-660; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri*, s. 88.

²⁶⁵ Sevim, "Artuk Oğlu İlgazi", *Belleten*, XXVI, s. 659-660; Artuk, *Mardin Artukoğulları*, s. 36; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri*, s. 88.

İlgazi ile Rıdvan arasında bu münakaşa yapılırken Rıdvan'ın adamları gelmiş ve İl-gazi'yi yakalayıp hapsedmişlerdir.

Beylerinin hapsedildiğini duyan Türkmenler heyecanlanmışlar, Rıdvan'a karşı gelerek ondan ayrılmışlar ve tevkif edilmiş olan İl-gazi'yi kurtarmak için Nusaybin surlarına karşı hücumla geçmişlerdir. Bu sırada İl-gazi şehrin kalesine çıkmış, Nusaybin'de bulunan bir kısım askerler de kendisine yardım etmişlerdi. Bu durumu gören Türkmenler, önlerine gelen her şeyi yağmalamaya başlamışlardı. Melik Rıdvan burada kendini emniyette görmeyerek çabucak Haleb'e gitti. İl-gazi esaretten kurtulduktan sonra beraberindeki Türkmenlerle birlikte Nusaybin'den ayrılıp h. 499 (1106)'da Mardin'e geldi²⁶⁶. Bu olaydan sonra Çökürmüş Nusaybin'i elinde tutmayı başarır, fakat çok geçmeden Çavlı'ya karşı savaşmak zorunda kalacaktır.

6. Nusaybin'de Kılıç Arslan-Çavlı Savaşı

Ortaçağ kaynakları bu dönemde bölgemizde meydana gelen önemli bir hadiseden bahsediyor. Buna göre, 1106-1107 yılında Selçuklu sultanının, Franklarla savaşması için Musul ve çevresini Çavlı'ya iktâ etmesiyle, Çökürmüş ile Çavlı arasında cereyan eden Musul'a hakim olma mücadelesiyle başlayıp, Nusaybin yakınlarında Çavlı ile I. Kılıç Arslan arasında meydana gelen ve Anadolu Selçukluları ile Büyük Selçuklular arasındaki ailevi rekabeti yeniden alevlendiren bir savaş gerçekleşmiştir²⁶⁷. *Selçukname*'de yer alan bilgilere göre Emir Çavlı, h. 500/m. 1107 yılında bin atlı ile Musul üzerine yürüdü, Çökürmüş de 2 bin atlı ile onun karşısına çıktı. Yapılan savaşta Çökürmüş'ün askerleri Çavlı'ya karşı duramayarak kaçınca Musul halkı Çökürmüş'ün oğlu Zengi'yi tahta geçirdi. Musul kalesi yakınlarında savaşı sürdüren Çavlı'nın, esir etmiş olduğu Çökürmüş'ü de öldürdüğünü gören halk, çareyi Anadolu Selçuklu sultanı Kılıç Arslan'ı şehre hakim olmak üzere davet etmekte buldu. Neticede Musul'a gelen Kılıç Arslan'a, şehir teslim edildi. Kılıç Arslan'ın şehirdeki ilk faaliyeti, Sultan Muhammed Tapar adına okunan hutbeyi kendi adına çevirmek oldu, daha sonra Çavlı'nın üzerine yürüdü²⁶⁸.

İbnu'l Esir, Musul halkının, Konya Selçuklu sultanı I. Kılıç Arslan ile eşzamanlı olarak Kasımdedevle Porsiki ve Emir Sadaka'yı da şehre davet ettiklerini, ancak Sadaka'nın sultana itaatten ayrılmayı doğru görmediğinden bu teklifi kabul etmediğini yazar. Kılıç Arslan ise

²⁶⁶ Sevim, "Artuk Oğlu İlgazi", *Bellekten*, XXVI, s. 660-661.

²⁶⁷ Artuk, *Mardin Artukoğulları*, s. 40; Dolapönü, *Mardin*, s. 42; Vâth, *Artuqidischen*, s. 62-63; Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 102; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu*, I, s. 110-111; Algül, *İslam Tarihi*, IV, s. 317-318.

²⁶⁸ Ahmed b. Mahmud, *Selçukname*, II, s. 146-147.

derhal bölgeye hareket ederek Nusaybin'e kadar gelmiş, Çavlı da onun Nusaybin'de olduğunu duyunca Musul'dan ayrılarak Sincar'a gitmişti. Artuk oğlu İl-gazi ve Çökürmüş'ün askerlerinin bir bölümü ona katılmış ve böylece yanında 4 bin süvari toplamıştı. Bu sırada Melik Rıdvan'dan kendisini Suriye'ye çağıran bir mektup alan Çavlı Rahbe'ye gidince, Musul halkı ve Çökürmüş'ün askerleri, o sırada Nusaybin'de bulunan Kılıç Arslan'a haber gönderip kendilerine zarar gelmeyeceğine dair yemin aldıktan sonra şehri teslim ettiler. Kılıç Arslan 25 Recep 500 (22 Mart 1107)'de Musul'u ele geçirdi²⁶⁹. Ebu'l Fida da aşağı yukarı benzer şeyleri yazdıktan başka, Çavlı'nın Rahbe'ye Rıdvan'dan bir mektup aldığı için değil, Kılıç Arslan'ın Nusaybin'e kadar gelmiş olduğunu duyduğu için buraya kaçtığını kaydeder²⁷⁰.

Yukarıdaki kaynaklarda, Kılıç Arslan ile Çavlı arasında Nusaybin bölgesinde meydana gelmiş herhangi bir savaştan bahsedilmiyor. Fakat iki taraf arasında Nusaybin bölgesinde kısa süreli de olsa bir çarpışmanın olduğu hususunda haberler veren kaynaklar vardır. Bu kaynaklardan biri olan İbnu'l Kalanisi'nin *Zeyl Tarih-i Dimaşk* adlı eseri, Çavlı'nın bölgeye geliş sebebi hakkında diğer kaynaklardan farklı bilgiler sunar. Buna göre, Çavlı'nın bu bölge üzerine gelmesi, Selçuklu sultanı Muhammed Tapar'ın h. 500/m. 1106-1107'de Trablus kontundan bir mektup alması sebebiyle olmuştur. Mektupta Haçlıların bölgede yağma ve talana giriştikleri yazıyor ve acele yardım isteniyordu. İşte bu sebeple, Selçuklu sultanı, Çavlı'ya Musul ve Fırat bölgesini tımar olarak vermiş, ayrıca Çökürmüş ile Sadaka b. Mezyed'e de onu asker ve para ile takviye etmelerini emreden bir mektup göndermişti. Fakat bu emir her ikisi tarafından memnuniyetsizlikle karşılanmış, İbn Mezyed bölgeye gelen Çavlı'yı geri püskürtmüş, o da kendisine tahsis edilen Musul'u Çökürmüş'ten almak üzere harekete geçmişti. Sin kalesini yağmalayan Çavlı'ya karşı harekete geçen Çökürmüş esir edildi. Çökürmüş'ün oğlu ise Musul'a giderek buraya hakim oldu. Çavlı ona babası Çökürmüş'ün başını gönderince o da Malatya'da bulunan Kılıç Arslan'a mektup göndererek kendisine yapacağı yardım karşılığında Musul ile birlikte elinde bulunan bütün bölgeleri vaad etti. Kılıç Arslan bu teklifi kabul ederek yola çıktı ve Nusaybin'e ulaştı. Musul'dan çağrılan Çökürmüş'ün oğlu da ona katıldı ve Kılıç Arslan Nusaybin'e girdi. Burada yapılan kısa süreli çarpışmada Kılıç Arslan'ın askerleri Çavlı'nın askerlerini bozguna uğrattı. Çavlı bir müddet sonra Rahbe'ye gitti²⁷¹.

Savaş hakkında bilgi veren Hıristiyan kaynaklara gelince, bunlardan Süryani Mihail, vekayinamesinde Sultan'ın, Emir Çavlı'yı Franklara karşı gönderdiğini doğruluyor, fakat

²⁶⁹ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, X, s. 342.

²⁷⁰ Ebu'l Fida'dan aktaran, Dulaurier, Mateos çevirisi, s. 231-232, not. 40.

²⁷¹ İbn Kalanisi, *Zeyl-i Tarih-i Dimaşk*, s. 75-77; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1996, s. 108; Artuk, *Mardin Artukoğulları*, s. 40.

Kılıç Arslan'ın Nusaybin'e geldiğinden bahsetmediği gibi, Çavlı'nın Çökürmüş ile yaptığı savaşı kaybettiğini yazmakla da diğer kaynaklardan ayrılıyor. Buna göre, Bağdad'a gelen Çavlı, dikkatini Çökürmüş'ün hakim olduğu Musul'a çevirerek onunla savaştı ama Çökürmüş sakat bir adam olduğu halde onu mağlup edip zincirlerle Musul'a götürdü. Birkaç gün sonra Çökürmüş'ün ölmesiyle serbest kalan Çavlı, Musul'a karşı yürümek için tekrar savaş hazırlıklarına başlayınca şehir halkı, o sırada Malatya'da bulunan Kılıç Arslan'ı şehri teslim alması için buraya davet ettiler. Bu davet haberini alan Kılıç Arslan'ın süratle şehre gelmesiyle Musul'a yürümekten geri duran Çavlı, Rahbe'ye giderek oraya hakim oldu²⁷².

Bir diğer Süryani müellif Ebu'l Ferec, Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın, Çökürmüş'ün kendisine karşı bir isyan hazırlığında olduğunu haber aldığı için Çavlı'yı bölgeye gönderdiğini, Erbil çevresinde Çökürmüş ile Çavlı arasında yapılan savaştan galip gelen Çavlı'nın, Çökürmüş'ü esir aldığını yazıyor ve Kılıç Arslan'ın Nusaybin şehrine geldiğine dair bir kayıt düşmüyor²⁷³. Ermeni yazar Mateos ise savaş hakkında verdiği kısa notlarda, Çavlı'nın niçin bölgeye gönderildiğine dair bir bilgi vermeyip bu emirin Çökürmüş ile yaptığı savaşı kazandığını ve savaş sırasında bir ok darbesi alan Çökürmüş'ün de memleketini Kılıç Arslan'a bırakarak öldüğünü, Kılıç Arslan'ın da bu bölgeleri ele geçirmek için askerleriyle birlikte buraya yöneldiğini yazıyor, fakat Nusaybin'e geldiğinden bahsetmiyor²⁷⁴.

Görüldüğü gibi kaynaklar, Çavlı'nın bölgeye geliş sebepleri hakkında değişik bilgiler sunuyor. Fakat onun bölgeye geliş sebebi ne olursa olsun, Nusaybin'in de içinde olduğu bir coğrafyada cereyan eden bu savaş vesilesiyle, Anadolu Selçuklu sultanı I. Kılıç Arslan'ın, Doğu Anadolu'ya varması ve Sultan Muhammed'e ait Musul üzerine yürümesi bu havalide siyasi durumu değiştirmişti. Çünkü Anadolu Selçuklu sultanının doğuya doğru genişlemesi, İran'da hüküm süren amcazadeleri ile arasındaki rekabet ve üstünlük duygularını yeniden canlandırmıştı. Kılıç Arslan Nusaybin'e varınca Doğu Anadolu'da Büyük Selçuklulara tabi bütün beyleri kendisine itaate davet etti²⁷⁵.

Çavlı-Kılıç Arslan savaşına dönecek olursak, Çavlı'nın, kısa zamanda Artukoğlu İl-gazi ve Suriye meliki Rıdvan'ı da yanına alarak ilerlediğini gören Kılıç Arslan, Musul'dan ayrılarak kendi ordusunu topladı, taraflar Habur Nehri civarında karşılaştılar. Kılıç Arslan, emri altındaki Doğu Anadolu beylerinin taraf değiştirip eski metbuları Büyük Selçuklu

²⁷² Mihail, *Vekayiname*, Fasıl XIV.

²⁷³ Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, II, s. 345-346.

²⁷⁴ Mateos, *Vekayiname*, s. 231.

²⁷⁵ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1993, s. 87-88; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, Eskişehir 1997, s. 380.

tarafına geçmeleri sebebiyle savaşı kaybedip esir düşeceği endişesiyle kendisini Habur nehrine attı, arkasından gelenlere karşı kendisini oklarla savunduysa da ağırlıkları sebebiyle nehirde atıyla birlikte boğuldu. (19 Şevval 500/14 Haziran 1107)²⁷⁶. Çavlı buradan hareket edip Musul ve Nusaybin'e hakim oldu ve büyük servet toplayarak Horasan'a döndü²⁷⁷.

7. Mevdud-Aksungur ve Zengi Dönemleri

Çavlı'nın Nusaybin üzerindeki hakimiyeti fazla sürmedi, zira çok geçmeden, Kılıç Arslan'a karşı Çavlı ile birlikte çarpışmış olan İl-gazi, onun hakimiyetinde bulunan Nusaybin'i işgal etmiştir. (501/1107)²⁷⁸. Fakat İl-gazi de kente çok az bir süre sahip olabildi. Çavlı'nın birçok bölge ve ganimete sahip bulunmasına rağmen devlete vergi ödememesine kızan²⁷⁹ Sultan Muhammed, 1108 yılında bir başka Selçuklu emiri Mevdud'u bölgeye göndermiştir. Mevdud Musul'a geldiği zaman Çavlı, Buleyh (Belih) savaşında esir edilen Baudoin ile birlikte İl-gazi hakimiyetine geçmiş olan Nusaybin'e doğru hareket etmiştir. Çavlı'nın İl-gazi'ye ittifak teklif etmesine rağmen, ona kızgın olan İl-gazi, ona hiç cevap vermemiş, oğlunu Nusaybin'de bırakarak *eğer Çavlı buraya hücum edecek olursa onunla savaşması* hususunda emirler verdikten sonra Mardin'e gitmiştir. Bunların üzerine Çavlı da buradan ayrılmak zorunda kalmış, Dara'ya gitmiş oradan Mardin'e hareket etmiştir²⁸⁰.

Süryani Mihail'in hadise hakkında verdiği bilgiye göre, h. 502/m. 1108 senesinde Selçuklu sultanı tarafından Musul, Nusaybin ve sair el-Cezire şehirlerini kendisine ikta edilerek Franklarla çarpışmak için görevlendirilen Mevdud, buraları kendisine terke razı olmayan Çavlı ile savaşmak zorunda kalmıştı. Yapılan savaş sonunda iç kaleye kapanmak zorunda kalan Çavlı'ya eman veren Mevdud, bir süre sonra tekrar Horasan'a döndü²⁸¹. Mevdud'un da bir Batını tarafından öldürülmesinden sonra h. 507/m. 1113-1114'te İl-

²⁷⁶ İbnü'l Esir, *el-Kamil*, X, s. 344-345; Mihail, *Vekayiname*, Fasil XIV; Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, II, s. 346-347; Mateos, *Vekayiname*, s. 231; Turan, *Türkiye Selçukluları*, s. 109; Artuk, *Mardin Artukoğulları*, s. 40-41; Vâth, *Artuqidischen*, s. 63; Osman Turan, "Kılıç Arslan", *İA*, VI, Eskişehir 1997, s. 686; Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 380.

²⁷⁷ Mihail, *Vekayiname*, Fasil XIV; Vâth, *Artuqidischen*, s. 63.

²⁷⁸ Mihail, *Vekayiname*, Fasil XIV; Vâth, *Artuqidischen*, s. 64; Dolapönü, *Mardin*, s. 42; Sevim, "Artuk Oğlu İl-gazi", *Belleten*, XXVI, s. 663; K. Sussheim, "İl-Gazi", *İA*, V/II, Eskişehir 1997, s. 964-965; Sevim, "İlgazi", *DİA*, XXII, s. 89.

²⁷⁹ Selçuklu devlet geleneği gereğince, tabi devletler, her sene metbularına ikta harici olan varidatı göndermek zorundaydı. Tafsilat için bkz. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 49-51.

²⁸⁰ Sevim, "Artuk Oğlu İl-gazi", *Belleten*, XXVI, s. 663-664; Artuk, *Mardin Artukoğulları*, s. 43; Dolapönü, *Mardin*, s. 42; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 146; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu*, I, s. 116.

²⁸¹ Mihail, *Vekayiname*, Fasil XIX.

gazi'nin bir başka rakibi olup Bağdat valiliğine atanan Aksungur el Porsiki, Musul'un valisi oldu ve Nusaybin'e hükmetti²⁸².

h. 508/m. 1115 yılında şehrimiz, yine iki Türk beyi Aksungur ve İl-gazi arasında bir savaşa sahne olur. Aksungur el-Porsiki, haçlılara karşı kendisine yardıma gelmeyip oğlunu göndermiş olan İl-gazi'ye kızmış ve oğlunu esir alarak Mardin üzerine yürümüştü²⁸³. Bunun üzerine savaş hazırlıklarına girişmiş olan İl-gazi, Aksungur'un üzerine yürümüş, onu kesin bir mağlubiyete uğratarak yanında bulunan sultanın oğlu Mesud'dan başka, Sincar emiri Temirek ile birlikte Nusaybin ve Makisin emirlerini de tutsak etmiştir²⁸⁴. Ağır bir yenilgiye uğrayan Aksungur el-Porsiki, Dara'dan ayrılarak Nusaybin'e çekilmek zorunda kalmıştır. İl-gazi'nin Porsiki'ye karşı düzenlediği bu savaşta yanında Türk tarihinin mühim şahsiyetlerinden biri olan yeğeni Belek de bulunmuş ve galibiyette önemli bir rol oynamıştır²⁸⁵. Süryani Mihail, sultanın oğlu Mesud'un esir alındığına dair bir kayıt düşmeyip onun, ordusunun mağlup olduğunu görünce, Nusaybin'e kaçtığını yazar²⁸⁶.

h. 514/m. 1120-1121 yılında Nusaybin'in tekrar İl-gazi hakimiyetine geçtiği görülüyor. İbnu'l Erzak, söz konusu yılda şehrin Necmeddin İl-gazi tarafından alınması sebebiyle Meyyafarikin kadısı ile halkından bir gurubun oraya giderek İl-gazi'yi bu fethinden dolayı kutladığını kaydeder²⁸⁷. İl-gazi, ölüm tarihi olan 1122 yılına kadar kuvvetle muhtemel Nusaybin'i elinde bulundurmuş, onun yerine oğlu Timurtaş bu bölgeye hakim olmuştu²⁸⁸. Bu arada Artukluların bölge hakimiyeti ile birlikte kısa sürede imar edilip birer başkent haline getirilen Hısn Keyfa ve Mardin'in yükselişi karşısında gerileyen Nusaybin'in, Moğol istilasına kadar devam eden suskunluk devrinde Mardin'in yükselişiyle bölge üzerindeki başşehir olma konumunu yavaş yavaş kaybettiğini söyleyelim.

h. 515/1121-1122'de Selçuklu sultanı Mahmud, Musul'daki kardeşinin kendisine karşı isyan etmesi üzerine bir ordu toplayarak bölgeye gelip onu mağlup ettikten sonra, Musul,

²⁸² İbnu'l Erzak, (Hillenbrand) s. 37, not. 49; Vâth, *Artuqidischen*, s. 70; Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 102.

²⁸³ Mihail'e göre, çarpışmanın sebebi bu değildi. Mihail, bu muharebede Porsiki'yi değil Sultan'ın oğlu Mesud'u ön plana çıkarıyor. İl-gazi her ne kadar Haçlılara karşı mücadelelerinde onlara yardım için oğlunu göndermişse de bir yandan da Franklarla anlaşıp onlara teminat vermiş, bunu duyan Sultanın oğlu Mesud, İl-gazi'nin oğlunu tuttu ve zincirle bağladı. Bkz. Mihail, *Vekayiname*, Fasil XIX.

²⁸⁴ İl-gazi, sultanın gazabından korktuğu için oğlu Mesud'u hemen serbest bıraktı.

²⁸⁵ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, X, s. 399; Mihail, *Vekayiname*, Fasil XIX; Mateos, *Vekayiname*, s. 253-254; Abdülğani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 40; Dolapönü, *Mardin*, s. 42; A. Sevim, "Artuk Oğlu İl-gazi", *Bellekten*, XXVI, s. 666-667; Artuk, *Mardin Artukoğulları*, s. 46-47; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu*, II, s. 26; Coşkun Alptekin, *Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, İstanbul 1985, s. 71; Sussheim, "İl-Gazi", *İA*, V/II, s. 965; Sevim, "İl-gazi", *DİA*, XXII, s. 89; Aydın vd., *Mardin*, s. 89.

²⁸⁶ Mihail, *Vekayiname*, Fasil XIX.

²⁸⁷ İbnu'l Erzak, (Hillenbrand), s. 36-37 (Arapça metin s. 150); Aydın vd., *Mardin*, s. 89. Bazı kaynaklarda bu fethin 513 (1119-1120)'de gerçekleştiği yazılıdır. Mesela bkz. Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 102.

²⁸⁸ Abdülğani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 44; Ali Sevim, "Temürtaş'ın Halep Hakimiyeti", *Bellekten* XXV, Sayı 97-100, Ankara 1961, s. 573; Sussheim, "İl-Gazi", *İA*, V/II, s. 964.

Cezire, Sincar, Nusaybin'i tekrar Porsiki'ye ikta ederek onu bu havaliye gönderdi²⁸⁹. Aksungur el-Porsiki'nin de ölümünden sonra yerine, el-Cezire, Musul ve Nusaybin taraflarına onun oğlu İmadeddin Zengi vali tayin edildi²⁹⁰, Zengi Haçlılara karşı cihada başlamadan önce yolunu açmak için Artuklulara ait bazı beldeleri almakla işe başladı (Bkz. Harita VI). Musul'dan harekete geçen Zengi, Nusaybin'i kuşatınca o sırada şehrin hakimi bulunan Timurtaş, Mardin'den Hısn Keyfa'ya giderek amcazadesi Davud b. Sökmen'in yardımını sağladı. Bu sırada İbnu'l Esir'de anlatılan ilginç bir olay, Zengi'nin Nusaybin'e hakimiyetini kolaylaştıran olaylar zincirinin bir başlangıcı oldu. Buna göre Timurtaş, Nusaybin'deki askerlerine güvercin kanadına bağlı bir mektup gönderip bir müddet daha dayanmalarını ve büyük bir ordu ile hareket ettiklerini bildirdi. Fakat mektubu götüren kuş Zengi'nin çadırı önüne kondu ve yakalandı. Atabeg, başka bir mektup yazdırarak yirmi gün sonra geleceklerini yazıp kuşun kanadına bağladı ve şehre uçurdu. Bu hile, Timurtaş'ın askerlerinin cesaretini kırdı. Yirmi gün daha dayanamayacaklarını hesap edip Zengi ile müzakereye girişmeye mecbur oldular ve h. 521/m. 1127 yılında Nusaybin'i ona teslim ettiler²⁹¹.

Kronolojik seyir açısından Zengi'nin bölgedeki faaliyetlerine bir fasıla verip Haçlıların bu bölgedeki faaliyetlerine ilişkin bir anekdot düşmek istiyoruz. Yukarıda Haçlıların şehrimiz üzerinde hakimiyetlerinin bulunmadığını, fakat zaman zaman bu bölgeye gelerek yağma ve talana giriştiklerini, bu anlamdaki ilk girişimin de 1103 yılında Urfa kontu Boudouin tarafından yapıldığını yazmıştık. İşte Frankların bu havali üzerine ikinci teşebbüsü 1128 yılında olmuştur. Gerek İslam kaynakları, gerekse Hıristiyan kaynaklarından edindiğimiz izlenim odur ki, Haçlılar bu sefer sırasında bölgede pek iyi şeyler yapmamışlardı. İbnu'l Esir, *el-Atabekiyye*'de, ne bir müşrike ne de bir mümine acımayan haçlıların, Cezire'den Nusaybin ve Resu'l Ayn'a kadar olan memleketlerin halkının elinde bir şey bırakmamış ve Dimaşk'a giden bütün yolları kesmiş olduklarını yazar. Ebu'l Ferec de *Kroniği*'inde Haçlıların bu işgallerinin daha geniş bir coğrafyaya yayıldığını görüyoruz: Buna göre, Franklar, Amid, Harran, Colonicus (Rakka), Resu'l Ayn ve nihayet Nusaybin'e kadar gelmişlerdi, bölge halkı onlar yüzünden çaresiz bir vaziyete düşmüştü²⁹².

²⁸⁹ İbnu'l Esir, *al-Atabekiyya*, s. 24; Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, II, s. 356-357.

²⁹⁰ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, X, s. 508; amlf., *al-Atabekiyya*, s. 34.

²⁹¹ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, X, s. 510-511; amlf., *al-Atabekiyya*, s. 36-37; Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, II, s. 268; Abdülğani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 178; Artuk, *Mardin Artukoğulları*, s. 70; Dolapönü, *Mardin*, s. 43; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 154; Vâth, *Artuqidischen*, s. 98; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu*, II, s. 86; Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)*, Erzurum 1978, s. 79; amlf., *Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, İstanbul 1985, s. 170; amlf., "Zengi", *İA*, XIII, Eskişehir 1997, s. 527; Şeşen, "agm.", s. 36; Aydın vd., *Mardin*, s. 89; Sevim, "Timurtaş", *İA*, XII/I, s. 370. Süryani Mihail, Zengi'nin 1131 senesinde bölgeye tayin edildiğini yazıyor. Krş. Mihail, *Vekayiname*, Fasıl XXIII.

²⁹² İbnu'l Esir, *al-Atabekiyya*, s. 32-33; amlf., *el-Kamil*, XI, s. 94; Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, II, s. 362; Honigmann, "Resu'l Ayn", *İA*, IX, s. 696; Aydın vd., *Mardin*, s. 88.

h. 524/m. 1130'a gelindiğinde, bu bölgede gittikçe güçlenen Zengi'ye karşı, Mardin emiri Hüsameddin Timurtaş ile Davud b. Sökmen'i, ona karşı kaybettikleri yerleri tekrar elde etmek için ittifak halinde görüyoruz. Durumdan haberdar olan Zengi, hemen harekete geçip Mardin ve Nusaybin arasında bulunan Serci kasabasını kuşattı. Bu arada Davud ile Timurtaş da Türkmenlerden oluşan 20 bin kişilik bir ordu topladı. Dara yakınlarında meydana gelen savaşta, Zengi galip geldi. Serci kasabasını da ele geçiren Zengi, mağlup olan Davud'un Ceziret b. Ömer (Cizre) üzerine yürüyüp orayı yağmaladığını duyunca onun memleketine yürümek istediye de yolların müşkilatı sebebiyle bu istiladan vazgeçti²⁹³.

Süryani Mihail'in 1135 senesinde verdiği haberlere göre, bu yıl Atabek Zengi'nin Nusaybin'deki valisi kendisine baş kaldırmıştı. Zengi, o sırada yanında bulunan halife Raşid ile Selçuklu sultanı Mesud'un yeğeni Davud ile birlikte bu isyanı bastırdıktan sonra Musul'a gitti²⁹⁴. Bütün bunlar olurken, Franklar da yine boş durmayıp bölge üzerinde tahribatta bulunuyorlardı. 1144 senesine gelindiğinde Haçlıların fenalıkları her tarafa yayılmış, Nusaybin de bu yağmadan payına düşeni almıştı²⁹⁵. Fakat bu hadise, onların bu bölgedeki son zararlı faaliyetleri olacaktır. Nitekim Zengi, çok geçmeden Urfa Haçlı Kontluğu'nu ortadan kaldırarak Franklar'ın bu faaliyetlerine son verdi²⁹⁶. Urfa'nın fethi üzerinden çok geçmeden Zengi'yi, tekrar bir Nusaybin valisinin isyanı ile uğraşırken görüyoruz. Buna göre, Urfa şehrinin Zengi tarafından fethi sonrasında, Nusaybin valisi olan Babek, Urfa'yı ele geçiren Zengi'nin kendi üzerine yürüyeceğinden korktuğu için isyan ederek Zengi'nin kendisine istinat noktaları bulmasını önlemek için bütün kaleleri yıktırdı²⁹⁷.

8. Seyfeddin Gazi-Kudbeddin ve Nureddin Dönemleri

Zengi'nin 1146 senesinde öldürülmesinden sonra, oğlu Seyfeddin Gazi, kardeşi Alp Arslan'ı bertaraf ederek Rabia bölgesine hakim oldu. Onun bölge üzerinde kısa süren hakimiyetine dair kaynaklarda pek malumat yoktur²⁹⁸. İbnu'l Esir, -her iki eserinde- onun, h. 542/ m. 1147-1148'de Timurtaş hakimiyetinde bulunan Dara ve Mardin'i kuşattığını yazar.

²⁹³ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, X, s. 524-525; Vāth, *Artuqidischen*, s. 99; Artuk, *Mardin Artukoğulları*, s. 70-71; Alptekin, *The Reign of Zangi*, s. 79-80. Mihail'e göre, 1135 senesinde vukua gelen bu hadise herhangi bir savaşla sonuçlanmamış, taraflar kısa bir süre sonra anlaşmışlardı. Krş. Mihail, *Vekayiname*, Fasil XXVI.

²⁹⁴ Mihail, *Vekayiname*, Fasil XXVI; Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 102.

²⁹⁵ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, XI, s. 94; Artuk, *Mardin Artukoğulları*, s. 74; Alptekin, *The Reign of Zengi*, s. 63.

²⁹⁶ Urfa'nın fethi hakkında bkz. İbnu'l Esir, *el-Kamil*, XI, s. 94-96; Mihail, *Vekayiname*, Fasil XXXI-XXXII; Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, II, s. 378-381; Mateos, *Vekayiname*, s. 296-298; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu*, II, s. 139-154; Segal, *Edessa*, s. 308-311; Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, s. 130-132; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri*, s. 216. vd.

²⁹⁷ Mihail, *Vekayiname*, Fasil XXXII; Dolapönü, *Mardin*, s. 44; Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 102.

²⁹⁸ Bkz. "Gazi", *İA*, IV, s. 733. İbnu'l Esir, onun çoğu kez Selçuklu sultanı Mesud'un yanında seferlere iştirak ettiğini yazıyor. Bkz. İbnu'l Esir, *el-Kamil*, XI, s. 91.

Fakat Timurtaş, ona kızı Zümrüt Hatun'u verip barış yapmak suretiyle payitahtını kurtarmıştı²⁹⁹. Seyfeddin'in bu seferinde Nusaybin kenti de dahil olmak üzere, bölge şehirleri zarar görmüş olmalı. Gerçekten, *el-Kamil* adlı eserinde ayrıntılara yer veren İbnu'l Esir'in yazdığına göre, Mardin hakimi Timurtaş, Seyfeddin'in bölgeye gelip buradaki bazı şehirleri ele geçirerek yağma ve tahrip yaptığını görünce şu sözleri sarf etmekten kendini alamadı:

Hepimiz şehid Atabeg Zengi'den şikayetçiydik. Nerede kaldı o günler? Zengi'nin zamanı bayram günleri gibiydi. Bizi defalarca muhasara ettiği halde ne kendisi ne de askerlerinden biri, parasız bir torba saman dahi almamış, sultanın mallarına da saldırmamışlardı; halbuki bunun (Seyfeddin Gazi) ülkeyi tahrip ve yağma ettiğini görüyorum³⁰⁰.

Seyfeddin'in, hakkında pek çok şey bilmediğimiz bu bölgedeki faaliyetlerine dair son notları düşen İbnu'l Erzak'ın yazdığına göre o, h. 544/m. 1149-1150 senesinde karısı Zümrüt Hatun ile birlikte Nusaybin'de bulunuyordu, bilahare Seyfeddin Gazi'nin ciddi bir şekilde hastalanması ile Zümrüt Hatun Musul'a gönderildi³⁰¹. Seyfeddin, aynı yılın Ekim ayında ölmüş ve bölgedeki hakimiyeti üç yıl bir ay ve yirmi gün sürmüştü. Onun yerine bölgeye kardeşi Kutbeddin hakim oldu³⁰². Kutbeddin, 1171 yılına kadar bölgeye hakim oldu. onun bu dönemdeki hakimiyeti konusunda kentimizle ilgili kaynaklarda kaydadeğer herhangi bir bilginin geçmemesi, söz konusu dönemde bölgenin sukut içinde bir yirmi yıl geçirdiğini gösteriyor. 1171'de Kutbeddin'in ölümüyle Nusaybin, kardeşi Nureddin tarafından ele geçirildi.

Süryani Mihail, Nureddin'in kardeşi Kutbeddin'in ölümüyle harekete geçerek Nusaybin üzerine geldiğini ve burayı savaşmadan ele geçirdiğini, oradan da Sincar'a giderek burayı da elde ettiğini yazarken³⁰³, Ebu'l Ferec, *Kronoğrafyası*'nda ve *Muhtasar*'ında Nureddin'in, Halep'ten hareketle önce Kolonicos (Rakka)'a karşı yürüdüğünü, bilahare Habur havalisi ile birlikte Nusaybin'i de idaresine aldığını yazar ve bu olayları 1170 tarihi içerisinde

²⁹⁹ İbnu'l Esir, *al-Atabekiya*, s. 90-91; amlf., *el-Kamil*, XI, s. 114-115; Artuk, *Mardin Artukoğulları*, s. 77; Vâth, *Artuqidischen*, s. 106-107; Turan, *Türkiye Selçukluları*, s. 189.

³⁰⁰ İbnu'l Esir., *el-Kamil*, XI, s. 114-115.

³⁰¹ İbnu'l Erzak (Hillenbrand), s. 129. İbnu'l Erzak'tan başka herhangi bir kaynakta bu bilgiye tesadüf edilmedi. Eğer bu bilgi doğru ise Seyfeddin, Nusaybin'de ölmüş olduğu sonucunu çıkarmak yanlış olmaz. Bazı kaynaklarda Seyfeddin'in bu hatun ile zifafa dahi girmeden öldüğü ve dul kalan hatunu kardeşi Kutbeddin Mevdud'un evlendiğini yazıyor. Krş. İbnu'l Esir, *el-Kamil*, XI, s. 127; Artuk, *Mardin Artukoğulları*, s. 77.

³⁰² İbnu'l Esir, *el-Kamil*, XI, s. 126-127; İbnu'l Erzak (Hillenbrand), s. 129-130.

³⁰³ Mihail, *Vekayiname*, Fasıl XLXVIII. Mihail, ayrıca Türklerin şehirdeki Mar Yakup kilisesini tahripinde bulunan hazineyi yağma ve bin ciltlik kitabı yağma ettiğine dair, diğer kaynaklarda rastlamadığımız abartılı haberler veriyor. Bkz. Mihail, aynı yer.

kaydeder³⁰⁴. İbnu'l Esir, her iki eserinde hadiseyi teyit ediyor: Buna göre Nureddin, kardeşi Kutbeddin'in ölümü sonrasında onun oğlu Seyfeddin'in yerine geçmesine sinirlenerek Fırat'ı geçip Rakka ve Habur'a yürüdü, buraları ele geçirdikten sonra da Nusaybin'i zapt edip burada ikametle asker topladı. Bir süre sonra, Hısn Keyfa hakimi Nureddin b. Kara Arslan da şehre gelerek ona katıldı, daha sonra hep birlikte Sincar üzerine yürüdüler³⁰⁵.

Nureddin'in 1174'teki ölümünü müteakip Mevdud'un oğlu olan Seyfeddin Gazi, Nusaybin ile birlikte Harran, Urfa, Rakka, Habur, Suruç şehirlerini elde etti, fakat bundan dolayı Selahaddin ile muharebeye mecbur oldu. Selahaddin bölgeye gelerek onları firara mecbur etti. h. 571/m. 1175-1176'da Seyfeddin, tekrar Selahaddin ile savaşmak için Nusaybin üzerine yürüdü, fakat Tell-Sultan adlı savaşta yine mağlup olarak Musul'a sığınmaya mecbur oldu ve vefatına kadar orada kaldı³⁰⁶. Bazı kaynaklara nazaran, Seyfeddin bu şehri ele geçirmeyi başarmıştı. Mesela İbn Kesir, Selahaddin'in, şehrin idaresini Seyfeddin'e terke razı olduğunu³⁰⁷ hatta onun, h. 576/m. 1180-1181'deki ölümünden sonra, kardeşi İzzeddin'in diğer bazı beldelerle birlikte burayı Selahaddin'den talep ettiğini yazıyor. Fakat Selahaddin, bu konuda aracı olan kişilere red cevabı verip şöyle demişti:

Sözünü ettiğiniz bu beldeler Müslümanların memleketinin sınırlarıdır. Ben Haçlılarla yaptığımız savaşta bize yardımcı olsun diye buraları Seyfeddin'in eline terk etmişim, fakat o bize yardımcı olmadı³⁰⁸.

g) Selahaddin'nin Nusaybin'i Fethi ve Eyyubiler Dönemi

Ortadoğu'da güçlü bir devlet olarak ortaya çıkan Eyyubi Devleti'nin kurucusu olarak Şii-Fatimi hakimiyetine son verip Mısır'a hakim olduktan sonra kısa sürede güçlenen Sultan Selahaddin Eyyubi, Anadolu Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan'ın batıda Bizans'a karşı yeni istilalarla meşgul olduğu sırada, doğuda Musul atabeglerine ve Mardin Artuklularına karşı hareketinde serbest kaldı. Franklara karşı müdafaa tedbirleri aldıktan sonra, Birecik, Urfa,

³⁰⁴ Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, II, s. 411; amlf., *Muhtasar*, s. 214; Runciman, *Haçlı Seferleri*, I, s. 328; Vâth, *Artuqidischen*, s. 111; K. V. Zettersteen, "Nureddin", *İA*, IX, Eskişehir 1997, s. 360; Aydın vd., *Mardin*, s. 95.

³⁰⁵ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, XI, s. 292; amlf., *al-Atabekiya*, s. 152. Ayrıca bkz. İbn Kesir, *el-Bidaye*, XII, s. 472.

³⁰⁶ İbn Hallikan, *Vefayatu'l Ayan*, IV, s. 4-5; Mihail, *Vekayiname*, Fasıl XLXXIV; Vâth, *Artuqidischen*, s. 112; Ayrıca bkz. İslam Asiklopedisi, "Gazi" maddesi, IV, s. 734.

³⁰⁷ Seyfeddin de Nusaybin'in idaresini Mucahüdidin Kaymaz'a terk etmişti. 1175 yılında Artuklu beyi Necmeddin Alpi'ya karşı savaş halinde olan Erzen Beyinin veziri Zahiruddin Mukarrib-şah, memleketten birçok mal topladıktan sonra ona sığınmıştı. Turan, *Doğu Anadolu*, s. 96.

³⁰⁸ İbn Kesir, *el-Bidaye*, XII, s. 535. İbnu'l Esir, farklı olarak İzzeddin'in, Seyfeddin'in ölümü sonrasında onun yerine geçmekte zorluk çekmediğini yazıyor. Bununla birlikte, idarenin tamamen Mücahüdidin Kaymaz'ın elinde olduğunu da ekliyor. Krş. İbnu'l Esir, *el-Kamil*, XI, s. 370.

Rakka, Nusaybin, Dara gibi müstahkem kaleleri elde edeceği *Birinci Doğu Seferi*'ne çıktı³⁰⁹. Buna karşılık, Musul atabeyi İzzeddin Mesud, Begtimur'un kumandasında Ahlat ordusu ve Erzen Beyi Devletşah Mardin'e gelip İlgazi ile birleşerek bu istila karşısında memleketlerini müdafaaya hazırlandılar. Fakat, Selahaddin ilerleyerek Harran, Habur, Dara ve Nusaybin'i ve tüm el-Cezire'yi kolayca ele geçirdi³¹⁰.

Selahaddin'in, Nusaybin'i fethi hakkında İbnu'l Esir'in yazdıklarına göre, h. 578 (1182-1183) yılında Habur'a hakim olan Sultan Selahaddin, daha sonra Nusaybin'e geldi. Şehri derhal ele geçirmesine rağmen kaleyi birkaç gün kuşatmak zorunda kaldı. Salahaddin kaleyi de ele geçirdikten sonra, şehri Emir Ebu'l Heyca es-Semin'e ikta etti, birkaç gün orada kaldıktan sonra Hısn Keyfa hakimi Nureddin ile oradan ayrıldı³¹¹. Ebu'l Ferec'te anlatılanlara bakılacak olursa Nusaybin halkı, Tutuş'a karşı gösterdikleri dirayeti Salahaddin'e karşı da göstermiş ve şehri teslim etmeye yanaşmamışlardı. Buna göre, Fırat'ı geçerek önce Urfa, Harran ve Rakka'yı ele geçiren Selahaddin daha sonra Nusaybin'e gelir ve buradaki halkı savaşa hazır olarak bulur. Fakat Salahaddin, şehre karşı savaşmak niyetinde olmadığından şehrin etrafına bir ordu yerleştirerek giriş çıkışları kontrol altında tutar. Halk şiddetli bir sıkıntıya uğrar ve şehri süratle teslim ederler³¹². Kolayca ele geçirmesine rağmen Selahaddin, Nusaybin'i uzun süre elinde tutmadı. Kaynaklar, onun şehri ele geçirdikten bir yıl sonra (h. 579/m. 1183) Haleb'i kendisine bırakmasına karşılık, Sincar, Rakka, Habur, Seruc ile birlikte II. İmadeddin Zengi'ye verdiğini yazıyor³¹³. İbnu'l Esir, bu olayla ilgili olarak "*İmadeddin Haleb'i ucuza sattı, Haleb gibi kaleyi verip karşılığında köy ve mezraları aldı*" der³¹⁴. İbnu'l Adim'in *Buğyat'ut Taleb*'inde yer alan bilgilere göre, İmadeddin bu yıl Muharrem ayında kardeşi İzzeddin ile birlikte kendisine verilen bu şehirlere geldi³¹⁵. Aşağı yukarı bir yıl sonra

³⁰⁹ Ramazan Şeşen, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet* İstanbul 1987, s. 78; Runciman, *Haçlı Seferleri*, II, s. 363; Artuk, *Mardin Artukoğulları*, s. 102-103; C. Cahen, "Artukids", *Et* I, Leiden 1960, s. 665; H. A. R. Gibb, *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, (çev. Kadir Durak vd.), İstanbul 1991, s. 95; C. H. Becker, "Eyyübiler", *İA*, IV, Eskişehir 1997, s. 425; Ramazan Şeşen, "Eyyübiler", *DİA*, XII, İstanbul 1995, s. 21; Paydaş, "Urfa Çevresinde Artuklular", s. 152.

³¹⁰ İbn Hallikan, *Vefayatu'l Ayan*, VII, s. 170; İbn Kesir, *el-Bidaye*, XII, s. 543; Mihail, *Vekayiname*, Fasıl XLXXXII; Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, II, s. 318; Abdülğani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 54-55, 169; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 98, 170; Văth, *Artuqidischen*, s. 116; Erdoğan Merçil, "Sultan Selahaddin Eyyubi'nin Anadolu'daki Türk Devletleriyle Münasebetleri", *Bellekten*, LIV, Sayı 209, Ankara 1990, s. 421; Aydın vd., *Mardin*, s. 95.

³¹¹ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, XI, s. 384.

³¹² Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, II, s. 429; amlf., *Muhtasar*, s. 218.

³¹³ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, XI, s. 395; amlf., *al-Atabekiya*, s. 183; İbn Hallikan, *Vefayatu'l Ayan*, II, s. 331; İbn Kesir, *el-Bidaye*, XII, s. 547; Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, II, s. 432; amlf., *Muhtasar*, s. 219; Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, II, s. 319; Gibb, *İslam Medeniyeti*, s. 95; Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 102; Şeşen, *Salahaddin ve Devlet* s. 81; Merçil, "Sultan Selahaddin Eyyubi" *Bellekten*, LIV, s. 424; Ahmet Ağırakça, *Salahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Fethi*, İstanbul 1997, s. 55.

³¹⁴ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, XI, s. 395.

³¹⁵ İbnu'l Adim, *Buğyat'ut Taleb*, s. 285.

şehri ziyaret etmiş olan İbn Cübeyr, Sincar şehri ile birlikte Nusaybin kentine İzzeddin Mesud'un kardeşi Muinuddin İbn Kutbeddin'in hakim olduğunu yazıyor³¹⁶.

Bu araya sıkıştırmamız gereken bir hadise daha vardır: Ortaçağ kaynakları, 1185 senesinde Nusaybin'in de içinde bulunduğu bir coğrafi sahada, Kürtlerle Türkmenler arasında çıkan ve kısa zamanda bütün Cezire ve Suriye'ye yayılan çatışmalardan bahsediyor. İki yıl devam eden bu çatışmalar sonunda, Nusaybin yakınlarında yapılan büyük savaşta Kürtler mağlup oldu. Bunu takip eden iki savaşta da yenilen Kürtler, dağlık alanlara çekilmeye başladı. Türkmenler ise yollarına devamlı Hıristiyan köylerini yağmaya girişti³¹⁷.

Salahaddin'in 1193'te ölümüyle bölgenin siyasi çehresini değiştirmeye yönelik yeni denemelerin olduğunu görüyoruz. Söz konusu tarihte Eyyubilere karşı ittifak kuran Begtimur, Artuklu Yavlak Arslan ve Musul atabeyi İzzeddin Mesud, Salahaddin döneminde kaybettikleri yerleri geri alma teşebbüsünde bulundular. Buna göre Mesud Nusaybin'e ve Ahlatşahı Begtimur da Meyyafarikin'e hareket edip memleketlerini kurtarmaya giriştiler. Fakat Ahlatşah'ın ölümü bu teşebbüslerin sonuçsuz kalmasına sebep oldu³¹⁸. Süryani Mihail'in verdiği haberlere bakılacak olursa, bu teşebbüste başarısız olan müttefiklerin dağılmasından sonra Salahaddin'in oğlu el-Adil, aynı yıl Rakka ve Habur ile birlikte Nusaybin'i de ele geçirdi³¹⁹.

Kısa bir süre sonra, h. 594/ m. 1198 senesinde Nusaybin kenti yine bir savaşa tanık olur. Bölgedeki emirler arasında Nusaybin merkezli cereyan eden olaylar kaynaklarda anlatılır: İbnu'l Esir'in hadise hakkında verdiği bilgiye göre, Sincar, Habur, Rakka ve Nusaybin'e hakim olan İmadeddin'in ölümünden kısa bir süre önce yeğeni Nureddin ile arasında Nusaybin'e bitişik bazı köylerin mülkiyeti hususunda bir anlaşmazlık çıkmıştı. Bu anlaşmazlık üzerine Nusaybin'e yürümeye karar veren Nureddin, o sırada amcasının ölümünü duyunca daha da hırslanmış, Mücahuddin Kaymaz'ın tüm engellemelerine rağmen bu şehre hareket etmişti. Bunu haber alan ve o sırada babasının yerine geçmiş olan Kutbeddin, Sincar'dan buraya gelerek şehrin önünde karargah kurdu, yapılan savaş sonrasında Kutbeddin'in ordusu bozguna uğrayıp dağıldı, kendisi de Harran'a kaçtı. el-Adil'den, Nusaybin'in kendisine iadesi için araya girmesini talep ederek kendisine çok miktarda mal vaad etti. Nureddin şehre hakim oldu fakat kısa süre sonra baş gösteren hastalık sonucu

³¹⁶ İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, (çev. İ. Güler), İstanbul 2003, s. 175; Abdülgani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 171.

³¹⁷ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, XI, s. 410; Mihail, *Vekayiname*, Fasıl XLXXXV; Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, II, s. 439-440; Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 102; Cahen, "Artukids", *EJ²* I, s. 666; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 174-175; Turan, *Türkiye Selçukluları*, s. 215-216; Dolapönü, *Mardin*, s. 47; Aydın vd., *Mardin*, s. 98. Bu olay, aynı zamanda etnik bir hadise olduğundan aşağıda ana kaynaklar ışığında etraflıca değineceğiz.

³¹⁸ Mihail, *Vekayiname*, Fasıl XLXXXVIII; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 102.

³¹⁹ Mihail, *Vekayiname*, Fasıl XLXXXVIII.

ordusunun zayıflaması ve el-Adil'in de bölgeye geldiği haberleri üzerine Nusaybin'den ayrılmak zorunda kaldı (Ağustos 1198) ve şehir tekrar Kutbeddin'in eline geçti³²⁰. Bu olay hakkında Ebu'l Ferec'in gerek *Kronoğrafya*'sında, gerekse *Muhtasar*'ında düştüğü notlar da neredeyse yukarıdakilerle aynıdır³²¹. Böylece, Kutbeddin tekrar Nusaybin'e hakim olurken Melik Adil de Artukların elinde bulunan Mardin'i kuşattı. Bir süre sonra Kutbeddin şehirde, Melik Adil adına hutbe okuttu. Nureddin, 1204 yılında Nusaybin için ikinci bir teşebbüse giriştiyse de Gökböri'nin Musul'u yağmalaması ve Kutbeddin'e çevreden birçok emirin destek vermesi sonucunda muvaffakiyetli olamadı³²².

Nureddin Arslan Şah bir süre sonra Melik Adil ile anlaşarak ikisi birlikte h. 606/m. 1209'da Habur ve Nusaybin üzerine yürüdü. Fakat el-Adil erken davranarak Habur ve Nusaybin'i ele geçirdi, bu sırada aralarında Türkiye Selçuklu sultanı I. Keyhüsrev ile Muzafereddin Gökböri'nin de bulunduğu grup el-Adil'e karşı, Nureddin'i kendi taraflarına çekmeyi başardılar. el-Adil ise Nusaybin ve Habur kendisinde kalmak koşuluyla anlaşmaya razı oldu. Fakat Nureddin, halifeyi araya koyarak buraları geri aldı³²³. Hadiseyi uzun uzadıya anlatan İbnu'l Esir, yukarıdakilere aykırı bir şey yazmamakla birlikte el-Adil'in Nusaybin şehrini Nureddin'e iade ettiğine dair bir kayıt düşmez³²⁴. el-Adil'in oğlu Melik Musa h. 607/m. 1210 yılında Habur'u ve Cezire'ye ait sair beldeleri; h. 616/m. 1219 senesinde de Nusaybin'i ele geçirdi³²⁵.

Bu arada İran topraklarında, Moğollar ile Harizmşahlar arasındaki amansız mücadele Anadolu'ya da sirayet etmişti. Kaynaklar, bu dönemde birbirlerine karşı sınırsız bir düşmanlık içerisinde bulunan Harizmlerle Moğollar arasında Nusaybin'de cereyan etmiş herhangi bir hadiseyi anmıyor. Bununla birlikte, Celaleddin'in bir ara Nesevi'yi, Melik Adil'in oğlu Muzaffer Şihabuddin'e göndererek ondan Amid ve Mardin hakimleri ile birlikte Moğolları defetmek için yardıma çağırdığını biliyoruz. Ancak daha bölgeye gelmeden Moğolların korkusu bölge hakimlerini etkilemiş olmalıdır ki, belki de Celaleddin'e karşı

³²⁰ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, XII, s. 118-120; amlf., *al-Atabekiya*, s. 191-192; Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya* II, s. 337; Abdülgani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 169-170; Vâth, *Artuqidischen*, s. 125-126; Dolapönü, *Mardin*, s. 48; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri*, s. 220-221; Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 102.

³²¹ Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, II, s. 470; amlf., *Muhtasar*, s. 225.

³²² Abdülgani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 170; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri*, s. 220-221; Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 102.

³²³ Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, II, s. 492-493; amlf., *Muhtasar*, s. 228-229; İbn Kesir, *el-Bidaye*, XIII, s. 144; Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, II, s. 344; Abdülgani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 170; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 177; Vâth, *Artuqidischen*, s. 134; Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 102; Ramazan Şeşen, "Eyyübiler", *DİA*, XII, İstanbul 1995, s. 22; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri*, s. 220-221.

³²⁴ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, XII, s. 241-244.

³²⁵ İbn Hallikan *Vefayatu'l Ayan*, V, s. 330; Abdülgani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 109.

Anadolu Selçukluları ile birlikte hareket eden Eyyubilere tabi olduklarından, bu çağrıya olumlu yanıt vermediler³²⁶.

1221 yılında Erbil önlerinde son bulan ve daha çok bir keşif hareketi olarak değerlendirilen seferlerini saymazsak³²⁷ Moğollar, el-Cezire bölgesi ile birlikte Nusaybin şehrine ilk akınlarını 1231 senesinde gerçekleştirdiler³²⁸. İbnu'l Esir'in bir tüccardan yaptığı alıntıya göre, o yıl geçtikleri yeri kasıp kavuran Moğollar, sadece Amid ve çevresinde 15 bin kişiyi öldürmüşlerdi. Daha sonra Mardin üzerinden Nusaybin'e gelmişler, şehrin etrafını yağmalayıp önlerine çıkan öldürmüşler, nihayet Nusaybin halkı, kentin kapılarını kapatıp içeride gizlenince, Moğollar buradan ayrılarak yollarına devamla Sincar'a ulaşmışlardı. Moğollardan bir grup Nusaybin'e bir merhalelik mesafede bulunan *el-Munise* adlı köyde yine katliamlar icra etmişlerdi³²⁹.

Bu tarihten sonra Anadolu Selçuklularının, I. Kılıç Arslan'ın Çavlı ile yaptığı savaş sonrasında Habur nehrinde boğulmasıyla neticelenen hakimiyet mücadelesinin ardından ilk kez I. Alaaddin Keykubad döneminde bölgeye yöneldiklerini görüyoruz³³⁰. Bu tarihten itibaren bölgede yıllarca süren Eyyubi-Selçuklu mücadelesi başlar, fakat kaynaklardan edindiğimiz izlenim odur ki, genel olarak bu iki güç arasındaki hakimiyet mücadelesi Urfa, Harran, Rakka kentleri, yani Diyar Mudar coğrafyasında cereyan etmiş, Mardin ve Nusaybin gibi şehirler bu mücadeleden uzak kalmıştı³³¹. Bununla birlikte, gerek Celaleddin Harzemşah'ın ölümünden sonra gerekse II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde Anadolu Selçuklu yönetimi tarafından küstürülmesiyle bu bölgeye gelmeye başlayan Harizm

³²⁶ Aydın Taneri, *Celaluddin Harizmşah ve Zamanı*, İstanbul 1977, s. 72, 78; Bununla birlikte, 1230'lara geldiğinde Mardin emiri olan Artukoğlu Melik Mansur'un Anadolu Selçuklularına karşı Celaleddin'e itaatini arz ettiği görülüyor. Bkz. M. Halil Yınaç "Celaluddin Harzemşah", *İA*, III, s. 51.

³²⁷ Gül, *Moğol Hakimiyeti*, s. 81.

³²⁸ İbn Tağriberdi, *en Nücumu'z Zahire fi Müluku'l Mısır ve'l Kahire*, VI, (neş. Muhammed Şemiltut), Mısır, 1390, s. 278. Moğolların bölgeye ilk saldırılarını bu tarihte gerçekleştirmesinin, onların milli düşmanları olan Harizm Türkmenlerinin, hükümdarları Celaleddin'in ölümünü müteakip aynı yıl bu bölgeye gelmeleriyle bir ilgisi olabilir mi? Belki de Moğollar, başsız kalmış olan Harizmleri tamamen yok etmek için onları takiple bu bölgeye yöneltiler.

³²⁹ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, XII, s. 462-463; Abdülgani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 67; Dolapönü, *Mardin*, s. 50; Aydın vd., *Mardin*, s. 101.

³³⁰ Bu yönelmenin Alaaddin döneminde gerçekleşmesi bir tesadüf değildir elbette. Gerçekten, I. Alaaddin, hem Anadolu içlerinde Selçuklu hakimiyetini sağlamlaştırıp, Bizans'a karşı güçlenmiş, hem de Akdeniz ve Karadeniz'in önemli limanlarına sahip olarak Anadolu Selçuklularına ikbal devrini yaşatmıştı. Dolayısıyla onun, Anadolu Selçuklularının batı-güney ve hatta kuzey taraflarındaki rakiplerini birer ikişer alt edip 1230'da Yassıçemen'de Celalüddin tehlikesini de bertaraf ettikten sonra, doğuda en güçlü rakibi olan Eyyubilere karşı harekete geçmesi normal bir hadise olarak görülmelidir. Bu dönem hakkında İbn Bibi'nin yazdığına göre, Sultan bir ara Emir Kemaleddin Kamyar'ı bölgeye göndererek Eyyubilerin elinde bulunan Harran, Urfa ve Rakka gibi yerleri kısa süreli olarak ele geçirmiştir. Sultanın ayrıca Amid (Diyarbakir)'in fethine de önem verdiği aynı müellifin, *sultanın içinde orayı alma ateşini suyla söndürmek mümkün değildi* şeklindeki ifadesinden açıkça anlaşılıyor Bkz. İbn Bibi, *el-Evamirü'l Alaiye fi'l Umuri'l Alaiye (Selçukname)*, I, (haz. M. Öztürk), Ankara 1996, s. 444-446.

³³¹ İbn Bibi, *el-Avamirü'l Alaiye*, I, s. 443-446.

Türkmenleri, bölgedeki kargaşa ortamını daha da derinleştirdi. Harizmlilerin bölge üzerindeki işgal ve yağma girişimlerinden Sincar, Harran, Meyyafarikin gibi şehirlerin yanında Nusaybin kenti de payına düşeni aldı. İbn Bibi, Harizmlilerin, eski efendileri Celaleddin ülkelerine sığındığı sırada makamına ve mevkiine uygun ilgi ve saygıyı göstermedikleri gerekçesiyle intikam duygusuyla diğer bazı bölgelerle birlikte, Mardin yöresinin bir kısmını da talan ettiklerini yazıyor³³². İbn Şeddad'ın bu kargaşa dönemi hakkında verdiği bilgilerden şunu anlıyoruz: Harizmliler, bölge emirleri tarafından askeri güç olarak kullanılıp kah o emirin kah bu emirin hizmetine girmek suretiyle bölgede süren savaşlarda dengeleri bozuyorlardı. Nitekim, h. 635/m.1238 yılında bölgeye gelmiş olan Harizmlileri kendi etrafında toplayan el-Melik Salih, Sincar ve Nusaybin'i ele geçirdi³³³.

Selçuklu sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev, 1240 yılında Nusaybin ve Sincar beldelerini Mardin Artuklu hükümdarı Artuk Arslan'a ikta ederek onu Eyyübilere karşı korumuştur. Böylece eski beldelerine yeniden sahip olan Artuk Arslan burada Gıyaseddin adına hutbe okutup, para bastırmıştır³³⁴. Bu arada Harizmliler de boş durmayıp aynı yıl bölgede Hasankeyf hakimi Melik Muazzam Turanşah ile savaşarak onu esir aldılar, Nusaybin ve Dara'yı elde ettiler. Ancak Musul Hakimi Bedrüddin Lulu gelip her iki şehri geri aldı, Turanşah'ı da kurtardı³³⁵. Bu dönemde, gerek Eyyübilerle Anadolu Selçukluları arasında bölge hakimiyeti konusunda meydana gelen sürekli savaşlar, gerekse Selçuklular tarafından küstürülüp bölgeye göç eden Harizmliler'in çıkardığı kargaşa ve huzursuzluk sonucu, bu uygun ortamda patlak veren Baba İshak isyanı kısa sürede tüm bölgeye yayıldı ve bu isyanda Harizmliler, bu kez Selçuklu yönetimine karşı Baba İshak'ın müridleri olarak boy gösterdiler³³⁶.

³³² İbn Bibi, *el-Avamiru'l Alaiye*, I, s. 447. Ayrıca. bkz. Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 86-87; amlf., *agm.*, s. 98-99; M. Fuad Köprülü, "Harizmşahlar", *İA*, V/I, Eskişehir 1997, s. 290; Şeşen, "Eyyübiler", *DİA*, XII, s. 23.

³³³ İbn Şeddad'dan aktaran Cahen, "agm.", s. 98-99; M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Melikü's-Salih", *İA*, VII, Eskişehir 1997, s. 674.

³³⁴ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 181-182; M. Fuad Köprülü, "Artuklular", *İA*, I, Eskişehir 1997, s. 619.

³³⁵ Abdülgani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 170.

³³⁶ Bu konuda bkz. İbn Bibi, *el-Avamiru'l Alaiye*, II, s. 49-54; A. Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı*, İstanbul 1996, s. 118; Taneri, *Celaluddin Harizmşah*, s. 158.

h) Moğol ve Timur Devleti Dönemleri

Moğolların bölgemize gelişleriyle ilgili olarak yukarıda çeşitli vesilelerle onların Nusaybin kentine gelip yağma ve katliamda bulduklarını yazdık. 1243'teki Köseadağ zaferinden sonra, Moğolların Anadolu'yu istila yönündeki ihtirasları daha da güç kazanmıştı (Bkz. Harita VII). Moğollar açısından Kafkas ve Anadolu ülkelerine boyun eğdirilmesi, aynı zamanda el-Cezire ile Bağdat üzerine yapılacak bir saldırıda yanların emniyete alınması demektir. 1245 yılında Baycu komutasındaki Moğol ordusu, Nusaybin'i ele geçirdikten başka Diyarbakır ve Urfa gibi önemli şehirlere sahip oldu³³⁷. İbn Şeddad'ın konu hakkında düştüğü kayıtlar Moğolların bu yıl bölgeye geldiğini doğrulamakla birlikte bir ayrıntıya dikkat çekiyor: Buna göre Moğollar, Köseadağ savaşının hemen ertesi sene bölgeye gelip Meyyafarikin'i kuşattıktan sonra, Amid ve Mardin mıntıkasına kadar uzanan beldeleri işgal ettiler, fakat şehrin kumandanı para karşılığında Moğolların geri dönmelerini sağlamıştı³³⁸. Nusaybin şehrinin, 1245-1249 yılları arasında bölgedeki Türk emirleri arasında sürekli el değiştirmesinden sonra³³⁹ 1251 senesinde Moğollar yeniden bölgede görüldü. Diyarbakır ve Meyyafarikin'e girerek Suruç, Harran ve Urfa'ya kadar akın, yağma ve kıtaller yaptılar³⁴⁰. Nusaybin şehri, 1253'te Mardin emiri al-Malik Said tarafından ele geçirildi³⁴¹.

Moğolların bölgeye gelişleri hakkında Ermeni ve Süryani kaynaklar da bazı değerli bilgiler sunuyor. 1258'de gerçekleşen Hulagü'nün Bağdat seferi hakkında bilgi veren Ermeni kaynaklarından, Vartan'ın *Türk Fütuhâtı Tarihi* ile Aknerli Grigor'un *Moğol Tarihi* adlı eserlerinde Nusaybin hakkında doğrudan bilgi verilmese de Moğolların bölgeye gelerek Meyyafarikin'i iki sene boyunca kuşattığından bahsolunur³⁴². Ebu'l Ferec de, hem *Kroniğinde* hem de *Muhtasar*'ında, Hulagü'nün oğlu Yeşmut (ya da Aşmut) kumandasındaki Moğolların, Meyyafarikin'e gelerek mancınıklarla kuşatmaya başladıklarından ve kuşatmanın iki yıl sürdüğünden söz eder³⁴³.

Moğolların daha sonra Mardin taraflarına yönelerek burayı kuşatmaları, doğrudan kentimizi de ilgilendiren bir hadise olduğundan bu kuşatma üzerinde biraz durmak zorundayız. Her ne kadar Mardin, Meyyafarikin'e nazaran daha fazla dayanmışsa da şehirde

³³⁷ Bertold Spuler, *İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür, (İlhanlılar Devri, 1220-1350)*, (çev. C. Köprülü), Ankara 1987, s. 54.

³³⁸ İbn Şeddad'dan aktaran Cahen, "agm.", s. 100.

³³⁹ A. Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, II, s. 396; Cahen, "agm.", s. 100-101.

³⁴⁰ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 183.

³⁴¹ Cahen, "agm.", s. 101.

³⁴² Vartan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 232, 234; Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, (çev. H. D. Andreasyan), İstanbul 1954, s. 29; Yınanç, "Diyarbakır", *İA*, III, s. 618; Minorsky, "Meyyafarikin", *İA*, VIII, s. 199; Şeşen, "Eyyübiler", *DİA*, XII, s. 24.

³⁴³ Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, II, s. 572-573; amlf., *Muhtasar*, s. 277.

hastalık ve açlık baş gösterdiğinden kuşatma geç de olsa yine Moğollar lehine sonuçlandı. Artuk Arslan'ın ölümüyle onun yerine geçmiş olan oğlu I. Melik Said Necmeddin Gazi, Hulagü önderliğindeki Moğol ordusu ile savaşa tutuştu ise de mağlup olarak öldü, yerine geçen Melik el-Muzaffer Kara Arslan Moğollara bağlılığını bildirdi ve Hulagü adına sikke bastırıldı. Yapılan anlaşma uyarınca Kara Arslan, Mardin kalesini yıktırarak yılda 50 bin dirhem haraç ödeyecekti, buna karşılık Moğollar, ellerinde bulunan Dara, Resulayn, Habur beldeleri ile birlikte Nusaybin'i de verip onu Artuklu hükümdarı olarak tanıyacaktı³⁴⁴.

Kara Arslan'ın kayıtsız şartsız Moğollara bağlı kalmasından memnun kalan Hülagü, Mardin'i ona bıraktıktan sonra İran'a dönmek üzere harekete geçti, Kara Arslan da Hülagü'yü Nusaybin'e kadar uğurladı³⁴⁵. Bölgede Moğol hakimiyetinin başlamasından sonra Artuklulara verilen Nusaybin kenti, kesintiler olmakla birlikte, XIV. yüzyılın sonuna kadar bu beyliğin elinde küçük bir yerleşim olarak varlığını sürdürdü³⁴⁶. Bu arada Ebu'l Ferec'in *Kroniği* ve *Muhtasar*'da kentimiz hakkında Moğollarla ilgili olarak verdiği son bilgiyi buraya kaydetmek istiyoruz. Buna göre, Moğol hanı Mengü Timur, Ceziret İbn Ömer (Cizre)'e geldiğinde şaraptarlarından bazıları ayartılarak kendisine zehirli şerbet içirilmiş, 16 Muharrem 681 (26 Nisan 1282) günü Nusaybin'e gitmeye karar vermiş, fakat Ceziret b. Ömer'den ayrılmak üzere iken zehirlenerek ölmüştü³⁴⁷.

XIII. asrın ortalarında *Ayn Calut* ile başlayıp XIV. yüzyıla kadar Ortadoğuyu kasıp kavuran Moğol-Memluk mücadelesinin Gazan Han döneminde Memlüklerin Mardin ve havalisini yağmalayıp ele geçirmesiyle bu bölgeye de sirayet ettiğini görüyoruz. Gerçekten Moğol hükümdarı Gazan Han, İslamiyeti kabul ettiğini bildirip ricasına rağmen Mısır

³⁴⁴ Vartan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 233, ve not 2; Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, II, s. 575-576; amlf., *Muhtasar*, s. 280; Abdü's-Selam Efendi, *Ümmü'l İber*, s. 52; Abdülgani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 68; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 184; Vâth, *Artaqidischen*, s. 152; Spuler, *İran Moğolları*, s. 69, 155-156, not 3; Dolapönü, *Mardin*, s. 50; Cahen, "agm", s. 104-105; Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 102; V. Minorsky, "Mardin", *İA*, VII, s. 318; Köprülü, "Artuklular", *İA*, I, s. 619; Runciman, *Haçlı Seferleri*, III, s. 260; Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 10; Şeşen, "Eyyübiler", *DİA*, XII, s. 24; Aydın vd., *Mardin*, s. 99; Mehmet Taştımır, "Mardin", *DİA*, XXVIII, Ankara 2003, s. 44. Moğolların bölgedeki hakimiyetleri boyunca atadıkları valilerin tam listesi için bkz. Spuler, *İran Moğolları*, s. 384-385.

³⁴⁵ Abdüsselam Efendi, *Ümmü'l İber*, s. 52; Dolapönü, *Mardin*, s. 51. Birçok hediye ile Hülagü'nün yanına varan Kara Arslan, onun karargahına girince bir köle gibi başı eğik olarak hizmetçilerin bulunduğu yerde durdu. Hülagü acıyıp onu oturttu ve Melikler gibi selamlayıp bolca ihşanda bulundu. Ona şöyle dedi: "Baban ölmüşse ben senin babanım, paran tükenmişse bunlar senin malındır, huzurlu ol Mardin şehri benden sana hediye olsun. Hayatta olduğum müddetçe senden almam". Bazı kaynaklara göre ise, Kara Arslan bölgeyi Hülagü'ye teslim ettikten sonra Mısır'a kaçmaya teşebbüs ettiyse de Hülagü'nün Mardin'deki bir generali tarafından alıkondu ve Hülagü tarafından kendisine Nusaybin ve Habur verilerle hoşnut edildi. Krş. Abdüsselam Efendi, *Ümmü'l İber*, s. 52; Spuler, *İran Moğolları*, s. 155-156, not 3.

³⁴⁶ Çevik, "agm.", s. 4.

³⁴⁷ Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, II, s. 609; amlf., *Muhtasar*, s. 289; Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 102. Ayrıca bkz. Ebu'l Ferec, *Tarih-i Muhtasaru'd Düvel*, (Türkçe trc. Ş. Yaltkaya), İstanbul 1941, s. 52. A. Cevdet Paşa, onun Nusaybin'e gittiğinden bahsetmeyip Memlüklerle yaptığı bir çarpışmayı kaybettiği için üzüntüsünden Ceziret İbn Ömer (Cizre)'de öldüğünü yazıyor. Krş. A. Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, II, s. 434-435.

hükümdarı el-Melikü'n Nasır, 1298'de Küçük Ermenistan'ı tahrip ettikten başka Resu'l Ayn ve Mardin'e gelerek her iki şehri de elde etmişti. Buna karşılık 1299'da güçlü ordusuyla harekete geçen Gazan Han Fırat'ı geçerek Şam kapılarına kadar dayandı ve aynı yılın sonunda (30 Aralık 1299) burayı da ele geçirdi, fakat Memlükler bir yıl sonra 29 Ekim 1300 tarihinde Şam'ı işgal edip yeniden elde ettiler. Gazan Han'ın bu şehir için ikinci teşebbüsü de başarısızlıkla sonuçlandı ve Halep'ten öteye gidemedi ama ordusuyla dönüşünde Fırat'ı geçerek elde ettiği Mardin şehri, bu hareketin biricik kazancını teşkil etti³⁴⁸.

Bölgedeki Moğol istilası, son kez olarak fakat tüm şiddetiyle Timur döneminde devam etti. 1394 senesinde Memlük sultanı Berkuk ile arası bozulan Timur, onun müttefiklerini kendi tarafına çekmek amacıyla o sırada Mardin bölgesi hakimi bulunan el-Meliku'z Zahir Mecdüddin İsa'yı kendisine itaate davet etti³⁴⁹. Bu emirin, davete icabet etmeyip Berkuk'a bağlı olmaya devam etmesi üzerine onu yakalatıp Mardin'i el-Salih'e verdi³⁵⁰. Mardin'i ele geçirdikten bir yıl sonra Timur, Nusaybin'i ele geçirmek için harekete geçtiği sırada, Nusaybin halkı, sarnıçlara saklandılar ise de dumandan boğularak öldüler³⁵¹. Bu sırada 1399 tarihinde Osmanlı sultanı Yıldırım Beyazıt'ın da bölgeye yöneldiğini görüyoruz. Sözkonusu yılda Beyazıt, Memlük sultanı Berkuk'un ölümünden istifade ile Güneydoğu Anadolu'da Memlüklere ait bazı toprakları ele geçirme teşebbüsünde bulundu. Beyazıt'ın, Behısnı (Besni), Hısn Mansur (Adıyaman), Sümeysat (Samsat), Kahta ve Divriği gibi yerleri kendi topraklarına kattığı bu seferi Mardin yada Nusaybin'e ulaşmadı³⁵².

Timur, Osmanlı sultanı Yıldırım Beyazıt ile meşhur Ankara savaşına tutuşmadan önce 1401 senesinde, bir kez daha bu bölgeye gelerek Mardin'i işgal etmişti. Bu tarihte Mecdüddin İsa tekrar Mardin'e hakim olmuş, Timur'un geldiği haberini alınca kaleye kapanarak onu karşılamamıştır. Ordusunun uzun bir muhasara sırasında sıkıntı çekeceğini anlayan Timur, şehir surlarının metanetini de göz önünde bulundurarak şehri tahrip ile yetindi ve Bağdat

³⁴⁸ Spuler, *İran Moğolları*, s. 111-112.

³⁴⁹ Nizamüddin Şami, *Zafername* (çev. N. Lugal), Ankara 1987, s. 178-179, 181-182; Aziz b. Erdeşir-i Esterebadi, *Bezm u Rezm*, (çev. M. Öztürk), Ankara 1990, s. 32, 411-415; Abdü's-Selam Efendi, *Ümmü'l İber*, s. 57-58; M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı*, İstanbul 1961, s. 96-97 ve not. 74; Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 102; Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 10; Cahen, "Artukids", *EF* I, s. 666; Faruk Sümer, *Karakoyunlular, (Başlangıçtan Cihanşah'a Kadar)*, Ankara 1984, s. 57. Esterebadi'nin anlattığına göre, bizzat kendisi de bu sefer sırasında Timur ile birlikteydi, fakat ordunun Diyarbakır ile Mardin arasında konakladığı bir sırada gece karanlığından istifade ile kaçmıştır. Bkz. Esterabadi, *Aynı eser*, s. 32-33.

³⁵⁰ Tekindağ, *Berkuk Devri*, s. 96-97, ve not. 74; Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 10; Mustafa Kafalı, "Timur", *İA*, XII/I, Eskişehir 1997, s. 343. Şehri ele geçiren Timur, bu sırada oğlu Uluğ Bey'in dünyaya geldiği haberini alınca bunun bir şükranesi olarak Mardin halkını azad etti. (Bkz. Nizamüddin Şami, *Zafername*, s. 183-184; Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 11; W. Barthold, *Uluğ Beğ ve Zamanı*, (çev. İ. Aka), Ankara 1990, s. 56.) Mecdüddin İsa ise, üç yıl esir kaldıktan sonra Timur'un affına mazhar olup tekrar Mardin'e hakim oldu. Tekindağ, *Aynı Eser*, s. 98; Göyünç, *Aynı Eser*, s. 11.

³⁵¹ Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 102; M. Halil Yımanç, "Bayezid I", *İA*, II, Eskişehir 1997, s. 374.

³⁵² Yımanç, "Bayezid I", *İA*, II, s. 379.

tarafına yöneldi³⁵³. Mardin'deki bu tahribattan Nusaybin de payını aldı: Mardin'i elde edemeyen Timur Bağdad'a giderken Ramazan ayının 25. gününde yolu üzerinde bulunan Nusaybin'e geldi. Söylendiğine göre, Timur'un önceden geleceğini haber alan Nusaybin halkı şehri terk ederek Musul'a kaçtı, buna sinirlenen Timur bütün şehri o kadar tahrip etti ki - Abdüsselam Efendi'nin deyimiyle- Nusaybin kenti yeryüzünden silindi, Timur şehirdeki ekinleri de hayvanlara yedirip Bağdad'a doğru yoluna devam etti³⁵⁴.

i) Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri Dönemi

Moğolların, Diyarbekir eyaletinden çekilmesinden sonraki yıllarda da Nusaybin'in çilesi bitmedi. Bölge bu kez Akkoyunlu-Karakoyunlu devletleri arasındaki amansız mücadele ve savaşlara sahne oldu. Karakoyunlular, bu sırada Musul ile Diyarbekir bölgesinin doğu kısımlarında ve Ahlat hıttasında hakimiyet sürerken, Akkoyunlular da Erzen'den itibaren bölgenin batı kısımlarını nüfuzları altına almaya çalışıyorlardı³⁵⁵ (Bkz. Harita VIII). Daha Timur döneminde Ankara Savaşı'ndan evvel, Kara Yülük Osman Bey h. 803/m. 1402 yılında Timur tarafından Mardin'in fethi için görevlendirilmişti. Bu tarihten sonra Akkoyunlu cemaatlerini kendi etrafında toplayan Kara Yülük Osman, Akkoyunlu Devletini kurarak Diyarbakır ve el-Cezire'ye hakim olmuştu. Bu vesile ile bölgeye yerleşen Akkoyunlular Mardin ve çevresinin tarihinde büyük roller oynamışlardır³⁵⁶.

Akkoyunlu-Karakoyunlu mücadelesi döneminde bölge hakkında bilgi veren önemli bir kaynak olan Ebubekir Tihrani'nin *Kitab-ı Diyarbekiriyye*'si, Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf (1357-1420)'un, Mardin ve Cizre emirini de yanına alarak 1405 yılında Nusaybin'e gelip burada Süleymani ve Zırki Kürt aşiretlerini de ordusuna kattıktan sonra, Mardin ile Hısın Keyfa arasındaki Takı denilen mevkide Akkoyunlu beyi Kara Yülük Osman ile günlerce süren bir savaşa girişmiş olduğunu ve bu savaşta birçok insanın öldüğünü, neticede tarafların barış yaptığını yazar³⁵⁷. Yaklaşık bir yıl sonra, h. 809/m. 1406-1407'de, Halep'e hakim olan Çekem bölgeye gelmiş ve Mardin hakimi Artuklu Mecdeddin İsa ile birlik olarak Kara Yülük

³⁵³ Nizamüddin Şami, *Zafername*, s. 285-286; Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 11; Yınanç, "Bayezid I", *İA*, II, s. 381-382.

³⁵⁴ A. Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, II, s. 565; Abdü's-Selam Efendi, *Ümmü'l İber*, s. 60; Abdülğani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 92-93; Dolapönü, *Mardin*, s. 58-60; Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 102.

³⁵⁵ Yınanç, "Diyarbakır", *İA*, III, s. 621.

³⁵⁶ Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 11; M. Halil Yınanç, "Akkoyunlular", *İA*, I, s. 257-258. Önceki Türkmenler gibi, Akkoyunlular da Nusaybin havalisini kışlak olarak kullanıyorlardı. Bkz. Yınanç, "Diyarbakır", *İA*, III, s. 621; Sümer, *Oğuzlar*, s. 136-137, 190.

³⁵⁷ Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekiriyye*, (çev. M. Öztürk), Ankara 2001, s. 48-49; Ayrıca bkz. Sümer, *Karakoyunlular*, s. 68-69.

Osman'ın elinde bulunan Amid'i muhasara ettikleri sırada meydana gelen savaşlarda hayatlarını kaybetmişlerdi³⁵⁸.

Artuklu Mecdeddin İsa'nın ölümünden sonra yerine geçmiş olan Melik es-Salih, Akkoyunlu Kara Yülük Osman'ın kendi şehri üzerindeki emellerini bildiğinden, Karakoyunlu Beyi Kara Yusuf'u kente davet etti. Kara Yusuf da kenti kendisine terki şartıyla bu davete icabet edip bölgeye gelerek Kara Yülük'ü mağlup etti ve Mardin ile birlikte Nusaybin'e hakim oldu³⁵⁹. 1421 yılında da bu kez Kara Yusuf'un oğlu İskender (1420-1439), Mardin'e taarruz etmiş olan Kara Yülük Osman Bey'in üzerine yürüyerek Nusaybin yakınlarında onu yendi³⁶⁰. Bölgedeki Karakoyunlu hakimiyeti 1432 senesine kadar sürmüştü ve bu tarihte Akkoyunlu Kara Yülük Osman, şehri Karakoyunluların şehirdeki muhafızı Emir Nasır'dan almıştı³⁶¹.

XV. yüzyılın ortalarına doğru Nusaybin, Sultan Hamza ve İsfahan Bey arasındaki yeni bir Akkoyunlu-Karakoyunlu savaşı vesilesiyle anılıyor. Tihrani'nin verdiği bilgiye göre, Kara Yusuf'un oğlu İsfahan Mirza'nın, melik olma sevdasıyla askerleriyle Diyarbakır'a geldiğini duyan Akkoyunlu Karayülük Osman'ın oğlu Sultan Hamza, (1440'lı yıllarda), savaş hazırlıklarına başladı. Nusaybin yakınlarında bulunan Berketir'e geldiğinde, Nusaybin suyu üzerine bir köprü kurarak burada konakladı, ordunun ayanı ile görüş alışverişinde bulunduktan sonra İsfahan Beg üzerine yürümeyi kararlaştırdı. Başbaşı süren bir muharebeden sonra, İsfahan Beg yenildi ve Bağdat tarafına kaçtı³⁶². 1451 yılında Karakoyunlular bölgeyi ele geçirmek için teşebbüslerde bulundular. Bu doğrultuda, Cihanşah zamanında kumandanlarından Rüstem Tahran, Mardin havalisini yağmaladı fakat kaleyi elde edemedi³⁶³. Karayülük Osman'ın oğlu Ali ile diğer oğlu Hamza arasındaki mücadeleden sonra, Ali'nin oğulları Cihangir ile Uzun Hasan arasında bir saltanat mücadelesi baş göstermişti. Bu mücadeleden galip çıkan Uzun Hasan 1454 yılında Urfa'yı işgal edip

³⁵⁸ İbn Tağrıberdi, *en-Nucumu'z Zahire XIII*, s. 60-61; Yınanç, "Akkoyunlular", *İA*, I, s. 259; Yınanç, "Diyarbakır", *İA*, III, s. 621; Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 12.

³⁵⁹ Abdülgani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 94; Sümer, *Karakoyunlular*, s. 79-80; Yınanç, "Akkoyunlular", *İA*, I, s. 258; Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 12; Cahen, "Artukids", *EF* I, s. 666; Aydın vd., *Mardin*, s. 106. Abdü's-Selam Efendi'de hikaye farklı anlatılıyor. Bkz. Abdüsselam Efendi, *Ümmü'l İber*, s. 62-63

³⁶⁰ Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 12; Sümer, *Oğuzlar*, s. 250; Yınanç, "Diyarbakır", *İA*, III, s. 622; İsmail Aka, *Timurlular*, Ankara 1995, s. 97; Sümer, *Karakoyunlular*, s. 119; amlf., "Karakoyunlular", *İA*, VI, Eskişehir 1997, s. 301; Abdullah Ekinci, "XIV. Yüzyılda Urfa ve Çevresinde Döğerler ve Milli Bütünlüğümüz İçerisinde Rolü", *TÜRDAV*, Sayı 143, Nisan 2003, s. 155.

³⁶¹ Yınanç, "Akkoyunlular", *İA*, I, Eskişehir 1997, s. 258-259; Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 12-13.

³⁶² Tihrani, *Kitab-ı Diyarbakiriyye*, s. 89-91.

³⁶³ Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 13.

Mardin'i kuşattı³⁶⁴. Tihrani, Sahip Kıran (Uzun Hasan)'ın, bir ara Nusaybin'e gelip burada yağma icra edip şehrin tahılını (galle) telef ettiklerini haber veriyor³⁶⁵.

Nusaybin'deki Akkoyunlu hakimiyeti XVI. asır başlarına kadar devam etmiş, bu müddet zarfında Karayülük Osman'ın oğlu Hamza (1435-1444), torunu Cihangir (1444-1469) ve Cihangir'in oğlu Kasım (öl. aş. yk.1503) gibi prensler şehri idare etmişlerdir³⁶⁶. 1462 yılında kentin Uzun Hasan'ın yönetiminde olduğunu biliyoruz. Bu dönemde Uzun Hasan, Diyarbakır, Musul ve Mardin bölgesini hakimiyeti altına almış ve 1472'de Osmanlı devleti karşısında yaşadığı Otlukbeli bozgununa kadar bölgeyi elinde bulundurmuştu³⁶⁷.

j) Safevi-Osmanlı Devletleri Dönemi

Akkoyunlu-Karakoyunlu mücadelesi sona erdikten sonra bölgemizde bu kez İran'da gittikçe güçlenen Şah İsmail tehlikesi belirdi. 1507 yılında Dulkadiroğulları topraklarına saldıran Şah İsmail, onlara ait bulunan Harput'u fethetmiş ve dönüşte Diyarbakır bölgesi hakimi olan Emir Beg'in de kendisine itaat etmesiyle tüm Diyarbakır bölgesini ele geçirmişti³⁶⁸. Böylece, Doğu Anadolu ve Cizre hariç bütün Yukarı Mezopotamya, kısa süreliğine İran'daki heteredoks Safevi Hükümdarı Şah İsmail'in eline geçti³⁶⁹. Bu bölgenin Osmanlı Türkleri tarafından fethi, Yavuz Sultan Selim'in, 1514'te Şah İsmail ile Çaldıran'da giriştiği savaş sonrasında Doğu Anadolu'nun Osmanlılara bağlanması sonrasında gerçekleşti³⁷⁰.

Kaynaklarda anlatıldığına göre, bölgenin Osmanlı hakimiyetine girmesinde, Çaldıran zaferinden sonra Yavuz tarafından bölgedeki halkı İranlı Şah İsmail'e karşı ayaklandırmakla görevlendirilen ve *Heşt Behişt* adlı kitabıyla tanınan İdris-i Bitlisi'nin büyük katkısı olmuştu. Bitlisi, bu görevi iyi bir şekilde yerine getirdi, fakat elbetteki tek başına çalışmadı. I. Selim'in en yetenekli komutanlarından olan Bıyıklı Mehmed Paşa tarafından destekleniyordu. Bölge şehirlerinde Safevilere karşı infialden haberdar olan Şah İsmail, Karahan adlı komutanını

³⁶⁴ V. Minorsky-C. Şehabeddin Tekindağ, "Uzun Hasan", *İA*, XIII, Eskişehir 1997, s. 91.

³⁶⁵ Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekiriyye*, s. 157.

³⁶⁶ Yınanç, "Akkoyunlular", *İA*, I, s. 262.

³⁶⁷ Abdüsselam Efendi, *Ümmü'l İber*, s. 68-72; Dolapönü, *Mardin*, s. 66; Aydın vd., *Mardin*, s. 108.

³⁶⁸ Faruk Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1976, s. 29-30; Tahsin Yazıcı, "Safeviler", *İA*, X, Eskişehir 1997, s. 54.

³⁶⁹ Abdüsselam Efendi, *Ümmü'l İber*, s. 74-75; Minorsky, "Mardin", *İA*, VII, s. 319; Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 14; Aydın vd., *Mardin*, s. 111.

³⁷⁰ Bu konuda tafsilat için bkz. Lütfi Paşa, *Tevarih-i Al-i Osman*, (Haz. Ali Bey), İstanbul 1990, s. 242; Hoca Saadettin Efendi, *Tacü't Tevarih*, IV, (Haz. İ. Parmaksızoğlu), Ankara 1992, s. 252-272; Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 15-16; Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu*, s. 40; Tahsin Yazıcı, "Safeviler", *İA*, X, Eskişehir 1997, s. 54. Yavuz, kendisi İran'a yürürken Diyarbakır eyaletini fetih için de Akkoyunlu hükümdarı Sultan Murad'ı görevlendirmiş, fakat adı geçen Akkoyunlu hükümdarı Safevilerle mücadelede yenilmişti. Yınanç, "Diyarbakır", *İA*, III, s. 623.

bölgeye gönderdi. Bunun üzerine bölge halkı Bitlisi aracılığıyla Osmanlılardan yardım isteyince, bölgeye gelen Osmanlı kuvvetleri onları mağlup ederek Eylül 1515'te de Mardin hariç tüm bölgeye sahip oldular³⁷¹. Mardin'deki mücadele ise, iki yıl sürmüş kesin olarak Osmanlı hakimiyeti 1517'de sağlanabilmiştir. Hoca Saadettin, Mardin kalesinin alınmasında da halk adına kentlin ileri gelenlerinden biri olarak Nusaybinli Seyyid Ali'nin aracılık ettiğini yazıyor³⁷².

Osmanlılar tarafından fethedildikten sonraki ilk tahrir defteri olan h. 924/m. 1518 tarihli kayıtlarda Nusaybin şehri, Mardin sancağına bağlı bir nahiye olarak gösteriliyor. Daha sonra Bağdat eyaletinin Mardin sancağına bağlanan Nusaybin, 1550'ye doğru müstakil bir sancak haline geldi³⁷³. 1568-1574 yılları arasındaki Maliye Ahkam Defteri ve sonraki kayıtlarda Nusaybin'i Diyarbakır Eyaletine bağlı bir sancak olarak görüyoruz³⁷⁴ (Bkz. Harita IX). Osmanlı imparatorluğu, 1578 yılında Nusaybin havalisinde iskan faaliyetleri çerçevesinde 100 hane yerleştirildi³⁷⁵. Nusaybin, I. Dünya savaşını takip eden ateşkes döneminde (1919) İngiliz ve Fransız kuvvetleri tarafından işgal edilmiş ve Ankara Anlaşması'nın (1921) imzasından sonra bu sonuncular tarafından Türkiye'ye iade edilmiştir³⁷⁶.

³⁷¹ Lütfi Paşa, *Tevarih-i Al-i Osman*, s. 242; Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 15-18; D. Edgar Pitcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası* (çev. B. Tırnakçı), İstanbul 2001, s. 151; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, II, Ankara 1999, s. 109-110; Yınanç, "Diyarbakır", *İA*, III, s. 623; M. Ali Ünal, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakır Eyaletine Tabii Sancakların İdari Statüleri", *X. Türk Tarih Kongresi, (Kongreye Sunulan Bildiriler)*, 22-26 Eylül 1986, V, Ankara 1994, s. 2211.

³⁷² Hoca Saadettin, *Tacü't Tevarih*, IV, s. 260; Lütfi Paşa, *Tevarih-i Al-i Osman*, s. 242; Yınanç, "Diyarbakır", *İA*, III, s. 623.

³⁷³ Abdüsselam Efendi, *Ümmü'l İber*, s. 74; Şemsettin Sami, "Nusaybin", *Kamusu'l Alam*, IV, s. 4580; Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s.102; Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 38-39, 44; Baykara, s. 102, 117; Aydın vd., *Mardin*, s. 112; Ünal, "Diyarbakır Eyaleti'ne Tabii Sancaklar", *X. Türk Tarih Kongresi*, s. 2213-2215. Nusaybin bölgesinin bundan sonraki siyasi tarihi konumuzun dışındadır, ancak toplu bilgi için şu kaynaklara bakılabilir. Abdüsselam Efendi, *Ümmü'l İber*, s. 94; Abdülgani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 187-222; Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 37-154.

³⁷⁴ Geniş bilgi için bkz. Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l Vukuat, (Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi)*, (sad. N. Çağatay), Ankara 1992, s. 143; Ünal, "Diyarbakır Eyaleti'ne Tabii Sancaklar", *X. Türk Tarih Kongresi*, s. 2216-2219.

³⁷⁵ Bu konuda bkz. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı*, İstanbul 1990, s. 73.

³⁷⁶ Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 103.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BÖLGENİN SOSYO-EKONOMİK YAPISI

a) Bölgenin Dünya Ticaretindeki Konumu

Nusaybin, kadim bir ticaret şehridir. Tarih öncesi çağlardan bu yana kendini gösteren bu özelliği sebebiyle kent, ilk dönem Süryani kaynakları tarafından *Sobha* (Buluşma Yeri) olarak adlandırılmış, antik dönem seyyahlarınca da, bazı yolları birbirine kavuşturan konumuna dikkat çekilmiştir³⁷⁷. Henüz Asurlular döneminde Anadolu ile Mezopotamya arasında sıkı bir ticari münasebet vardı³⁷⁸. Kentimizin ismine de ilk olarak tesadüf ettiğimiz bu dönemde İpek yolu güzergahı, Guzana (Tel-Halaf)'dan başlayıp Nusaybin'e varıyor, oradan doğu ve güneydoğuya yönelerek Asur'a ulaşıyordu. Nusaybin'e ulaşan bir başka yol, Orta Fırat kıyısından başlayıp Tel Şeyh Hammad, Katni ve Tel-Berri (Kahat) üzerinden, güneyden gelmekteydi³⁷⁹. Hititler dönemine gelince, Akkad'lı Sargon zamanından beri işleyen kara yollarının Hititler devrinde de kullanıldığına şüphe yoktur. Bu yolların tespiti için yapılan tetkiklerle, bu yolun Hattuşuş-Kaneş (Kültepe), Tegerama (Gürün), Darende, Melit (Malatya), Samusat (Samsat) üzerinden Urşu (Urfa)'ya vardığı ve buradan ikiye ayrılarak bir kolun batıya Kargamış (Cerablus) ve Halpa'ya diğerinin Nisibis (Nusaybin) üzerinden doğuya Asur ve Babil'e gittiği tahmin edilmektedir. Zira bu şehirlerin hepsinde Hitit devrine ait eserler bulunmuştur³⁸⁰.

Nusaybin, doğu'da İran, Hindistan ve Çin'i, batıda Fırat'ın geçit veren yerlerini birleştiren bir konumda bulunmaktaydı. Dönemin bir diğer önemli şehri olan Urfa ile birlikte kuzey-güney ticaret yolu ile doğu-batı ticaret yollarının kesiştiği önemli duraklardan biri

³⁷⁷ Bu dönemdeki güzergah için Bkz. Minorsky, "Mardin", *IA*, VII, s. 317; Aydın vd., *Mardin*, s. 1, 49.

³⁷⁸ Kınal, *Anadolu Tarihi*, s. 74-75.

³⁷⁹ Aydın vd., *Mardin*, s. 45.

³⁸⁰ Kınal, *Anadolu Tarihi*, s. 169.

olmasıyla Selevkoslar döneminde de³⁸¹ bu önemini muhafaza ederek Hindistan ipeğinin Ön Asya'nın kalabalık şehirlerine ve Akdeniz sahillerine taşınmasında önemli bir noktada bulunmuş, bu önemini ortaçağın ortalarına kadar sürdürmüştü³⁸². İpek yolu olarak adlandırılan tarihi ticaret yolları güzergahı üzerinde önemli bir mevki işgal ettiğini söylediğimiz bu kent, kuzeyde Karadeniz kıyılarına ve Kafkasya'ya uzanan, güneyde Basra körfezine ve Doğu Akdeniz kıyılarına varan ticaret yollarının ve kültürel alışverişin gerçekleştiği hatların bağlantı noktası olarak görev yapmaktaydı³⁸³. Nusaybin'e Kuzey Dicle üzerinden güneye doğru kavis çizen bir yol da Erbil'e uzanıyordu. Edessa gibi Suruç, Harran, Resul Ayn (Ceylanpınar) da bu yollar üzerinde önemli konaklama noktalarıydılar³⁸⁴.

Roma imparatorluğu dönemine gelince, Diocletion döneminde imzalanan 297 yılı barışından bu yana Roma hakimiyetinde bulunan şehir, Mezopotamya'da İran saldırılarına karşı başlıca bir kale olmaktan başka, İran ile Roma arasındaki yegane ticaret deposu durumundaydı³⁸⁵. Gerçekten, Sasani kralı Narses'in emirnamelerine bakıldığında, Nusaybin iki imparatorluk arasında ticari mübadelenin yapıldığı bir nevi *açık şehir* yada *serbest ticaret bölgesi* olarak anılmaktadır³⁸⁶. 363'te İranlıların eline geçinceye kadar şehir, Roma Mezopotamya'sının doğu bölümünün ticari ve askeri merkezi olarak görünmektedir³⁸⁷. Özellikle Bizans döneminin başlarında kent, Doğu-Batı ticaretinde Anadolu'ya giriş üssü olması bakımından önemini korumuştur. Asya'dan İpek Yolu'nu izleyerek gelen, imparatorluğun zenginleri ve yönetici sınıfları için lüks mallarla birlikte baharat getiren tüccarlar, İran'ı aştıktan sonra imparatorluğun doğu sınırındaki ilk büyük istasyon olan Nusaybin'e geliyorlardı³⁸⁸.

Bizans hükümeti, İran'dan gelecek malların Bizanslılara satılacağı bazı pazaryerlerini tayin hususunda üç önemli merkez belirlemiş ve bu konuda İran hükümeti ile anlaşmıştı. Bu merkezlerden biri olup³⁸⁹ Mezopotamya'nın merkezinde bulunan Nusaybin, ipeği bir taraftan Soğdıyana'dan hareket edip İran'ı güneybatı yönünden kesen kervanlar aracılığıyla alır, öte yandan da Dicle'ye yakın oluşu ona Basra Körfezi ile ulaşım sağladığından ipeği denizden de getirebilirdi. Nusaybin, genel olarak Hindistan ve Çin mallarını Fırat üzerindeki Birecik ile

³⁸¹ Selevkos kralı IV. Antiokos'un bu ana güzergah üzerinde kurduğu önemli ticaret kolonilerinden biri de Nusaybin idi. Bkz. Aydın vd., *Mardin*, s. 46.

³⁸² Segal, *Edessa*, s. 32.

³⁸³ Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 2; Aydın vd., *Mardin*, s. 1; Çevik, "agm.", s. 1.

³⁸⁴ Segal, *Edessa*, s. 40.

³⁸⁵ Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 100-101; Çevik, "agm.", s. 1.

³⁸⁶ Akşit, *Roma Tarihi*, s. 501; Aydın vd., *Mardin*, s. 57.

³⁸⁷ Aydın vd., *Mardin*, s. 57.

³⁸⁸ Aydın vd., *Mardin*, s. 55; Taştemiş, "Mardin", *DİA*, XXVIII, s. 46.

³⁸⁹ Diğer iki önemli merkezlerden biri Callinicum (Rakka) ve diğeri Erzurum'a 8 gün mesafede bulunan İran Ermenistanındaki Doubios Ovası idi. W. Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, (çev. E. Z. Karal), Ankara 2000, s. 7.

Urfa arasında, doğuda Suruç ovasında bulunan Batne pazaryerlerine gönderirdi. İpek ister bu yollardan biri, ister diğeriyle nakledilsin bunu ilk önce elde edenler İranlılar olur ve bunun kendi ülkelerinden başkasından ve kendilerinden başka bir taşıt ile Doğu Romalıların eline ulaşmasına kıskançlıkla önem verirlerdi³⁹⁰.

Nusaybin ile Urfa arasında ilk dönemlerden beri dinamik bir ticari münasebet mevcuttu. Dördüncü yüzyıl boyunca bu iki şehrin Roma imparatorluğu ve Büyük Asya ticareti arasında bir üstünlüğü vardı. Zaten Edessa ile Adiebene arasında Nusaybin üzerinden sürekli bir gidiş geliş vardı. Her iki şehrin Yakındoğu'daki ticari mallarının Akdeniz'e ulaştırılmasında önemli duraklar olması, bu iki şehir arasındaki ilişkilerin de her zaman canlı kalmasını adeta gerekli kılmıştır. Nitekim Havarî Addai'nin Urfa'da verdiği vaazında hazır bulunanlar arasında Nusaybinli tüccarlar da bulunmaktaydı. O dönemde Urfa halkının Nusaybin'den gelen malların ticaretini yaparak zenginleştiği sanılıyor³⁹¹. Bu konumuyla Nusaybin, 4. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar İpek yolu üzerinde Urfa ile Adiebene'yi birbirine bağlamış, Roma-Sasani topraklarında bir Roma Limes'i (uç bölge) olarak görev yapmıştı³⁹² (Bkz. Harita XI). 363 anlaşmasından önce kaleme alınan bir yazı, bu iki şehrin ticari önemini ve bu şehir halklarının ticari hayata yatkınlığını ne güzel ifade eder:

Nusaybin'in mükemmel halkı, iş hayatında çok kurnaz ve iyi donatılmış olağanüstü zengin ve her türlü mal ve eşyaya sahiptirler çünkü onlar İran'dan mal ve eşyayı satın alır, onları bütün Roma imparatorluğu içinde satar ve aldıkları paralar karşılığında başka mallar alarak onları naklederler. (Mezopotamya) şehirleri sürekli ticari işlerle meşguldüler. Tüm eyalette başarılı bir şekilde bu işleri yaparlar. Nusaybin'den sonra yine bir muhteşem şehir olan Osrhoene Edessa'sı (Urfa) gelir³⁹³.

Ancak 363'te İran ile Bizans arasında yapılan anlaşmayla bu dinamizmin bir süre kesildiğini açık olarak söyleyebiliriz. Gerçekten bu anlaşma, Urfa'yı Bizans yörüngesinde bırakarak Nusaybin'i bir İran müstahkem mevki haline getirmiş, bu sayede ticari ilişkileri çok canlı olan bu iki şehri birbirinden ayırmıştı. Hindistan ile Uzakdoğu ürünlerinin taşındığı kervan yolunun bu şekilde kesilmesi, Batı Mezopotamya tüccarları için yoksulluk ve çöküş anlamına gelmekteydi³⁹⁴. 363 anlaşması ile Roma-İran sınırının Mezopotamya ortasından geçmesiyle Nusaybin, İran tarafında kalmak üzere bir gümrük noktası olarak konumunu

³⁹⁰ Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, s. 7 ve not 15.

³⁹¹ Segal, *Edessa*, s. 53, 63, 65, 121; David Bundy, "Bishop Vologese and The Persian Siege of Nisibis in 359", *Prequest Religion*, Winter 2002, 63, sayı ½, s. 56.

³⁹² Aydın vd., *Mardin*, s. 55-56.

³⁹³ Segal, *Edessa*, s. 185-186.

³⁹⁴ Segal, *Edessa*, s. 147.

korumuştur. Urfa ise her şeye rağmen, Nusaybin karayolu üzerinde bulunmakla yurttaşları için önemli bir gelir kaynağıydı³⁹⁵ ve bütün bu çatışma ortamına karşın 4. yüzyılın ortalarında yazılmış bir kaynak, Nusaybin ve Urfa'nın zenginliğinin, İran ile ticaretten ve bu şekilde gelen malların Roma dünyasına buradan aktarılmasından kaynaklandığını yazmaktadır³⁹⁶. 561 yılına gelindiğinde Bizans ile Sasaniler arasında imzalanan barış antlaşmasıyla tüccarların Nusaybin ile Dara arasında sınırda ticari mallarına gümrük vergisi ödemek suretiyle, her iki tarafta ticari faaliyette bulunmalarına izin verildi³⁹⁷.

İslam dönemindeki ticari durumu kente gelmiş olan seyyahlar özetlemiştir. Bunlardan İbn Hurdazbih (öl. 912) ve Kudame b. Cafer (öl. 948), Nusaybin şehrinin el-Cezire yolları üzerindeki kavşak noktasına dikkat çekip ticari güzergahı şu şekilde kaydederler: Bağdat ve Musul üzerinden gelen doğu yolu Nusaybin'de ikiye ayrılmaktadır. Kuzeye giden kestirme yol Hirman vadisinden geçerek Hısn Keyfa üzerinden Erzen'e oradan da Bitlis, Ahlat güzergahını takiple Kafkaslar ve İran'a gitmektedir. Batı yolu ise Nusaybin'den Dara'ya, oradan yolların yine çatallaştığı Kefertusa'ya ulaşır. Bu yollardan biri güney istikametinde Resu'l Ayn üzerinden Rakka'ya, diğeri ise kuzeyde Amid'e ulaşmaktadır³⁹⁸. Bundan başka Nusaybin şehrinin, bu dönemde önemli konumu sebebiyle ana posta güzergahlarından biri olduğu kaynaklarda ifade ediliyor³⁹⁹.

XII. yüzyıl sonlarında Eyyubilerin Suriye, Mısır ve Irak'a hakim olmasıyla kendini gösteren ticari bütünleşme ve nihayet XIII. yüzyılda Anadolu Selçuklularının kervan ticaretine verdiği önem, Cezire bölgesinde refah artışına yol açmış olmalıdır⁴⁰⁰. Eyyubiler döneminde devletin sınırları içerisinde geçen önemli ticaret yollarından biri de kuşkusuz bir kolu İpek yolunun bir kısmını teşkil eden ve Horasan'dan gelen, diğeri kolu ise Basra Körfezi ve Şattu'l Arab'dan gelerek Bağdat'ta birleşen ticaret yoluydu, ki bu yol Bağdat'tan Musul'a çıkar, Musul'da Rakka, Sincar, Nusaybin istikametlerinde kollara ayrılırdı. Bu yol üzerinde kervansaraylar vardı⁴⁰¹ (Bkz. Harita XII). Selahaddin devrinde Hacib Hüsameddin Ali de Nusaybin ile Harran arasında bulunan transit yol üzerinde bir han inşa ettirmişti⁴⁰².

Selçukluların hakimiyeti döneminde, bölgede Doğu-Batı ve Kuzey-Güney güzergahlı kervan ticaretinin tüm hızıyla sürdürüldüğünü görüyoruz. Bu dönemde bölgedeki ticaret,

³⁹⁵ Segal, *Edessa*, s. 185; Aydın vd., *Mardin*, s. 57, not, 10.

³⁹⁶ Aydın vd., *Mardin*, s. 61.

³⁹⁷ Aydın vd., *Mardin*, s. 67.

³⁹⁸ Çevik, "agm.", s. 5-6.

³⁹⁹ Mez, *İslam Medeniyeti*, s. 560.

⁴⁰⁰ Aydın vd., *Mardin*, s. 99.

⁴⁰¹ Şeşen, *Salahaddin ve Devlet* s. 291, 295.

⁴⁰² Şeşen, *Salahaddin ve Devlet* s. 310.

Halep'ten ayrılarak Kilis-Nusaybin-Musul-Bağdat-Basra güzergahında ilerliyordu⁴⁰³. Gerek XIII. asır seyyahı Marco Polo'nun, Mardin yerlilerinin işletme sahibi yada tüccar olduğuna yönelik kayıtları⁴⁰⁴ ve gerekse, yaklaşık bir asır sonra bölgeyi gezen Yakut'un, Nusaybin şehrinin Musul'dan Şam'a giden kabilelerin uğrak yeri olduğunu yazmakla kentin ticari konumuna dikkat çekmesi, bölgenin Artuklular döneminde de ticari sirkülasyon açısından doruk noktasına ulaştığının en basit iki örneğidir⁴⁰⁵.

Bölgede ticari emniyetin temini hususunda kaynaklarda rastladığımız bilgiler, bu güzergahta ticari emniyetin çoğu zaman devlet adamları tarafından üst düzeyde sağlanmış olmasına rağmen, ticaret kervanlarının çeşitli dönemlerde eşkıyalarca yağmalandığını gösteriyor. Bölgede bu yönde ilk haberlere Yeşua'nın kroniğinde rastlıyoruz. Buna göre, VI. asır başlarında İran şahı Kavad'a karşı isyan edip Nusaybin'e yürüyen Kadişaya ahalisi bu amaçla dağlara çekilerek buradan geçen tacirleri soyuyorlardı⁴⁰⁶. Keza 930 yılında, Nusaybin'in kendi halkı arasında meydana gelen ve giderek şiddetlenen kargaşa sırasında Şam'a gitmek üzere Nusaybin şehrine yaklaşan bir kervan yağmalanmıştı⁴⁰⁷. XII. yüzyıl sonlarında (1184) bölgeyi gezmiş olan İbn Cübeyr de, Musul, Nusaybin, Düneysir ve Harran arasındaki ticari dinamizmin bazen bu bölgedeki Kürt eşkıyalar tarafından sekteye uğratıldığını ve bölge sultanlarının kontrol etmekte zorlandığı bu eşkıyaların bazen Nusaybin kapılarına kadar dayandığını yazar⁴⁰⁸. Ayrıca bu dönem hakkında kaynaklarda yazılanlara bakılacak olursa, 1186-1187 yılında meydana gelen Kürt-Türkmen çatışmasından en çok zarar gören yine tacirler ve ticaret kervanları olmuştu⁴⁰⁹. XIII. asırda nüfusun kesifleşmesiyle birlikte Türkmenler de zengin kervanları soymaya ve bu bölgede yol kesip bozgunculuk yapmaya başladılar. Öyle ki, İbnu'l Esir'in yazdıklarına bakılacak olursa, bu dönemde silahlı gruplardan başka gruplar bu yollardan geçemez hale gelmiş, bunun üzerine el-Adil, bu nevi hareketleri önlemek için askerleriyle birlikte Resu'l Ayn (Ceylanpınar)'a kadar gelmek zorunda kalmıştı⁴¹⁰.

Moğol istilası her alanda olduğu gibi, bu bölgedeki ticari faaliyetlere de büyük zarar verdi. Önce 1231 senesinde bölgede Moğollar, bütün el-Cezire şehirlerinde yağma ve tahrip icra ettiler. Öyle ki bu yıla ait olayları anlatan İbnu'l Esir'in, Moğolların yağma ve tahripleri

⁴⁰³ Akdağ, I, s. 30; Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 2003, s. 119.

⁴⁰⁴ Marco Polo, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, (çev. Ö. Güngören), İstanbul 1985, s. 24.

⁴⁰⁵ Yakut, *Mu'cemu'l Buldan* V, s. 288; Çevik, "agm", s. 9.

⁴⁰⁶ Yeşua, *Vekayiname*, s. 35.

⁴⁰⁷ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, VIII, s. 185.

⁴⁰⁸ İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, s. 176; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 207, 236; Çevik, "agm.", s. 8.

⁴⁰⁹ Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, II, s. 439. İbnu'l Esir, *el-Kamil*, XI, s. 410.

⁴¹⁰ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, XII, s. 153; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 236.

hakkındaki haberleri bir tüccardan alıntılanması bu bakımdan anlamlıdır⁴¹¹. 1251 senesinde tekrar bölgeye gelen Moğollar, Anadolu'dan Bağdat'a doğru gitmekte olan büyük bir kervanı toptan imha ederek mallarını aldılar. Keza 1317 yılında, Mardin'de toplanmış olan 900 kişilik kervan kafilesi Şam'a doğru hareket ederken Moğolların saldırısına uğrayıp vahşice öldürülmüş, Diyarbakir valisi Sutay yağmacıları yakalayıp hapsetmiş, malların bir kısmını da sahiplerine iade etmişti⁴¹². Bölgedeki ticari kervanların yağmalanması sadece Moğollara münhasır bir hadise değildir. Tihrani, Uzun Hasan'ın, Mardin kervanının hepsini yakalayıp mallarını yağma ettiğini yazıyor⁴¹³. Bu gibi teşebbüslerle Anadolu ve Mezopotamya'daki ticari canlılık büyük ölçüde tahrip edilmiş olsa da herşeye rağmen Nusaybin ve Mardin gibi bazı merkezlerin transit ticaretteki ve üretimdeki konumları nedeniyle canlılıklarını korudukları söylenebilir⁴¹⁴.

Osmanlı hakimiyeti döneminde Nusaybin'in ticari konumuyla ilgili bir şeyler söylemek gerekirse, söz konusu dönemde Mardin sancağına bağlı olarak şehrin, dağlık bölgenin güney kenarında ve Musul ve Suriye'ye bağlanan yol üzerinde bulunması sebebiyle askeri ve ticari önemini devam ettirdiğini görüyoruz.⁴¹⁵. Gerçekten, İstanbul'dan Bağdat ve Basra'ya uzanan ticari güzergah üzerinde Nusaybin, önemli bir durak olma özelliğini bu dönemde de sürdürdü⁴¹⁶. Fakat yukarıda bahsettiğimiz eşkıya faaliyetlerinin zaman zaman bu dönemde de ortaya çıktığını söyleyelim. XVII. yüzyıl ortalarında kente uğrayan gezgin J. B. Tavernier (1605-1689), Nusaybin'den ayrılıp Musul yolunu tuttuğu sırada kervanlarının bir hırsızlığa maruz kaldığını ve samur kürklerin çalındığını yazıyor⁴¹⁷. XVIII. yüzyılda ise, Mardin ve Nusaybin ahalisinin, Urban aşiretinin eşkiyalıklarından dolayı bölgeyi terk etmek zorunda kaldığı, Osmanlı devletinin gelirlerdeki düşüş sebebiyle halkın bölgeye döndürülmesi için birtakım faaliyetlere girişerek eşkıya baskınlarına engel olmak ve nizamı sağlamak için Bağdat valisine emr-i şerifler gönderdiği Osmanlı kayıtlarında sabittir⁴¹⁸.

Son olarak şehrin ticari ürünleri hakkında –bu konudaki bilgiler sınırlı olsa da- bir şeyler yazmak istiyoruz: Makdisi bu ürünler arasında, yuvarlak olmayan, fındıktan daha büyük ve daha tatlı olan kestaneler, kuru meyveler, teraziler, mürekkep kapları ve dövme çubuklarını sayıyor. Yine onun ifadesine göre şehrin içinden beyaz kirecin aktığı bir su

⁴¹¹ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, XII, s. 462-463.

⁴¹² Turan, *Doğu Anadolu*, s. 183.

⁴¹³ Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekiriyye*, I, s. 157.

⁴¹⁴ Aydın vd., *Mardin*, s. 100.

⁴¹⁵ Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 102.

⁴¹⁶ Yusuf Halaçoğlu, *XIV.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1998, s. 165.

⁴¹⁷ Tavernier, *Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat*, s. 101.

⁴¹⁸ Bkz. Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1991, s. 54, 85, 135.

kaynağı vardır ki buradan elde edilen kireç hem evlerde hem de hamamlarda kullanılmaktadır⁴¹⁹. İdrisi (öl. 1165) şehirde imal edilmiş olan güzel kumaşlardan söz eder⁴²⁰. Her ne kadar, doğrudan Nusaybin ile ilgili kayıtları bulunmasa da XIII. asır seyyahı olan Marco Polo'nun, Mardin'de iyi cins pamuk yetiştirildiğine dair yazdıklarından bu bölgede pamuğun ve pamuklu ürünlerin üretim ve ticaretinin ileri bir düzeyde olduğunu anlamak güç değildir⁴²¹.

1. Nusaybin Darphanesi

Nusaybin şehrinde tarihin ilk dönemlerinden bu yana para basılmıştır. İlkçağlardan beri burada varolan yoğun ticari faaliyetler ve İpek yolunun önemli bir durağı olması gibi sebepler, olasılıkla bunu gerekli kılmıştı. Kentte basılan sikkelere geçmeden evvel antik dönemde Mezopotamya'da basılan sikkelerin kendine özgü bir formu ve ağırlığı olduğunu söylemek istiyoruz⁴²². Selevkoslar Devleti döneminde ilk olarak Karrhai (Harran) bu devletin para basım merkezi olarak ön plana çıkmış, daha sonra I. Antiochos döneminde yakınındaki Edessa (Urfa) bu görevi yerine getirmeye başlamıştı. Fakat çok geçmeden onun yerini de doğudaki Nisibis (Nusaybin) aldı. Nusaybin'deki gümüş sikkelerin basımı III. Selevkos ve III. Antiochos dönemlerinde de devam etmiş, bu sonuncusu döneminde Nusaybin darphanesinde çok sayıda tetradrahmi basılmıştır⁴²³. Selevkos krallarından IV. Antiochos döneminde basılan sikkeler üzerinde kentin adı ΝΕΣΙΒΙ şeklinde görülür⁴²⁴.

Osrhoene krallarından X. Abgar'ın hakimiyeti döneminde yani MS. 240-242'de Edessa, Kuzey Mezopotamya'daki bronz sikke basma tekeline sahipti, bu tarihten sonra bu görev ve imtiyaza Harran ve Sincar ile birlikte Nusaybin de ortak olmuştu⁴²⁵. 220-251 yılları arasında basılmış olan sikkelerin % 17-%30'u Nusaybin'de basılmış ve bu dönemde Nusaybin, Urfa'dan sonra en çok sikkenin basıldığı merkez olmuştu⁴²⁶.

İslam devletleri dönemine gelince, İslam'ın ilk yıllarında, Hz. Peygamber zamanında Müslümanlar sikke basmamış, o zamana kadar Araplar arasında tedavülde bulunan sikkeler

⁴¹⁹ Makdisi'den aktaran Çevik, "agm.", s. 6. İbnu'l Esir'in Nusaybin'de bir fırtınadan bahsederken şehirde kireçten yapılmış olan köşklerin uçtuğundan söz etmesi Makdisi'nin verdiği bilgileri teyit ediyor. Bkz. İbnu'l Esir, *el-Kamil*, XI, s. 336.

⁴²⁰ İdrisi'den aktaran Çevik, "agm.", s. 6-7.

⁴²¹ Marco Polo, *Geziler Kitabı*, s. 24; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 210.

⁴²² Bu konu hakkında bkz. Stefan Karmiese, *Antik Nüvizmatığe Giriş*, İstanbul 1995, s. 13-16; Ian Carrandice-Martin Price, Helen Dünyasında Sikke, (çev. O. Tekin), İstanbul 2001, s. 16.

⁴²³ Otto Morkholm, *Erken Helenistik Çağ Sikkeleri (Büyük İskender'in Tahta Çıkışından Apameia Barışına Kadar)(MÖ. 336-188)*, (çev. Oğuz Tekin), İstanbul 2000, s. 128.

⁴²⁴ Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 99-100.

⁴²⁵ Segal, *Edessa*, s. 46, not 21.

⁴²⁶ Segal, *Edessa*, s. 63, not 87.

kullanılmıştı. Genel olarak Sasani ve Bizans paralarının tercih edildiği bu dönem Emevi halifelerinden Abdülmelik b. Mervan döneminde ilk İslam sikkelerinin basımına kadar sürmüştür⁴²⁷. Emeviler döneminde Nusaybin şehrinde para basıldığına dair bir kayda ulaşmadık. Dolayısıyla Arap devletleri döneminde kentte para basıldığına dair ilk kaydımız Abbasiler dönemine aittir. (Bkz Resim 16) Abbasilere bağlı bir yerel hanedan olarak bölgeye hükmetmiş olan Mervaniler döneminde para basım merkezleri olarak Amid, Anbar, Cizre, Dunayser (Kızıl-tepe) ve Meyyafarikin şehirlerinin ön plana çıkmış olduğunu görüyoruz⁴²⁸. Doğrudan Nusaybin’de para basıldığına ilişkin kayıtlara ulaştığımız bir diğer devlet Eyyubiler Devleti olmuştur. Selahaddin devrinde, Musul, Amid, Hısn Keyfa, Halep, Harran, Meyyafarikin, Sincar ve Erbil gibi dönemin diğer önemli şehirlerinin yanında Nusaybin şehrinde de bir darphane bulunmaktaydı ve şehrimizde Selahaddin adına basılan bakır bir sikke günümüze ulaşmıştır⁴²⁹. (Bkz. Resim 17)

Artuklular devletinin ortaya çıkışıyla birlikte Mardin şehrinin yükselişine karşı sürekli olarak gerileyen Nusaybin kentinin, bu gerileyişini para bastırma tekeline yavaş yavaş kaybetmesiyle de tespit etmek zor değildir. Gerçekten, Artuklular döneminde Hısn Keyfa, Amid, Mardin ve Düneysir gibi şehirlerde darphaneler bulunmasına rağmen Nusaybin adı zikredilmiyor⁴³⁰. Mardin Artuklu hükümdarı Melik Mansur Artuk Arslan’ın, h. 623-634 seneleri arasında I. Alaaddin Keykubad ve h. 635-637 yıllarında Gıyaseddin Keyhüsrev adına Düneysir ve Mardin’de gümüş ve bakır sikkeler bastırıldığına dair rastladığımız kayıtlarda yine Nusaybin’in adını göremiyoruz⁴³¹. Bununla birlikte, Karakoyunlu Devleti döneminde Nusaybin’in bir para basım merkezi olarak kullanılması bu durumun bir istisnası gözüküyor. Kentin Osmanlı hakimiyetine geçmesinden sonraki dönemde de, Mardin şehrinin bu konuda Nusaybin’e karşı Artuklular devrinden itibaren gösterdiği yükselişin devam ettiğini görüyoruz. Gerçekten sözkonusu dönemde bölge şehirleri arasında Mardin, Musul ve Ruha (Urfa) gibi yerler darphane merkezleri olarak kullanılırken Nusaybin şehrinin adı geçmiyor⁴³².

Son olarak bu bölgede basılan sikkeler üzerindeki figürlerden bahsetmek istiyoruz. Bu konuda bölgede darbedilmiş sikkelerin zenginliği hemen göze çarpıyor. Bazı kralların kendi büstlerini paralar üzerine bastırıldığını görüyoruz. Singara (Sincar) şehrinde III. Gardianus

⁴²⁷ İbrahim Artuk, “Sikke”, *İA*, X, Eskişehir 1997, s. 622.

⁴²⁸ Artuk, “Sikke”, *İA*, X, s. 625.

⁴²⁹ Şeşen, *Salahaddin ve Devlet* s. 282, 297, 300.

⁴³⁰ Köprülü, “Artuklular”, *İA*, I, s. 622; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 128.

⁴³¹ Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 128; Turan, *Türkiye Selçukluları*, s. 406; Halit Erkiletlioğlu-Oğuz Güler, *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri*, Kayseri 1996, s. 119, 144.

⁴³² Artuk, “Sikke”, *İA*, X, s. 630, 633.

(MS. 238-244)'un bastırıldığı sikkelerin ön yüzünde bu kralın ve karısının büstleri karşılıklı duruyor. II. Antiochos ve Selevkos'un bazı bronz sikkelerinin ön yüzünde biri profilden öteki üç ayrı cepheden resmedilmiş Dioskur kardeşlerin büstleri vardır. II. Selevkos zamanında tedavüle çıkarılan sikkelerin bazılarında kralın kısa sakallı bir portresi bulunmaktadır. Nusaybin'de Selevkoslar döneminde basılan sikkelerde fil tasvirleri de göze çarpıyor. Bu dönem sikkelerinin bazılarının ön yüzünde Selevkos ordusunun ünlü fillerini temsil eden bir fil tasviri bulunmaktadır⁴³³.

İslam dönemi sikkelerine gelince, bilindiği gibi bu dönemde basılmış olan sikkeleri resimler, figürler yada büstler yerine yazılar süslemektedir. Abbasiler döneminde kentimizde basılmış olan altın sikkenin her iki yüzü de yazılarla tezyin edilmişken⁴³⁴, başta Zengiler, Eyyubiler, Artuklular gibi bölgemizde hüküm süren devletlerin sikkelerine resim nakşettirdiklerini görüyoruz⁴³⁵. Bu durumu teyit eden bir örnek olarak, Eyyubiler döneminde basılmış olan bakır bir sikkenin ön yüzünde bulunan insan figürü, olasılıkla Eyyubi sultanlarının hakimiyet sembolleri olarak, kendini gösteriyor. (Bkz. Resim 17)

b) Sosyal Hayat ve Günlük Yaşam

Ortaçağ boyunca Nusaybin şehrinin sosyal yapısı ve günlük yaşamı hakkındaki bilgileri, genellikle coğrafya kitaplarından elde etmekle birlikte vekayinamelerin satır aralarında rastladığımız ayrıntıları da bu anlamda değerlendirmeye çalıştık. Kentimizin sosyal tarihi için, önemli kaynaklar olan seyahatnamelerde Nusaybin konusunda genellikle ilk olarak, buranın akrepleri ile ünlü bir şehir olduğuna dikkat çekilir. Şehir halkının ilk dönemlerden bu yana akreplerden çok çektiği kaynaklarda aşikardır. Yakut (öl. 1229), bu akreplerin şehirdeki kesafeti ile ilgili olarak diğer kaynaklarda rastlamadığımız şu hikayeyi anlatır:

Nusaybin'i kuşatan fakat bir türlü ele geçiremeyen Sasani hükümdarı Anuşirvan, bunun üzerine Şehrizor köylerinden akrepleri ile meşhur Tayrañşah'tan testilerle akrep getirterek bunları mancınıklarla şehre attırmıştır. Günlerce süren bu akrep saldırısı karşısında daha fazla direnemeyen Nusaybinliler, şehrin kapılarını bizzat kendileri açmak zorunda kalmışlar, böylece

⁴³³ Morkholm, *Helenistik Çağ Sikkeleri*, s. 128; Oğuz Tekin, *Sadberk Hanım Müzesi Antik Sikkeler Kataloğu*, İstanbul 2003, s. 85.

⁴³⁴ Abbasi Devleti döneminde paralar üzerinde canlı tasvir koyma yasağından söz edilebilir, fakat bu dönemde muhtelif bölgelerde basılan sikkelerde canlı tasvirlerin bulunması bu hassasiyetin her zaman ve her yerde gösterilmediğini açıkça ortaya koyuyor. Bu konuda bkz. Artuk, "Sikke", *İA*, X, Eskişehir 1997, s. 625.

⁴³⁵ Artuk, "Sikke", *İA*, X, s. 628.

Anuşirvan savaşımadan şehri almıştır. İşte Nusaybin'deki akreplerin kökeni bu olaya dayanmaktadır⁴³⁶.

Nusaybin'in İslam orduları tarafından fethinden sonra Belazuri'nin rivayet ettiği şu olay da şehirdeki akreplerin bu dönemde de çokluğunu ve tehlikesini anlatan bir diğer örnektir.

Nusaybin valisi Osman, Şam ve Cezire valisi Muaviye'ye yazdığı mektupta yanındaki bazı Müslümanları akrep soktuğundan şikayet etti. Bunun üzerine Muaviye ona yazdığı mektupta şehrin her tarafındaki halkın her gece belirli bir miktar akrep yakalamakla mükellef tutulmasını emretti. O da bunu yaptı, halkın kendisine getirdiği akreplerin öldürülmesini emretti⁴³⁷.

X. asrın ilk yarısında yaşamış olan İstahri⁴³⁸, h. 358/ m. 968-969 yılında şehirde bulunan İbn Havkal, Makdisi, İdrisi, XIII. asırda şehre gelen İbn Şeddad ile Hamdullah Müstevfi gibi coğrafyacıların hepsi akreplerin çokluğundan ve tehlikelerinden söz ederler. Kendisinin de bizzat Nusaybinli olduğuna dair rivayetler bulunan İbn Havkal, bu tehlikeli akrepler bir yana bırakılırsa şehirde iyi ömür sürüldüğünü ifade eder. Makdisi de, *Allah bizi buradaki akreplerden korusun* şeklindeki sözleriyle buradaki akreplerin tehlikesine dikkati çekiyor⁴³⁹.

Arap coğrafyacıları tarafından, dördüncü iklim dahilinde sayılan Nusaybin şehri⁴⁴⁰, boğucu ve nemli bir iklime sahipti. İbn Havkal Nusaybin'i Cezire bölgesinin en güzel şehri ve Musul'a nazaran daha havadar olarak tanımlarken, Hamdullah Müstevfi, şehrin meyvelerini ve şarabını övmekle beraber ikliminin sağlığa zararlı nemliliğinden bahseder. İbn Battuta'nın, kent in bu yönüyle ilgili İbn Cüzeyy'den aktararak yazdıklarına bakılırsa, Nusaybin havasının sertliği ve suyunun bozukluğundan dolayı pek iyi yad edilen bir şehir değildi⁴⁴¹. XII. yüzyıl sonlarına doğru şehre uğramış olan İbn Cübeyr, kent in dışının bağ ve bahçeleriyle göz kamaştırdığını ama iç kısmında insanın görmek bile istemediği çöl hayatı dağınıklığında

⁴³⁶ Yakut, *Mu'cemu'l Buldan*, V, s. 288; Çevik, "agm.", s. 9. Kuşatılan şehirleri teslim zorlamak için mancınıklarla akrepler atılmasına dair farklı örnekler vardır. Bu konuda bkz. Zeydan, *İslam Uygurlukları*, s. 245, 273.

⁴³⁷ el-Belazuri, *Fütuhu'l Büldan*, s. 256; Yakut, *Mu'cemu'l Buldan* s. 289.

⁴³⁸ İstahri, *Kitab-ı Mesalik*, s. 52.

⁴³⁹ Strange, *Eastern Caliphate*, s. 94-95; Cahen, "agm.", s. 95; *Kamusu'l Alam*, IV, s. 4580; Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 102; Çevik, "agm.", s. 5-6. Şehirdeki akreplerin çokluğu İbn Cübeyr ve İbn Battuta'nın dikkatini çekmemiştir. (Bkz. İbn Cübeyr, *Endülü's'ten Kutsal Topraklara*, s. 175-176; İbn Battuta, *Seyhatname*, s. 337)

⁴⁴⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, s. 313.

⁴⁴¹ İbn Battuta, *Seyhatname*, s. 337; Strange, *Eastern Caliphate*, s. 94; Şemsettin Sami, "Nusaybin", *Kamusu'l Alam*, IV, s. 4580; Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 102; Çevik, "agm.", s. 6. Herhalde bu nemlilikte şehrin içinden geçen Hirmas çayının katkısı büyüktü.

nefes alacak bir meydan bile olmadığına dikkat çekiyor⁴⁴². Zekeriya Kazvini, şehrin dışının cennet bahçesi içinin ise cehennem ateşine benzetilmesini bu boğucu havasına bağlar ve buna dair şu yaşanmış hikayeyi aktarır.

Birtakım hastalık belirtileri olup rengi sararmış bulunan bir tacir, Nusaybin'e girmek istediği bir sırada Nusaybinli bir nüktedan koluna yapışarak: “Nusaybin'e bu halde girdiğine dair iki adil şahit tutmadıkça, seni bırakmam, sonra onu Nusaybin hasta etti demesinler” diyerek latife yapmıştır⁴⁴³.

Şehrin bu durumu hakkında İbn Battuta'nın, ismini vermediği bir şairden naklettiği şu dörtlük anlamını buluyor:

Nusaybin acayip bir yer; orada günler geçirdim,
Nice hastalıkla boğuştum, tarifsiz acılarla!
Oranın sularında kızarmaz gül, bulmaz rengini!
Suratlar sapsarı, insanlar hep ağlamakta!⁴⁴⁴

Nusaybin, ayrıca bahçeleri ve güllerinin çokluğu ile de ünlenmişti. Yakut⁴⁴⁵, şehrin meşhur beyaz güllerinden ve kırk bin civarında bahçesi olduğundan bahsederken, İstahri⁴⁴⁶, şehri el-Cezire'nin en güzel ve yeşilliği bol beldesi olarak tanımlayıp bostan, bahçe ve mezraların şehrin çevresinde yayıldığını kaydediyor. h. 580/m. 1184'te şehri ziyaret etmiş bulunan İbn Cübeyr⁴⁴⁷, kentin bahçelerinden övgü ile söz ederek şehrin önünde ve arkasında göz alabildiğine uzanan yemyeşil bir oavadan, dalları olgun meyvelerle yüklü pek çok ağacın bulunduğu tarlalardan bahsediyor. Müstevfi de güllerden başka, üzümü ve diğer meyveleriyle şarabını övüyor⁴⁴⁸. XII. yüzyılın önemli ediblerinden biri olan Hariri'nin yazdıkları şehrin bol yeşil ve müreffeh durumuyla ilgili önemli ipuçları veriyor:

⁴⁴² İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, s. 175.

⁴⁴³ Kazvini'den aktaran Çevik, “agm.”, s. 9.

⁴⁴⁴ İbn Battuta, *Seyehatname*, s. 337. Nusaybin, bu özelliğini XX. yüzyıla kadar sürdürmüş görünüyor. Gerçekten, 1936 yılında bir karşılama merasimi vesilesiyle kentte bulunan bir emniyet görevlisinin sarfettiği “Nusaybin'de el ve yüzümü yıkamanın cezasını bir hafta sıtma nöbetleri çekmekle ödedim” (Bkz. *Tarihin Tanığı Nusaybin*, s. 152) şeklindeki sözleri, yukarıda İbn Battuta'nın naklettiği şiirle ne kadar örtüşüyor!

⁴⁴⁵ Yakut, *Mu'cemu'l Buldan*, V, s. 288.

⁴⁴⁶ İstahri, *Kitabu'l Mesalik*, s. 52-53.

⁴⁴⁷ İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, s. 175; Abdülgani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 170-171; Strange, *Eastern Caliphate*, s. 94-95; Şemsettin Sami, “Nusaybin”, *Kamusu'l Alam*, IV, s. 4580-4581; Çevik, “agm.”, s. 9.

⁴⁴⁸ Müstevfi'den aktaran Çevik, “agm.”, s. 6.

Irak, bulutlarının yağmursuzluğu yüzünden kuraklığa uğradığı sırada kervanlar Nusaybin'in bolluğundan bahsediyor, halkının refah içinde yaşadığını söylüyorlardı. Soylu bir deveye bindim ve yayı da üzengi ile ayağımın arasına astım, yola koyuldum. Deve beni konaktan konağa götürüyor, inişlerden yokuşlardan geçiriyordu. Nihayet ben ve devem Nusaybin'e vardık. Bir yeşillığe inip bir meraya kavuşunca, kıtlık geçinceye, toprak bol yağmura kavuşuncaya kadar oranın halkını komşularım bilecek ve orada kalacaktım⁴⁴⁹.

Bütün bu yazılanlar, her şeye rağmen ortaçağ boyunca Nusaybin'de günlük yaşamın her şeyin güllük gülistanlık olduğu anlamına gelmiyor. Nitekim h. 318/m. 930 yılına dair İbnu'l Esir'in düşüğü ve kent halkının günlük yaşamı hakkında burada kaydedeğer bulduğumuz bilgiler, Nusaybin halkının bazen kendi arasında dahi bir mücadele ve savaşa girebileceğini gösteriyor. Müellifin kaydettiğine göre, Nusaybin kentinin Rum kapısı mahallesi sakinleri ile Doğu kapısı sakinleri arasında bir çatışma meydana gelmiş, Sevad bölgesinde ikamet eden bedevi Arapların da katılmasıyla şiddetlenen bu çatışma birçok kişinin ölümü ile neticelenmişti. Ayrıca mallar yağmalanmış, ev ve dükkanlar yakılmıştı⁴⁵⁰.

Sosyal hayat ve günlük yaşamı etkilemesi bakımından burada ayrıca kentimizde meydana gelmiş olan doğal afetlerden de bahsetmek gerekir. Tarih boyunca Nusaybin üzerinde doğal afetler eksik olmadı. Uzun süren savaşlar bir yana, çekirge akınları, depremler, veba salgınları, yağma ve istilalarla gelen açlık ve sefalet sonucunda şehir halkının çektikleri sıkıntılardan kaynaklarda anlatılır. Bu konuda yararlandığımız kaynaklardan ilk olarak Zahit Yeşua'nın kayıtlarını dikkate almak gereklidir. Buna göre VI. yüzyıl başlarında Urfa'da başlayıp Nusaybin'e kadar uzanan çekirge akını kıtlığa sebep olmuş, açlık ve sefalet hasıl olmuştu⁴⁵¹. Süryani Mihail'in vekayinamesinde 784 yılında bölgede yine bir çekirge akını söz konusudur. Buna göre Kalbaita (Doymaz) adı verilen çekirge sürüsü bütün Cezire'yi kaplayarak bütün buğday, arpa ve sebze mahvettikten sonra yumurtalarını dağlara bıraktılar. Bir ay sonra ortaya çıkan yavrular toprağı kaplamaya başlamışlardı. *Bunlar güney tarafından bir eve girdiği vakit yollarına devam edip kuzey tarafından devam ediyorlardı*⁴⁵².

Şehirde belli zaman aralıkları ile depremler de oluyordu. 717 yılında meydana gelen bir zelzeleden Nusaybin de zarar gördü⁴⁵³. Kaynaklarda rastladığımız bilgilere göre, bu kent şiddetli rüzgarlardan da çok çekmişti. Bu konuda ilk kayıtları İbn Kesir düşüyor: Onun h. 314/m. 926-927 yılı olayları arsında yazdığına göre, bu yıl meydana gelen büyük fırtına

⁴⁴⁹ Hariri, *Makamat*, s. 146.

⁴⁵⁰ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, VIII, s. 185.

⁴⁵¹ Yeşua, *Vekayiname*, s. 60.

⁴⁵² Mihail, *Vekayiname*, s. 105.

⁴⁵³ Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 101.

sonucu çok sayıda ağaç kökünden sökülmiş, evler de yıkılmıştı⁴⁵⁴. Aynı şekilde İbnu'l Esir, h. 425/ m. 1033-1034 yılına ait Nusaybin'de meydana gelen bir fırtınayı (belki de bir hortum) şöyle anlatıyor: *Bu sene Nusaybin'de şiddetli bir toz fırtınası esti ve bahçelerden pek çok ağacı kökünden kopardı. Bazı bahçelerde kireç ve tuğladan yapılmış köşkler vardı, onları da kökünden söktü*⁴⁵⁵.

1138 yılında şehirde meydana gelen depremde evler yıkılmış, çok sayıda insan ve hayvan telef olmuştu⁴⁵⁶. Süryani Mihail'in 1176 tarihinde bölgede yağmur yağmamasından dolayı, tüm Kuzey Suriye ve Cezire bölgesi ile birlikte Nusaybin'de bir kuraklık olduğunu ve bu kentte halkın köyleri terk ettiğini yazıyor⁴⁵⁷. İbnu'l Esir'in, h. 21 Safer 622/m. 4 Mart 1225 tarihine dair düştüğü Musul merkezli orta şiddetli el-Cezire depremi kente zarar vermiş olmalı⁴⁵⁸. Memlük tarihi hakkında önemli kaynaklardan biri olan *Tarih-i Baypars*'ta anlatılan h. 674/m. 1275'te Ahlat'ta meydana gelmiş olup evleri, hanları ve çarşıları yere seren, pek çok kişinin ölümüne sebep olan bir deprem, bölgemizi de etkilemiş ve bura halkı hiç görmedikleri bir korkuya düşmüşlerdi⁴⁵⁹. Bütün bunların yanında, Bizans döneminde şehri sel felaketinden korumak amacıyla bir su bendi de inşa edildiğine göre Nusaybin kenti, şehrin içinden geçen Hirmas çayının sebep olduğu sel felaketlerine de maruz kalmıştır⁴⁶⁰.

Kentimiz deprem, sel, kıtlık, savaş gibi felaketlerin yanında ortaçağ boyunca birçok yağmaya da maruz kaldı. Bunlardan vekayinamelerden süzebildiğimiz hadiseler kısaca şunlar: Herşeyden önce, Tutuş'un kenti ele geçirdiği 1093 senesinde şehir halkının karşı koyması sebebiyle askerlerini kenti yağma için serbest bıraktığını biliyoruz⁴⁶¹. İbn Kesir, h. 640 yılına dair düştüğü kayıtlarda, bu yıl Nusaybin'in yağmalandığını yazıyor ve bundan evvel kentin on altı kez daha yağmalanmış olduğunu haber veriyor⁴⁶². *Tarih-i Baypars*'ta yazılanlara göre h. 675/m. 1276 yılında, Emir Fahreddin Toğan el-Bahri öncülüğündeki baskıncılar Düneyser (Kızıltepe)'i istila etti. Hıristiyanların bir kısmını esir aldı. Mardin hükümdarı baskının kendi memleketinde olmasından dolayı hiddetlendi⁴⁶³. Şehrin

⁴⁵⁴ İbn Kesir, *el-Bidaye*, XI, s. 271.

⁴⁵⁵ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, XI, s. 336.

⁴⁵⁶ Aydın vd., *Mardin*, s. 93.

⁴⁵⁷ Mihail, *Vekayiname*, Fasıllar XLXXV.

⁴⁵⁸ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, XII, s. 409.

⁴⁵⁹ İbn Şeddad, *Tarih-i Baypars*, s. 66.

⁴⁶⁰ Strange, *Eastern Caliphate*, s. 97-98.

⁴⁶¹ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, X, s. 189; Ahmed b. Mahmud, *Selçukname*, II, s. 32.

⁴⁶² İbn Kesir, *el-Bidaye*, XIII, s. 306. Müellif bu yağmanın sebebi hakkında bilgi vermiyor, fakat aynı yıl Harizmlilerle Halepliler arasında şiddetli bir savaş olduğunu yazıyor. Muhtemelen bu çarpışmada mağlup olan Harizmliler dönüp bu kenti yağmaladılar. Bkz. İbn Kesir, Aynı yer.

⁴⁶³ İbn Şeddad, *Tarih-i Baypars*, s. 94.

yağmalanmasıyla ilgili son kaydımız Timur dönemine aittir. Hasanaye Kürtleri, Timur'un şehri istilasından iki yıl sonra, (1403) Nusaybin'i yağmaladılar⁴⁶⁴.

Şehir halkının geçim kaynaklarına gelince, Her şeyden önce kentlerinin, İpek yolu üzerinde sere serpe uzanan bir konumda olması, Nusaybinlileri ticarete zorlamış olmalı. Bu konuda yukarıda, kentın kervan ticaretinden kaynaklanan faal durumuna ekleyeceğimiz bir şey yoktur. Bundan farklı olarak, yukarıda anlattığımız siyasi olayların içerisinde süzebildiğimiz bilgilerden anlaşıldığına göre, Nusaybin halkı, temel geçim kaynağı olarak tarım ve hayvancılıkla da uğraşmaktadır. Gerçekten, h. 358/m. 968 yılında Nusaybin'de 5.000 dinar ev hayvanları ve sebze vergisi tahsil edilmiş olması, bu kentte tarım ve hayvancılığın önemini gösteren bir örnektir⁴⁶⁵. Bölgede hayvancılığın yaygın olduğuyula ilgili ipuçları veren bazı siyasi olaylar şunlardır:

Henüz Bizans-Sasani savaşlarının tüm hızıyla devam ettiği dönemlerde 504 yılında Bizans ordusu bölgeye gelmiş ve Sasaniilere ani bir saldırıda bulunarak 120 bine ulaşan koyun, at ve sığırı el geçirmişti. Yeşua'nın bizzat telaffuz ettiği bu meblağ bu çevrede hayvancılığın önem ve değerini ortaya koyuyor⁴⁶⁶. Bu bölgedeki hayvancılık faaliyetleri konusunda Haçlı döneminde bir sefer vasıtasıyla, Müverrih Vartan'ın andığı rakam daha büyüktür. Buna göre 1103 senesinde Mardin üzerine saldıran Urfa Haçlı kontu Boudouin, burada Mardin emiri Ulusar'ı esir ederek tam bir milyon koyunla birlikte Urfa'ya dönmüştü⁴⁶⁷. Ayrıca, Ortaçağın önemli kaynaklarından biri olan Usame b. Munkız'ın *Kitabu'l İtibar* adlı kitabında şehrimiz hakkında yer alan yegane bilgiden o dönemde bölgede vahşi hayvanların da bulunduğunu ve burasının bir av alanı olduğunu öğreniyoruz. Usame, Zengi'nin, kendisiyle birlikte Nusaybin bölgesinde çıktığı bir av macerasını bizlere aktarıyor:

Hirmas kıyısındaki Nusaybin bölgesinde bir çember oluşturulurken onunla (Zengi) birlikteydim. Hayvanlar gelirken çadırlarımız kurulmuş durumda idi. Adamlarımız ellerinde sopa ve kazıklarla birçoğunu vurdular. Halkanın içinde kalan bir kurt halkanın ortasında bir ceylanı yakaladı ve üzerine çöktü. Bu haldeyken onu da vurup öldürdüler⁴⁶⁸.

⁴⁶⁴ Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 102.

⁴⁶⁵ Mez, *İslam Medeniyeti*, s. 152.

⁴⁶⁶ Yeşua, *Vekayiname*, s. 95.

⁴⁶⁷ Vartan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 189. Urfalı Mateos, bunlar arasında at ve develerin de olduğunu yazıyor ama sayıyı binlerle ifade ediyor. Mateos, *Vekayiname*, s. 222.

⁴⁶⁸ Usame, *Kitabu'l İtibar*, s. 248-249.

Tarım ürünlerine gelince, Mezopotamya, eskiçağlardan beri tarıma dayalı bir coğrafya olarak⁴⁶⁹ sahiplerini bu özelliğiyle ilgili faaliyetlere zorlayan bir bölge olmuştur. Bu bakımdan, Nusaybin'i inşa ettiği rivayet edilen Nemrut'un buraya Çiftçiler (Akhar) Şehri adını vermesi anlamlıdır⁴⁷⁰. Ortaçağ boyunca da kent ekonomisinde tarımın etkili olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle, Mardin ve civarına hakim olan Artuklular zamanında el-Cezire bölgesinde yoğun ticari sirkülasyonun yanında, gelişmiş bir tarım hayatı da mevcut olması bizi bu konuda ikna ediyor⁴⁷¹. İbn Havkal, şehirde önemli miktarda meyve yetiştirildiğini, zengin su kaynaklarına sahip olup bahçeleri ile arpa ve buğday ekilen tarlalarının çok olduğunu, kaliteli ve ucuz üzüm yetiştirildiğini yazar⁴⁷². h. 358/m. 968 yılında kentte yalnızca şarap vergisi tahsili 5.000 dinar olarak tespit edilmiştir⁴⁷³.

Nusaybin halkı, ayrıca yukarıda söz ettiğimiz zengin bahçeleri ve meşhur gülleri sadece göz zevki için yetiştirmiyordu elbette. Onların bu zenginlikleri paraya dönüştürdükleri bellidir. Gül yetiştiriciliğinin çok ilerlemiş olması, gülyağı ve gülsuyu üretiminin; bahçelerinin bol miktarda olması, meyve üretiminin; üzümünün iyi kalitede olması da şarap üretiminin gelişmesini sağlamış olmalıdır. Nitekim İbn Battuta⁴⁷⁴, burada eşsiz parfüm ve helvaların yapımında kullanılan gülsuyu üretildiğini kaydeder. Müstevfi'nin övdüğü şaraplarda kuşkusuz buradaki üzümün kalitesini gösteriyordu⁴⁷⁵.

XIII. asrın ortalarında bölgeyi gezmiş olan Marco Polo'nun⁴⁷⁶ Mardin pamuğunun kalitesine dair düştüğü kayıtları Nusaybin için de genellemek ne kadar doğru olur bilmiyoruz ama, kentin Osmanlı egemenliğine geçmesinden sonra tutulan ilk tahrir defterleri bu konudaki cesaretimizi artırıyor. Gerçekten, Mardin ve çevresinde yetiştirilen ürünlere dair ilk ve kesin kayıtları edindiğimiz XVI. asır tahrir defterlerinde, bu bölgede elde edilen tarım ürünlerinin büyük bir kısmının buğday, arpa, darı, mercimekten ibaret olup bilhassa Nusaybin'de pirinç ile birçok ova ve köylerinde *pamuk* yetiştirildiği kaydolunmuştur⁴⁷⁷. XVIII. yüzyılda Nusaybin'de pirinç ekimi ile uğraşanlardan tahsil edilen 36 akçelik vergi de kentte pirinç tarımının önemini ortaya koyan bir başka gösterge olarak göze çarpıyor⁴⁷⁸. Osmanlı'nın son asırlarında bölge hakkında bilgi veren Şemsettin Sami de, *Kamusu'l Alam*

⁴⁶⁹ Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s. 51.

⁴⁷⁰ Akyüz, *Nusaybin Okulu*, s. 10.

⁴⁷¹ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 209-210; Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s. 105.

⁴⁷² İbn Havkal'dan aktaran Çevik, "agm.", s. 6.

⁴⁷³ Mez, *İslam Medeniyeti*, s. 152.

⁴⁷⁴ İbn Battuta, *Seyhatname*, s. 337.

⁴⁷⁵ Müstevfi'den aktaran Abdülğani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 171; Strange, *Eastern Caliphate*, s. 95; Aydın vd., *Mardin*, s. 103; Çevik, "agm.", s. 6.

⁴⁷⁶ Marco Polo, *Geziler Kitabı*, s. 24.

⁴⁷⁷ Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 136.

⁴⁷⁸ Yusuf Halaçoğlu, *Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s. 25, not 173.

adlı kitabında, şehrin sadece 1/7'sinin dağlık ve taşlık olduğunu, geri kalan kısımlarının ümran olduğunu yazmakla aslında buranın tarıma elverişliliğine dikkat çekiyor. O, aynı zamanda Nusaybin'de tarım ürünleriyle ilgili olarak da, kentte iyi cins pirinç, tütün ve pamuk yetiştirildiğini yazar⁴⁷⁹.

Nusaybin'de insanların yaşam tarzı ile bilgiler, daha sınırlı olmakla birlikte daha eskiye dayanır. İlkçağlarda şehirde kadınlar örtünmüş olarak sokağa çıkarlardı. Örtünmeden sokağa çıkmak *kaçık bir kadın* anlamına gelmekteydi. Nusaybin eşrafından birinin karısı 359'da İran kralının önüne *dudaklarına kadar siyah bir örtüyle örtünmüş olarak* çıkmıştır⁴⁸⁰. Kadınların bu durumu Aziz Afreim'in ilahilerine konu oluyor. O, bir ilahisinde Nusaybin'in *iffetli kadınlarının* bu örtülerinden dolayı namuslu olduklarını ifade ediyor ve onlara bu sebeple teşekkür ediyor:

Bizim şehrimiz, diğerlerinden daha iyi,
Gerçekten kadın örtünün ne olduğunu biliyor.
Yabancıların itibar etmediği,
Onurumuzun siperleri olan o örtüye teşekkürler⁴⁸¹.

Son olarak şehir halkının nasıl insanlar olduğundan söz etmek istiyoruz: Bu noktada doğrudan ilk önce konuyla ilgili kayıtları yazmak gerekir. Ortaçağ seyyahları arasında bu konuda kayıt düşen tek gezgin olan İbn Battuta Nusaybin halkının, *güvenilir, temiz yürekli ve dindar* insanlar olduğunu yazıyor⁴⁸². Bunun yanında İbn Haldun'un, iklimlerin insan tabiatı üzerindeki etkilerine dair nazariyesinden yola çıkarak, Nusaybin şehrinin içinde bulunduğu dördüncü iklim insanların ahlaki yönden mutedil (orta halli) insanlar olduğu sonucu çıkarılabilir. Çünkü, İbn Haldun, harareti bol olan yerlerde yetişen insanların (onun verdiği örneğe göre Sudanlılar ve Zencilerin), ruhlarında bir hararet hasıl olduğunu, böylece ruhlarında bir gevşeme ve yayılma meydana geldiğini, bunun da söz konusu bölgelerde yaşayan insanların, dördüncü iklimdekilere –ki onun belirttiğine göre Nusaybin de bu iklim dahilindedir- nazaran daha çabuk sevinme ve neşelenme, daha çok yayılma ve genişlemeye sebep olup acelecilik ve telaş şeklinde ortaya çıktığını yazıyor⁴⁸³.

Her ne kadar, seyahatnamelerde ifade edilmemişse de, şehrin muhtelif hükümdarlar tarafından fethi sırasında meydana gelen olaylardan yola çıkarak, Nusaybin halkının aynı

⁴⁷⁹ Şemsettin Sami, "Nusaybin", *Kamusu'l Alam*, IV, s. 4580-4581.

⁴⁸⁰ Segal, *Edessa*, s. 204.

⁴⁸¹ Bundy, "Bishop Vologese", s. 61.

⁴⁸² İbn Battuta, *Seyhatname*, s. 337; Abdülgani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 171; Çevik, "agm.", s. 10.

⁴⁸³ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, s. 335, 340.

zamanda yeni sahiplerini kabullenme konusunda inatçı, asi ve gerektiğinde savaşı göze alan bir halk olduğu söylenebilir. Bu noktada Josephus'un kayıtları manasını buluyor. Onun yazdığına göre, *Nusaybin'in çok sayıda sakinlerinin tümü savaştı insanlardı*⁴⁸⁴. Kimbilir belki özelliklerinin bir sonucu olarak, Sasani-Bizans savaşlarından bu yana Nusaybin halkı, çoğu zaman şehrin savunmasında görev aldılar⁴⁸⁵. Henüz, 363 senesinde Nusaybin'in İranlılara terk edilmesi ile bir ateşperest hükümdarın tebaası olmayı reddeden Nusaybinliler, Şapur'a karşı koyup ayaklanırlar fakat silah zoruyla itaat altına alınırlar⁴⁸⁶. Bundan başka, 1093 yılında Tutuş'un şehre sahip olmak için geldiği zaman ona hakaret ve küfürle karşı koyduklarını, çok geçmeden 1096 yılında Kürboğa tarafından ele geçirilmek istendiğinde yine ona teslim olmakta direnince Kürboğa'nın şehri ancak kırk günlük bir kuşatmadan sonra ele geçirebildiğini⁴⁸⁷, Selahaddin'in şehre sahip olmak için geldiği 1182-1183 senesinde Nusaybin halkının aynı tepkiyle, onun hakimiyetini kabullenmeyip şehri savunmaya geçtiklerini yukarıda yazdık⁴⁸⁸.

c) Kentin Dini Yapısı

Nusaybin kenti, tipik bir Mezopotamya yerleşim yeri olarak, ilkçağdan itibaren hem ilahi dinlerin hem de onlardan mülhem olan ya da olmayan inançların (Şemsi, Harici, Mecusi, Yezidi, Karmati vs.) önemli oranda temsil edildiği bir merkez olmuştur. Ortaçağda da bu yapısını korumuş olan kent Yahudi, Hıristiyan (Keldani, Yakubi, Nasturi vs) ve Müslüman (Şii, Hanefi, Şafii, Hanbeli vs.) nüfusun, kente hakim olan siyasi idareye göre, muhtelif oranda arttığı yada azaldığı bir yerleşim yeri olarak var olmuştur.

Yukarıda anlattığımız kentin siyasi tarihi ile ilgili olaylarda, Nusaybin kentinin ilkçağlardan itibaren dinler açısından da önemli bir yerleşim yeri olduğunu anlamak zor değildir. Tarih öncesi devirlerde Nusaybin'in de içinde yer aldığı Mezopotamya'nın kendine özgü tanrıları mevcuttu. Bu manada Sümerlilerin gök, yer ve okyanuslar (Anu-Enlil-Ea) üçlüsü ile Ay-Güneş-Yıldız (Sin-Şamaş-İştış) üçlüsü sonraki dönemlerde Hititleri de etkilemişti⁴⁸⁹. Ortaçağda daha da derinleşen bu dini hüviyetiyle Nusaybin, üç semavi dine de yurtluk yaptı. Bu dinlerin kentteki varlığını gösteren mimari eserleri bir yana,

⁴⁸⁴ Segal, *Edessa*, s. 77.

⁴⁸⁵ Bundy, "Bishop Vologese", s. 57.

⁴⁸⁶ Büncher, "Şapur", *İA*, XI, s. 342.

⁴⁸⁷ Bu konuda şu kaynaklara bakılabilir: İbnu'l Esir, *el-Kamil*, X, s. 189, 216; amlf., *al-Atabekiya*, s. 15; İbnu'l Erzak, (Bozarlan) I, s. 207; Ahmed b. Mahmud, *Selçukname*, II, s. 32; Mateos, *Vekayiname*, s. 180-181; Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, I, s. 334-335; Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 106-107.

⁴⁸⁸ Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, II, s. 429; amlf., *Muhtasar*, s. 218.

⁴⁸⁹ Kinal, *Anadolu Tarihi*, s. 208.

faydalandığımız kaynaklarda rastladığımız kentin bu konumu ile ilgili bilgileri aşağıda bu alt başlıklar halinde vermeye çalışacağız.

1. Yahudilik

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren Mezopotamya ile birlikte Nusaybin'in, Yahudiler için bir yerleşim sahası olduğu söylenebilir. Nusaybin'de, Arami asıllı Hıristiyanların yanında Yahudiler de varlıklarını sürdürmüşlerdir⁴⁹⁰. Adiabene bölgesinin en büyük Yahudi topluluğunu sahip olan bu şehir, Kuzey Mezopotamya'daki Yahudilerin dinleri nedeniyle işkenceye uğradıkları dönemlerde gelip sığındıkları bir kaleydi. Bu bölgenin Yahudilerinin Kudüs'teki tapınağa yaptığı bağışlar Nusaybin'de toplanmaktaydı. Şöhreti sadece Güney Mezopotamya'ya değil, Filistin'e kadar uzanan *Yahudi Akademisi'nin* merkezi de burasıydı. Adiabene krallarının, ünlü haham Nusaybinli Judah ben Bathyra'nın zamanında Yahudiliği kabul etmeleri rastlantı değildi. 114-115'te Trianus'un kuvvetleri Doğu'ya ilerlediğinde karşısına Edessa, Nusaybin ve Adiabene Yahudileri çıkmıştır⁴⁹¹.

MS. I. yüzyılda Nusaybin, ağırlıklı olarak bir Arami kenti görünümünü verse de hatırı sayılır bir Yahudi nüfusu da barındırmaktaydı. Nusaybin'de Aramileşmiş sayılabilecek bu Yahudi kolonisinin nüfusu, Sasani ve İslam dönemlerinde giderek azaldı. Fakat Trianus döneminde uğradıkları takibat, 2. yüzyıla kadar oldukça kalabalık bir Yahudi nüfusu barındıran, bir Yahudi akademisine ve Yahudi krallara sahip olan Nusaybin ve Adiabene Yahudilerini Urfa'ya göç etmeye zorlamıştı⁴⁹². Bununla birlikte, Iulianus döneminde Hıristiyanlara karşı mücadele şiddetlenmiş olmasına karşın, Hıristiyanlığa karşı Paganizmin müttefiki olarak kabul edilen Nusaybin Yahudilerine ılımlı davranılmıştı⁴⁹³. Buna rağmen, kaynaklar Nusaybin Yahudilerinin, kentteki Hıristiyan nüfusla İranlılar arasındaki mücadelede sonuncuları destekleyerek Bizans'ın karşısında yer aldığını yazıyor⁴⁹⁴.

Nusaybin, bölgenin diğer şehirlerindeki Yahudiler için de ticari ve manevi bir önem taşımaktaydı. Bu bağlamda 363 anlaşması ile Nusaybin'in İranlılara terki, özellikle Nusaybin ile ilişkilerin kendileri için hayati bir önem taşıdığı Urfa'daki Yahudiler için altından hiçbir zaman kalkamadıkları bir felaket olarak görülmekteydi. Nusaybin olmayınca onlar yoksul olmaları yanında lidersiz de kalmıştı⁴⁹⁵. Nusaybin, bölge Yahudileri arasında aynı zamanda

⁴⁹⁰ Aydın vd., *Mardin*, s. 73-74.

⁴⁹¹ Segal, *Edessa*, 77-78.

⁴⁹² Aydın vd., *Mardin*, s. 48.

⁴⁹³ Aydın vd., *Mardin*, s. 58.

⁴⁹⁴ Segal, *Edessa*, s. 146-147.

⁴⁹⁵ Segal, *Edessa*, s. 147.

bir ilim ve kültür başkenti olarak kabul edilmekteydi. Bu doğrultuda Yahudilerin, Hıristiyanlardan önce Nusaybin’de bir akademi kurarak ilim ve eğitim faaliyetlerinde bulunmaları, onların bu kente atfettikleri önemi göstermesi bakımından kayda değerdir. Nusaybin’deki Hıristiyan akademisi, Urfa’daki akademinin yanı sıra bu Yahudi akademisini de model olarak benimsedi⁴⁹⁶.

XII. asır sonlarına doğru Nusaybin’e gelen Yahudi bir seyyahın bildirdiğine göre, şehirde 800 Yahudi yaşamaktaydı, bunlara ait bir de sinegog vardı⁴⁹⁷. Osmanlı’nın ilk tahrir defterlerinde (1518, 1526) kentte hiç Yahudi nüfus bulunmadığı halde⁴⁹⁸, 1567 tarihli tahrir defterlerine göre, Nusaybin’de 9 hane 1 mücerred Yahudi mevcuttu⁴⁹⁹.

2. Hıristiyanlık

Hıristiyanlığın Nusaybin’e girişi hakkında kaynaklarda muhtelif bilgiler veriliyor. Hıristiyanlığın Nusaybin ve doğu bölgelerine girişinin Mari’nin ve Addai’nin diğer öğrencilerinin eseri olduğunu iddia eden geç döneme ait hikayeler bir efsane yığınının ibarettir⁵⁰⁰. Her ne kadar bu dinin önce Urfa’ya daha sonra onun doğusunda bulunan Nusaybin’e girdiği mantıklı gelse de, Hıristiyanlığın büyük bir Yahudi kitlesinin bulunduğu Nusaybin’e Urfa’dan daha önce girdiği kanaati daha yaygın olarak kabul görmektedir⁵⁰¹. Bu bakımdan, bölgedeki en erken Hıristiyan yapı olarak 313-320’de Nusaybin’de inşa edilmiş olan Nusaybin vaftizhanesinin kendini göstermesi anlamlıdır. O zamanlar Sasanilere ait olan Nusaybin, Romalıların Hıristiyanlığı kabulüne kadar, Hıristiyanların rahat edebildiği tek yerdi⁵⁰². Dolayısıyla, Hıristiyanlığın, ilk yüzyılların en ünlü Edessalı tanrıbilimcileri olan Bardaysan ve Aziz Afreim gibi din adamları tarafından Nusaybin üzerinden Urfa’ya taşınmış olması muhtemel görünmektedir⁵⁰³. Bunun yanında, Hıristiyanlığın bu kente girişini daha gerilere götürüp Hz. İsa ile bağdaştıran rivayetleri de vermek istiyoruz. Buna göre, Hz. İsa çarımıhtan baygın olarak kurtulmuş, bilahare tebliğ vazifesini yerine getirmek için önce

⁴⁹⁶ Segal, *Edessa*, s. 201, not 92.

⁴⁹⁷ Çevik, “agm”, s. 7.

⁴⁹⁸ Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 83.

⁴⁹⁹ Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 58, 77.

⁵⁰⁰ Segal, *Edessa*, s. 106, not. 36.

⁵⁰¹ Yamauchi, “God And Shah”, s. 86. Buna rağmen Segal, Urfa’ya Hıristiyanlığın girişinin hem Nusaybin hem de Antakya’dan önce olduğunu savunuyor. Bkz. Aynı makale, Aynı yer.

⁵⁰² Keser, *Tur-Abidin*, s. 14.

⁵⁰³ Segal, *Edessa*, s. 110.

Kudüs'e sonra Nusaybin'e gelmiştir. Onun daha sonra Tahran, Herat, Kabil Peşaver yoluyla Siringar'a gittiği kaydedilmektedir⁵⁰⁴.

Nusaybin'de Hıristiyanlığın varlığının en erken kanıtını Yunanca Abercius mezar kitabesi vermektedir. II. yüzyılın sonunda dindaşlarının topluluklarını ziyaret etmiş olan Küçük Asya'daki Hierapolisli bir Hıristiyan olan Abercius'un mezar kitabesinde şunlar yazılıdır: *Fırat'ı geçtikten sonra Suriye ovasını ve bütün şehirleri, (hatta) Nusaybin'i gördüm. Her tarafta kendileriyle konuşacak insanlar buldum*⁵⁰⁵.

Bölgedeki en eski Hıristiyan anıtı 313-320 tarihleri arasında yapıldığı düşünülen 713 ile 758 tarihleri arasında kiliseye çevrilmiş katedralden kalan ve piskopos Vologaeses ve Papaz Akepsumas'ın 359 yılına ait Grekçe bir kitabesinin bulunduğu Nusaybin vaftizhanesidir. İmparator Julianus döneminde (361-363), Nusaybin büyük ölçüde Hıristiyan bir kent idi⁵⁰⁶. Fakat kent halkı, başlangıçta bu dini kabul etmelerinden dolayı İmparatorluk tarafından çok tazyik görmüş olmalı. Gerçekten Julianus, halkı Hıristiyan olan kentlere yardımda bulunmaktan kaçınmıştır. Öyle ki, eski dine (putperestlik) dönmekte ısrar eden Nusaybin halkı, Pers tehlikesi karşısında Julianus'a elçi göndererek yardım isteğinde bulunduğu zaman, imparator onların bu isteğini geri çevirmiş ve bir daha elçilerini kabul etmeyeceğini, putperest oluncaya kadar da kentlerine gitmeyeceğini bildirmiştir⁵⁰⁷. Roma imparatorluğunun kendisi için bir tehdit olarak algılamaktan vazgeçip Hıristiyanlığı tanımasına kadar Sasani denetimindeki Nusaybin, bu din için önemli bir sığınak vazifesi görmüştü. MS. 2. yüzyılın ikinci yarısında artık bölgede Hıristiyanlık yaygın bir din olmuştur⁵⁰⁸.

Nusaybinli Eliya'nın belirttiğine göre, bu kentteki piskoposluk 300-301 yılında, bu görevi 309 yılına kadar sürdürecektir olan Babo tarafından kurulmuştur. Bu durumu, Erbil vekayinamesinin yazarı Msiha Zha tarafından yazılan şu cümleler de doğruluyor.

...Ancak Nusaybin kentinde o tarihlerde putperestlerden korkulduğu için piskopos yoktu ama Part Arsakidlerin hükümdarlığı sona erdikten sonra oralardaki Hıristiyanlar da piskopos istemeye başladılar⁵⁰⁹.

Babo'nun ardılı 337-338 yılında bu göreve getirilen Yakub'tur. Aziz Afreim'e göre, 337-338 yılından 363'e kadar ve ondan sonraki dönemde bu görevi Babo (II?) (338-343)

⁵⁰⁴ E. Ruhi Fiğlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, İstanbul 1999, s. 306-307.

⁵⁰⁵ Segal, *Edessa*, s. 110; Yamauchi, "God And Shah", s. 86; Aydın vd., *Mardin*, s. 50-51.

⁵⁰⁶ Aydın vd., *Mardin*, s. 59-60.

⁵⁰⁷ Baydur, *İmparator Julianus*, s. 121; Yamauchi, "God And Shah", s. 91.

⁵⁰⁸ Aydın vd., *Mardin*, s. 51.

⁵⁰⁹ Msiha Zha, *Erbil Vekayinamesi*, s. 97, 114 ve not 86.

Walgaş (343-361) ve Abraham (361-?) sürdürmüşlerdir. Nusaybin metropolitliği, 410 yılında kilise kararıyla kurulduğu zaman metropolitlikler sıralamasında Kuzistan metropolitliğinden sonra ikinci sırayı alıyordu⁵¹⁰. Urfa Akademisinin, 489 tarihinde metropolit Barşawma tarafından Urfa'dan Nusaybin'e nakledilmesinden itibaren, Nusaybin şehri asırlar boyunca Nasturilerin merkezi rolünü oynadı. Halife yönetimi altında Nasturilere ait 15 metropolitlik oluşturulmuştur. Bunlardan birisi de X. asra kadar Bakerda, Balada, Arzun, Mardin, Mayperkat, Gesluna, Amid, Harran, Rakka gibi piskoposların bağlı bulunduğu Nusaybin metropolitlik bölgesidir⁵¹¹. VI. yüzyılın sonlarına kadar yaz aylarında Nusaybin yakınlarında konaklayan ve İslam fetihlerinden sonra da Hıristiyanlıklarını sürdüren Arap kabilelerinin varlığı, bu dinin kentteki bazı Araplar arasında da kabul gördüğünü gösteriyor⁵¹².

Türklerin bölgeye gelişinden sonraki süreçte de Hıristiyanların varlıklarını daha da emniyetli bir biçimde sürdürdükleri söylenebilir. Esasen, Selçuklular ve bütün Türk devletleri gibi, ortaçağın önemli bir zaman diliminde bölgemize hakim olmuş bulunan Artukluların da bir İslamlaştırma siyaseti ve hareketleri yoktu. Nitekim Süryani ve Ermeni kaynakları *Allah'ın, Rafizi Rumların fenalıklarını kaldırmak için gönderdiği Türklerin, kimsenin dinine ve inancına karışmadıklarını, hiçbir baskı ve zulüm düşünmediklerini* belirtirken bu noktaya dikkat çekmektedirler⁵¹³.

2.1. Süryaniler

Nusaybin şehri, tıpkı Urfa gibi Hıristiyanlığın önemli unsurlarından olan Süryanilerin edebiyat ve biliminin önemli merkezlerinden birisidir. Her şeyden evvel burada IV-VII. yüzyıllar arasında Süryanice'nin eğitim dili olarak kullanıldığı bir akademi varolmuştur⁵¹⁴. Roma egemenliğinin bölgede yayılmasından başlayarak IV. yüzyılın ortalarına kadar uzan süreçte Süryanice edebi bir dil olarak gelişmiştir. Süryani edebiyatının en büyüğü olarak kabul edilen ve Süryani zühd hareketini güçlü bir biçimde etkilemiş bulunan Afreim burada

⁵¹⁰ Mşiha Zha, *Erbil Vekayinamesi*, s. 34, 114, not 86.

⁵¹¹ İbnu'l Erzak, (Hillenbrand), s. 37, not. 49; Dineveri, *Ahbaru't Tival*, s. 76 not 3; Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 101; Aydın vd., *Mardin*, s. 63, 74-75. Nasturiler, ortaçağ boyunca Türkistan'dan Çin'e, Hindistan'dan Moğolistan'a Joponya'dan Filipinlere hatta Kore'ye kadar ulaştılar Abbasiler döneminde gerçekleşen *Tercüme Faaliyetleri*'nde önemli roller üstlendiler. (Bu konuda şu kaynağa müracaat edilebilir: Dickens, "The Church of The East", *Fides et Historia*, XXXII, no: 2, s. 108, 121) Timur istilası döneminden başlayarak bölgedeki Nasturi kiliseleri can çekişmeye başladı. Tarih kaynakları Nusaybin'deki Nasturi kilisesinden en son 1556'da söz ederler. Aydın vd., *Mardin*, s. 105.

⁵¹² Aydın vd., *Mardin*, s. 69, 72.

⁵¹³ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 236.

⁵¹⁴ De Lacy O'leary, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, (çev. H. Yurdaydın-Y. Kutluay), Ankara 1959, s. 14.

doğmuştur⁵¹⁵. Sonraki dönemlerde de Süryani din adamları ve önde gelen kişilerinin, büyük önem verdikleri bu kentle bağlantılarını koparmamış görünüyor. Süryani tarihinin Afreim'den sonra bir diğer önemli bir ismi olan Mihail, 825 yılında Nusaybin'de bulunuyordu⁵¹⁶.

İlim ve kültürleri, kilise ve manastırlarıyla diğer Hıristiyanlardan üstün bir seviyede bulunan Süryaniler, Türklerin bölgeye gelişinden sonraki süreçte onlara karşı dostluklarına daima sadık kaldılar. Buna karşılık, Selçuklu sultanları gibi Artuklu hükümdarları da Süryani alimleri, tabipleri, filozofları ve metropolitleri ile dostça ilişkileri devam ettirmişlerdir⁵¹⁷.

Süryaniler, kentteki varlıklarını ortaçağdan sonraki süreçte de korudular. Bu konudaki ilk kesin rakamları elde ettiğimiz Osmanlı tahrir defterlerinde her ne kadar Mardin sancağı Hıristiyanları için, Ermeni kelimesinin çoğulu olarak *Eramine* şeklinde bahsolunsa da bu sancaktaki Hıristiyanların sadece Ermenilerden oluşmadığını biliyoruz. Bilakis bunların büyük kısmı Süryani'dir⁵¹⁸. Süryanilerin Nusaybin ve çevresindeki varlıklarını onların tarih boyunca kent ve havalisinde kurdukları köyler ve mimari eserlerinden çıkarabiliyoruz. Bunlar arasında Nusaybin'in 26 km. doğusunda bulunan Marbobo (Günyurdu) köyünde bulunan Mor Bobi, Mor Aho, Mor Şemun ve Mor Şmuni kiliseleri onların buradaki varlıklarını gösteren mimari eserlerdir. 1870 yılında yapılan sayıma göre burada 181 kişiden oluşan 41 Süryani aile oturmaktaydı⁵¹⁹. Yine Nusaybin'e bağlı olup kentin 24 km. güneyinde yer alan bir başka Süryani köyü olan Gündükşükro (Odabaşı) köyünde 1870 sayımına göre, 128 kişiden oluşan 28 aile oturmaktaydı. Süryaniler bölge nüfusundaki ağırlıklarını Osmanlı'nın son asırlarına kadar sürdürmüşlerdir. 1881-1882 Osmanlı nüfus sayımına göre, sadece Mardin sınırlarında 17.754 Süryani yaşıyordu. Bir-Guriye (Balaban) köyü de kentin 34 km. uzağında bir Süryani köyü olup 1974 sayımına göre, 35 Süryani aile bu ikamet etmekteydi⁵²⁰. Bütün bunların yanında kentte Süryani ve Ermenilerden başka Hıristiyanlığın diğer mezheplerinin de varolduğunu söylemek durumundayız. Şemsettin Sami'den edindiğimiz bilgilere göre, Nusaybin'de Süryani ve Ermenilerden başka Keldaniler ve Yakubilerden oluşan Hıristiyanlar da vardı⁵²¹.

⁵¹⁵ Aydın vd., *Mardin*, s. 58.

⁵¹⁶ Mihail, *Vekayiname*, s. 154-155.

⁵¹⁷ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 235.

⁵¹⁸ Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 77.

⁵¹⁹ Akyüz, *Nusaybin Okulu*, s. 33-36.

⁵²⁰ Akyüz, *Nusaybin Okulu*, s. 37-43; Keser, *Tur-Abidin*, s. 18.

⁵²¹ Şemsettin Sami, "Nusaybin", *Kamusu'l Alam*, IV, s. 4580-4581.

3. Müslümanlık

Bölgenin Müslümanlar tarafından fethi ile ilgili olarak yukarıda verdiğimiz bilgilerde Cezire bölgesinin fatihi İyad'ın, Nusaybin'e gelişiyle halkın çoğunun Müslüman olduğunu, hatta İyad'dan ibadetlerini temin için birini talep ettiklerini yazdık⁵²². Özellikle Emevi ve Abbasi dönemlerinde Nusaybin, çoğu zaman Haricilerin faaliyet alanı gelmişse de zamanla Haricilerin yerini Hanbeli ve Şafii olan Sünniler aldı. Araplar arasında Hanbeli mezhebi, Kürtler arasında Şafii mezhebi yayıldı, ayrıca Türklerin bölgeye gelmesiyle Hanefilik de yayılmıştır⁵²³.

XII. asrın sonlarına doğru Ukayloğulları döneminde bu şehre uğrayan gezginlerden el-Herevi'nin Nusaybin şehrinin mimari eserlerine dair anlattıklarına bakılacak olursa Nusaybin'deki Müslümanlar arasında Şia mezhebine mensup olanların da fazlaca olduğu söylenebilir. Buna göre, şehirde *Hz. Ali makamı*, Rum kapıda Hz. Ali'nin elinin izi bulunan bir mescid, Okçular Çarşısında, esirlerin Şam'a götürülüşü esnasında Hz. Hüseyin'in başının asıldığı yer olduğu söylenen *Meşhedü'r Re's*, Hz. Hüseyin'in kellesinin kanından bir damla düştüğü yer olan *Meşhedü'n Nükte* ve halihazırda ayakta olan *Zeynel Abidin Mescidi* bulunmaktadır⁵²⁴. XIII yüzyılda bölgeyi gezen İbn Şeddad da bu eserlerden söz eder⁵²⁵. Osmanlı hakimiyetinden kısa aralıklarla 1518 ve 1526 yıllarında yapılan tahrirlerde Nusaybin'de gerek kent merkezi gerekse kırsal alanda Müslüman nüfusunun hızla arttığı görülüyor⁵²⁶. Şemsettin Sami'nin XIX. asra ait verdiği bilgilere göre, bu şehrin yarısı Müslümandır⁵²⁷.

Yukarıda yazılanlardan sonra, her ne kadar yeniçağa ait göstergeler olsalar da, Nusaybin'de üç din mensupları hakkında genel bir fikir edinmek adına, Osmanlı tahrir defterleri kayıtlarına bir göz atmak istiyoruz. 1517'de Mardin ile birlikte Osmanlı hakimiyetine geçen Nusaybin nahiyesinde, bir yıl sonra vergi mükelleflerine ve muaflara göre yapılan nüfus sayımında elde edilen rakamlar, aynı zamanda şehir merkezi ve köylerde yaşayan nüfusun dinlere göre dağılımı hakkında da bilgi veriyor. Buna göre⁵²⁸:

⁵²² Vakidi, *Futuhu's-Şam*, II, s. 154.

⁵²³ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 225; Şeşen, "agm", s. 39-40; Yınanç, "Diyarbakir", *İA*, III, s. 611; Abdullah Ekinci, "Artuklu Dönemi Dini Yapısı ve Marjinal Gruplarla Olan Münasebetler", *Belek Gazi ve Dönemi Sempozyumu (Elazığ 01-02 Ekim 2004)*, s. 5.

⁵²⁴ Herevi'den aktaran Çevik, "agm", s. 7.

⁵²⁵ İbn Şeddad'dan aktaran Cahen, "agm", s. 95.

⁵²⁶ Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 82-83. Yukarıda kentini nüfusuyla ilgili olarak verdiğimiz tablolara bakınız.

⁵²⁷ Şemsettin Sami, "Nusaybin", *Kamusu'l Alam*, IV, s. 4580.

⁵²⁸ Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 82.

	Hane			Mücerred		
	Müsl.	Hris.	Yah.	Müsl.	Hris.	Yah.
Şehir	114	98	---	13	21	---
Köyler	115	114	---	21	---	---
Toplam	229	212	---	34	21	---

1526 yılında yapılan sayımın nahiyede nüfus artışına işaret ettiğini yukarıda belirtmiştik. Bu artışın dinlere dağılımını bir tablo üzerinde gösterecek olursak ilk etapta yukarıdakine nazaran Müslüman nüfusunda önemli oranda artış olduğu göze çarpıyor⁵²⁹.

	Hane			Mücerred		
	Müsl.	Hris.	Yah.	Müsl.	Hris.	Yah.
Şehir	183	151	---	35	55	---
Köyler	509	---	---	20	---	---
Toplam	692	151	---	55	---	---

Her iki tablo karşılaştırıldığında, Mardin sancağına bağlı olarak Nusaybin'de 1518 ile 1526 yılları arasındaki kısa süre içerisinde, Müslümanlar lehine büyük bir artış görülüyor. Bunda önceki tahrir defterinde kaydedilmemiş olan nüfus ile güçlü Osmanlı idaresinin kısa zamanda bölgede sağladığı nizam ve sükunun bu havaliye nüfus celbetmesi etki etmiş olabilir⁵³⁰.

4. Heteredoks İnançlar

Bölge genel olarak ehl-i sünnet mezhebine mensup olmakla birlikte, ilk dönemlerden başlayıp sonraki dönemlerde de varlığını sürdüren heteredoks inançlar da burada var olmaya devam etti. Daha İslam'ın bölgeye gelişinden önce, kaynaklardan öğrendiğimize göre, 363 barışından sonra, yerli halkının terkiyle önemli oranda ıssızlaşan Nusaybin kentine, Mecusi inanca sahip 12 bin aile yerleştirilmişti⁵³¹.

Türklerin Anadolu'ya girmesiyle birlikte, Batı mezheplerin Anadolu'da yayılmasını kolaylaştıran şartlar da kendiliğinden ortaya çıktı. Özellikle göçebe Türkmenlerin İslamiyet'ten önceki birçok adet ve ananelerini caiz ve mübah gördükleri için bu hareketler çok yaygın ve umumi halde idi. Siyasi hakimiyetlerini Anadolu'da devam ettiren Moğol

⁵²⁹ Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 83.

⁵³⁰ Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 83.

⁵³¹ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, I, s. 383; Aydın vd., *Mardin*, s. 61.

hükümdarlarından bazılarının mezhep hürriyetine riayet etmeyi, kendilerine eski bir anane ittihaz ettikleri için ehl-i sünnet akidelerine muhalif akideler yayanlara karşı hoşgörülü ve kayıtsız davranmaları da Anadolu'da Batniliğin yayılmasını kolaylaştırmıştır⁵³². Fuad Köprülü'nün, Batnilerin Anadolu'ya, eskiden beri bu tür inançların bir sığınak olan Suriye üzerinden geldiklerine yönelik yerinde tespiti, onların bu coğrafyadaki ilk duraklarının Mezopotamya olduğu şeklindeki kanaati güçlendiriyor. Bundan başka, Hülagü'nün Alamut kalesini zaptedip İsmailileri imhasından sonra kaçıp kurtulan birtakım Batniler de Anadolu'ya gelerek tasavvuf perdesi altında tahrik ve fesatlara karışmışlardı⁵³³. Semavi dinlerin önemli bir merkezi olarak Nusaybin'de, tarihin her döneminde belli bir din heterodosisi var olmuştur. Bunlar arasında kentimiz tarihi açısından önemli olanları ayrı başlıklar halinde sunmak istiyoruz.

4.1. Yezidi ve Şemsiler

Abbasiler'in son dönemlerinde, bölgemizde faaliyet gösteren Harici isyanları önemli oranda bastırılmışsa da büsbütün kalkmamış, köylüler arasında kalarak birtakım iptidai ve Müslümanlıktan evvelki dinlerin ve mezheplerin bazı akide ve ayinleri ile de karışık Yezidilik adı ile zamanımıza kadar gelmiştir⁵³⁴. Yezidiler, Suriye'nin Baalbek kazasının Beyt-i Far köyünde doğan, çağında son derece meşhur olarak Adeviyye tarikatını kuran ve buradan Hakkari dolaylarına giderek bugün Irak sınırları içerisinde kalan Laleş'te bir zaviye kurup doksan yaş civarında iken burada ölen ve yaptığı zaviyesinde gömülen Şeyh Adıyy b. Musafir (557/1162) ile Yezid b. Muaviye'yi insanüstü bir varlık olarak gören bir topluluktur⁵³⁵. Aslında Musafir, tasavvufi bir tarikatın kurucusu iken cahil dağlılar onun vaaz ve telkinlerini ifrata vardırımlar ve bu suretle Rafizi bir mezhep olan Yezidilik doğmuştur⁵³⁶.

Kaynaklar, Nusaybin'de bir inanç tarzı olarak ortaya çıkışından itibaren Yezidiliğin var olmaya devam ettiğini ve bir miktar Yezidi nüfusun da mevcut olduğunu yazıyor⁵³⁷. Bugün genel olarak Suriye, Irak ve Türkiye'de varlıklarını sürdüren ve sayıları 24.309 civarında olan Yezidilerin Türkiye sınırları içerisinde kalmış olanları Güneydoğu Anadolu'da varlıklarını

⁵³² M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 2003, s. 207, not 36.

⁵³³ Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 205, ve not. 34; Abdullah Ekinci, *Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket Karmatiler, (Ortadoğu'da İlk Sosyalist Yapılanma)*, Ankara 2005, s. 256.

⁵³⁴ Yınanç, "Diyarbakir", *İA*, III, s. 611. Geniş bilgi için bkz. Th. Menzel, "Yezidiler", *İA*, XIII, Eskişehir 1997, s. 417.

⁵³⁵ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 258; Menzel, "Yezidiler", *İA*, XIII, s. 416; Ahmet Turan, *İslam Mezhepleri Tarihi, (İslam'da Siyasi Düşüncenin Oluşumu)*, Samsun 2000, s. 209; Ekinci, "Marjinal Gruplar", s. 5.

⁵³⁶ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 258.

⁵³⁷ Abdülgani Efendi, *Mardin*, s. 279; Şeşen, "agm", s. 39.

devam ettirmektedir. Bunlardan Nusaybin kentinde olanlar toplam 2.963 kişi olup Nusaybin'in dört köyü (Kaleli, Güneli, Çilesiz ve Değirmencik) ile dört mezrası (Selvitil, Berhök, Fıfşkın ve Arpalı)'da bulunmaktadır⁵³⁸. Nusaybin'de bulunan Yezidilere özgü olup onların Midyat Yezidileri ile birlikte kutladıkları *Batızmı* dedikleri bir bayramları vardır. Her yıl 3 Mart'ta başlayan ancak üç gün öncesi dört gün sonrası olmak üzere toplam yedi gün devam eden bu bayramın gecesi, Yezidilerin inancına göre Cenab-ı Allah'ın yerleri ve gökleri yarattığı gecedir⁵³⁹.

Şemsilere gelince, Nusaybin'deki Şemsilerin yukarıda çeşitli vesilerle bahsettiğimiz 363 barışından sonra, kentin yerli halkının Nusaybin'i terk etmesiyle İran hükümdarının yerleştiği 12 bin Mecusi'nin devamı olarak ortaya çıktığı sanılıyor. Mecusiler, V. yüzyıldan itibaren Hıristiyanlığın, VII. yüzyıldan itibaren İslamiyet'in yoğun etkisi altında bulunmalarına rağmen, Sasani hakimiyetinin sona ermesinden sonra bile varlıklarını Zerdüştinin bir taşıyıcısı olarak Şemsi adı altında sürdürdüler. XI. ve XII. asırdan itibaren ise Urfa-Mardin-Diyarbakır yörelerine doğru çekildiler⁵⁴⁰.

Ortaçağın ortalarında Nusaybin'deki Şemsiler hakkında tatmin edici bilgiye ulaşamadık fakat onların varlıklarını Osmanlı hakimiyetinden sonra da sürdürdüklerini biliyoruz: Hatta, XVIII. asır Ermeni müelliflerinden İnciciyan'ın aktardığına göre, Bağdad seferinden dönüşte Mardin'e uğrayan Sultan IV. Murad, bunların ne Kur'an ne de başka bir kitabı tanımadıklarını duyunca kamilen öldürülmelerini emretmişse de Süryani patriği araya girip padişaha yalvarıp kendi kitaplarını onlara tanıtacağına dair teminat vermek suretiyle onları kurtarmıştır⁵⁴¹.

4.2. Hariciler

Hz. Peygamber'in vefatından sonra, hilafetin kime geçeceği hususunda İslam dünyasında baş gösteren ihtilaflar bu meseleden kaynaklanan muhtelif hareketlerin çıkmasına da sebebiyet vermişti. Hz. Ali'nin Muaviye ile sürdürdüğü mücadele sırasında meydana gelen *Hakem Olayı* sonrasında ortaya çıkan Hariciler⁵⁴², genel olarak Emeviler döneminden beri isyanlarında Nusaybin şehrini üs edinmişlerdi. Bu manada gerek Abdulmelik b. Mervan, gerekse Mervan'ın Emevi hilafetinin son yıllarında Cezire'de yoğunlaşmış olan Haricilerin

⁵³⁸ Turan, *İslam Mezhepleri*, s. 208.

⁵³⁹ Geniş bilgi için bkz. Turan, *İslam Mezhepleri*, s. 221-222.

⁵⁴⁰ Aydın vd., *Mardin*, s. 79; Minorsky, "Mardin", *IA*, VII, s. 320.

⁵⁴¹ Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 77-79.

⁵⁴² Harici hareketinin ortaya çıkışı, özellikleri, siyasi ve itikadi görüşleri hakkında bkz. Demircan, *Haricilerin Faaliyetleri*.

Musul'un ötesine sarkmasını engellemek için bir ordu gönderdiğini, bu ordunun Nusaybin yakınlarında Haricilerle yaptığı savaşı kaybederek geri çekildiğini yukarıda belirttik⁵⁴³. VII. yüzyılın sonlarına (697) geldiğinde Musul'dan Nusaybin'e ve Mardin'e kadar uzanan geniş bir coğrafyada Harici faaliyetlerin arttığı görülüyor. Bu tarihten sonra bunlar güneye kadar sürüldü⁵⁴⁴.

Diyar-ı Mudar'daki sükunetin aksine Rabia bölgesinde Harici isyanları, Abbasi devletinin ilk dönemlerinde de var olmaya devam etti⁵⁴⁵. Burada hüküm süren yerel hanedanların, Abbasi devletinin yanında yada karşısında Haricilerle kurdukları ilişkiler sonunda bölgede Harici faaliyetleri bu duruma göre artıp azalan bir grafik çiziyordu. Bu hanedanlardan biri olup Diyar Rabia'da hüküm süren Hamdanilerin kurucusu Hamdan b. Hamdun, IX. asrın sonlarına doğru halifenin idaresine karşı isyan eden el-Cezire Haricilerinin müttefiki olarak ortaya çıktı. Hamdaniler daha sonra Suriye çölü kenarlarındaki Arap kabilelerinin çoğunluğunun benimsediği Şii inancına uydular⁵⁴⁶.

4.3. Karmati ve İsmaililer

Haricilerden sonraki dönemde ortaya çıkan bir başka sapık inanca sahip olan Karmatiler de bir faaliyet sahası olarak bu bölgeyi ihmal etmediler. İsmaililerin bir kolu olarak ortaya çıkan fakat asıl fırka ile ilişkilerinin şekli kesin olarak belli olmayan Karmatiler, Suriye ve Mezopotamya'da tehlikeli fakat başarısızlıkla sonuçlanan birçok isyanlar çıkardılar⁵⁴⁷. Bunlarla mücadele eden Hamdan'ın oğlu Hüseyin, Abbasilerin hizmetinde bir kumandan olarak çalıştı ve Suriye'deki Karmatilere karşı kendini gösterdi, onun yerine geçen Ebu'l Heyca da Karmatilere karşı bu mücadeleyi sürdürdü⁵⁴⁸.

İbnu'l Esir'in 316/928-929 tarihine ilişkin düştüğü notlar aynı zamanda Karmatilerin bu bölgedeki faaliyetlerine ilişkindir. Buna göre, bu yıl Cennabi'nin oğlu Ebu Tahir, el-Cezire bölgesine bir askeri birlik göndererek burayı yağmalamış ve mallarına el koymuştu. Ebu Tahir'den dolayı korkuya kapılan bölge Arapları ona her yıl Hecer'e gönderilmek üzere adam

⁵⁴³ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, V, s. 289-290; Yakubi, *Tarihi-i Yakubi*, II, s. 338; Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 186; Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 112; Demircan, *Haricilerin Faaliyetleri*, s. 217-218.

⁵⁴⁴ İbn Kesir *el-Bidaye*, IX, s. 25; Aydın vd., *Mardin*, s. 73. Cezire bölgesinde Haricilerin faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Demircan, *Haricilerin Faaliyetleri*, s. 190-220.

⁵⁴⁵ Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 115; Yınanç, "Diyarbakir", *İA*, III, s. 607; M. Canard-C. Cahen, "Diyar Rabia", *EF*, s. 348; Şeşen, "agm", s. 39.

⁵⁴⁶ Bosworth, *İslam Devletleri*, s. 63-64.

⁵⁴⁷ Bernard Lewis, "İsmaililer", *İA*, VII, Eskişehir 1997, s. 1121. Geniş bilgi için bkz. Ekinci, *Karmatiler*, s. 143-158.

⁵⁴⁸ Bosworth, *İslam Devletleri*, s. 63-64; Karaaslan, "Hamdanîler", *DİA*, XV, İstanbul 1997, s. 446; Sobernheim, "Hamdanîler", *İA*, VII Eskişehir 1997, s. 179; Ekinci, *Karmatiler*, s. 143-158.

başı bir dinar vergi vermeyi kabul etmişlerdi. Fakat Rakka halkı, Karmatilerden bir grubu öldürerek onlarla üç gün müddet savaşmışlar, sonunda Karmatiler geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Karmatiler, kuzeye doğru Resu'l Ayn ve Kefertusa'ya doğru askeri birlikler sevk etmiş, buranın halkı Karmatilerden eman dilemiş, onlar da vermişlerdi. Diğer taraftan Sincar üzerine yürüyen Karmatiler el-Cibal bölgesini yağmalayarak Sincar'da karargah kurmuşlar ve halkının isteği üzerine Sincarlılara eman vermişlerdi⁵⁴⁹. Bu Karmat kuvvetleri, Resu'l Ayn ve Kefertusa'dan başka Nusaybin'e kadar gelmişlerdi⁵⁵⁰.

İsmaililere gelince, bunlar İmamiyye Şia'sının altıncı imamı Cafer es-Sadık'ın ölümünden sonra yedinci imam olarak İmamiyye'nin Musa Kazım'ı tanınmasına karşılık Cafer'in büyük oğlu İsmail olduğunu kabul eden marjinal bir gruptur⁵⁵¹. Onların bu bölgede var olduklarına dair tatmin edici miktarda bilgiye ulaşamadıysak da bölge hakkında kaynaklarda verilen genel bilgiler ışığında İsmaililerin, XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle Amid (Diyarbakır)'e yerleştiklerini biliyoruz⁵⁵². İbnu'l Esir'in, h. 494/m. 1100-1101 yılı olaylarını aktarırken İsmaililerin Alamut'taki lideri Hasan Sabbah'ın, sözkonusu tarihte Mısır'a gidip Fatımi halifesi ile görüştüğünden sonra, dönüşte el-Cezire ve Diyarbekir bölgelerine de uğradığına dair kaydı da, bu bölgede İsmaili faaliyetin örgütlendiği konusunda bir sonuca varabilmemiz açısından önem arz ediyor. Aynı müellifin h. 518/m. 1124 yılına dair kayıtları arasında Amid halkının sözkonusu yılda şehirdeki Batınilere karşı ayaklanıp onlardan yedi yüz kadarını öldürdükleri şeklindeki kayıtları İsmailiyye'nin el-Cezire'deki faaliyetlerini Amid üzerinden yürüttüklerine işaret ediyor⁵⁵³. Bu olaydan sonra bu beldeden kaçmaya mecbur kalan İsmaililer yine de Artuk ilinde faaliyet gösterip kendilerine zarar veren düşmanlarına yönelik suikastler düzenlediler. Onların düzenledikleri bu suikastlere maruz kalanlardan biri de 1126 tarihinde Diyar Rabia bölgesinin idaresi için tayin edilmiş olup Nusaybin'i de elinde bulunduran Türk komutanı Aksungur el-Porsiki olmuş, Musul'da bir camide namaz Cuma namazı kıldığı sırada onlar tarafından öldürülmüştü⁵⁵⁴.

⁵⁴⁹ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, VIII, s. 152-153. Karmatiler ve bölgedeki faaliyetleri hakkında geniş bilgi için şu çalışmaya bakılabilir. Ekinci, *Karmatiler*, s. 143-158.

⁵⁵⁰ Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 101.

⁵⁵¹ Lewis, "İsmaililer", *İA*, VII, s. 1120; Ekinci, "Marjinal Gruplar", s. 6.

⁵⁵² Ekinci, "Marjinal Gruplar", s. 6-7.

⁵⁵³ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, X, s. 261, 494; "Hasan Sabah", *İA*, VI, Eskişehir 1997, s. 311. İbnu'l Esir'in düştüğü tarih yani XII. yüzyılın başları, aynı zamanda İran İsmaililerinin Suriye coğrafyasına sızmaya başladıkları bir dönemdir. (Bkz. Lewis, "İsmaililer", *İA*, VII, s. 1123) Olasılıkla İsmaililer, Haçlı seferlerinin de aynı dönemde meydana gelmesiyle oluşan siyasi kargaşa ve huzursuzluk ortamında Suriye'ye geçerken el-Cezire bölgesinde de örgütlenmek istemişlerdir.

⁵⁵⁴ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, X, s. 501; Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, II, s. 360; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 154, 226. Olayın ilginç hikayesi için Bkz. İbnu'l Esir, Aynı yer.

d) Şehrin Etnik Yapısı ve Nüfusu

Tarih öncesi dönemlerde, bölge tarihi çerçevesinde ele almaya çalıştığımız, kentin etnik durumu ve bölgenin eski seknesi ile ilgili olaylardan yola çıkarak elde ettiğimiz tahmini değerleri burada sunmak istiyoruz. Bir Mezopotamya şehri olarak Nusaybin de tıpkı diğerleri gibi, ilkçağdan bu yana bölgede Babiller, Hititler, Asurlar, Medler, Persler, Yunanlılar ve Romalıların hüküm sürmesi sebebiyle, heterojen bir yapıya sahip oldu⁵⁵⁵. Sadece bölge tarihi değil, Nusaybin kenti adına da bu çeşitliliği tetikleyen etkenlerin de var olduğunu söylemek gerekir. Özellikle ilkçağın başlarında, iki kez burada kurulan Hıristiyan okulu çeşitli milletlerden insanları buraya çekmiş olmalı. Bundan başka, şehrin yıllarca İran-Bizans savaşlarının merkezi olmasına rağmen ticaret yolları kavşağında bulunmasının getirdiği ticari dinamizm bölgedeki etnik heterodoksiyi etkilemiş görünüyor. Keza, verimli toprakları, zengin su kaynakları gibi etkenler tarihin birçok döneminde kentin dışardan göç almasına neden olan saiklerdir⁵⁵⁶.

Daha MÖ. III. bin yılında Kafkas ırkına mensup oldukları kuvvetle muhtemel olan ve bölgenin eski ahalisini de kendi karakterlerine uydurdukları anlaşılan Sami menşeli Subarlar, Mezopotamya'da görülmeye başladılar. MÖ. II. binde tüm Ön Asya'ya doğru yapılan Hitit muhacereti, Mezopotamya'nın etnik kimliğinde pek bir değişiklik yapmadı. Aynı bin yılın ikinci yarısında bölgenin Aramileşmesi hareketi başladı. Sami göçebeler olan Aramiler, Subarları da kendi içlerinde eritip evvela Fırat vadisi bilahare Dicle'ye doğru yayıldılar. Hatta, Asurilerin kuvvetli dönemlerinde bile bölgenin Asurileşmesi karşısında Aramilerin en önemli engel olarak durduğunu görüyoruz⁵⁵⁷.

İranlılar, Mezopotamya'yı zaptettikleri sırada Aramiler artık bu bölgenin asıl seknesini teşkil ediyorlardı. İranların Mezopotamya'ya çok miktarda gelmemiş oldukları, dolayısıyla bölgenin etnik yapısına herhangi bir tesirde bulunmadıkları muhakkaktır⁵⁵⁸. Fakat doğrudan, kentimizle ilgili ilk verileri elde etmeye başladığımız 363 barışı sonrasında Nusaybin'in yerli halkının büyük kısmının terki sonrasında boş kalan şehre, Şapur döneminde yerleştirildiği söylenen 12 bin mecusunin bu kentin sadece dini kimliğini değil etnik kimliğini de bir anda İranlılar lehine çevirdiğini de göz önünde tutmak gerekiyor⁵⁵⁹. Greklere gelince, genel olarak bölgeye, Büyük İskender'in istilasıyla büyük kitleler halinde gelmeye başlayan Makedonya ve Greklerin, burada eskiden beri varolan iskan mahallerinde şehirler kurmak suretiyle

⁵⁵⁵ Akyüz, *Nusaybin Okulu*, s. 10.

⁵⁵⁶ Bu konuda şu kaynağa bkz. Abdülğani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 278; Şeşen, "agm.", s. 38.

⁵⁵⁷ Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 28-29.

⁵⁵⁸ Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 29.

⁵⁵⁹ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, I, s. 383; Aydın vd., *Mardin*, s. 61.

Mezopotamya'nın etnik çevresinin renklendiğini söylemek mümkündür. Fakat Selevkoslar devletinin yıkılmasıyla ana yurtlarından muhaceretin kesilmesiyle Grek unsuru Part'lar döneminde azalmaya yüz tuttu⁵⁶⁰.

Arapların Nusaybin'e ve genel olarak Yukarı Mezopotamya bölgesine yayılmaları sanılanın aksine, İslam fetihleri ile birlikte başlamamış olup Persler devrine kadar uzanmaktadır⁵⁶¹. Bu ilk göçler sonrasında, sürekli olarak el-Cezire'ye sızan Arapların, bölge halkını ciddiyle tehdit etmemesine rağmen⁵⁶² sonraki asırlarda bu tehlikenin yavaş yavaş belirdiğine şahit oluyoruz. Öyle ki bu tehlikeyi sezen Roma imparatoru Severus, MS. 195 yılında doğu seferi sırasında Dicle'nin ötesine bile yayılmış olduğunu gördüğü Arap kabileleri üzerine generallerini göndermişti. Selevkoslar Devleti'nin inkırazı sonucunda Partların bütün Mezopotamya'ya hakim olmalarını müteakip Araplar, bölgeye gittikçe artan oranda göç etmeye başladılar. MS. III. yüzyıla gelindiğinde, Tektek dağlarından Nusaybin'e kadar uzanan kırsal alan büyük ölçüde Arap göçebelerin egemenliği altındaydı. Bu yoğun göçten olacak ki, IV. yüzyıldan itibaren Nusaybin-Cizre-Musul arasındaki bölge "Arabistan" anlamına gelen *Bet Arabaya* adıyla anılmaktadır. Sonraki dönemlerde bölgede Arapların, yerli halk arasına karışarak Urfa merkezli Osrhoene krallığını kuracak kadar çoğaldığını görüyoruz⁵⁶³.

Bölge, sonraki dönemlerde de yeniden Arapların yerleşmesine sahne olur. Bu bağlamda V. yüzyılın sonu ile VI. yüzyılın başlarında Arap Tağlib kabilesinin ilk grupları Sincar'dan Nusaybin'e kadar olan bölgeyi işgal ettiler. Onları VI. yüzyılın ortalarında diğer Tağlib grupları izledi. Rabia ve Tağlib kabile federasyonuna bağlı bazı gruplar, Cezire'nin doğu kısımlarında ve Nusaybin'de göçer bir hayat sürdürmekteydi (Bkz. Harita X). Nusaybin gibi Arami kentlerine yerleşen Arapların, Sasanilerin son yıllarında Aramilerin içinde asimile oldukları ve büyük ölçüde Nasturileştikleri söylenmektedir⁵⁶⁴. Genel olarak İslam fetihlerinin bölgeye yapılmakta olan Arap göçlerini daha da sıklaştırdığı söylenebilir. 639 senesinde Müslümanlar bölgeyi fethettikleri zaman, burada Aramiler (Süryaniler), Araplar, az miktarda Grek bulunuyordu. Doğu kısmında az miktarda göçebe Kürt vardı. İslam fetihlerinden sonra el-Cezire şehirleri Araplaşarak bölgede İslam-Arap kültürü geliştirdi⁵⁶⁵.

Bölgedeki bir diğer etnik unsur Ermenilerdi. Bölgede Ermenilerin varlığı hakkında Ermeni tarihçilerin, Nusaybin'in Ermeni krallarının, Nusaybin'den Urfa'ya giderek burada

⁵⁶⁰ Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 30.

⁵⁶¹ Hitti, *İslam Tarihi*, II, s. 431; Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 29; *Tarihin Tanığı Nusaybin*, s. 33.

⁵⁶² Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 29-30.

⁵⁶³ Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 30; Aydın vd., *Mardin*, s. 48, 69. Bkz. Çevik, "agm.", s. 4, not 14.

⁵⁶⁴ Aydın vd., *Mardin*, s. 69-70.

⁵⁶⁵ Şeşen, "agm.", s. 38-39.

Abgar krallığını kurdukları şeklindeki oldukça iyimser ve cüretli yorumlarını bir yana bırakırsak, kentte çeşitli dönemlerde bir miktar Ermeni nüfus var olduğunu söylemek mümkündür⁵⁶⁶. Onların MÖ. I. asırdan itibaren Osrhoene şehirlerine yerleştiklerini hatta bölgeye kısa bir süre hakim olduklarını bilmemize rağmen, Nusaybin'deki varlıklarına dair elde ettiğimiz en erken tarihli bilgi, Mardin'deki Surp Kevork kilisesinde bulunan bir Ermenice yazıta aittir. Bu yazıta göre, MS. 351 yılında Nusaybin'in yıkılmasıyla buradaki bir kısım Ermeni Mardin'e göçmüştü⁵⁶⁷. Kentteki Ermenilerin bir kısmının da 363 barışından sonra Urfa'ya göç eden kabile arasında olduğu muhakkaktır. İslam ve Türk fetihleri döneminde bölgedeki Ermeniler konusunda, istifade ettiğimiz kaynaklarda bir bulguya rastlamadık. Bunların bu dönemlerde kentte az sayıdaki varlıklarını sessiz bir şekilde korudukları düşünülebilir. Bu açıdan bakıldığında, söz konusu dönemlerde Nusaybin'in, Ermenilerin yerleşim merkezi olma konusunda batıdaki komşusu Urfa'ya nazaran daha geride olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Bölgemizde bir diğer etnik unsur olarak Kürtlerden de bahsetmek gerekiyor. h. 367/m. 978 yılı civarında bölgeye Kuzey Irak, Hakkari bölgelerinden Humeydiyye, Beşneviyye, Zerkariyye (Zaza) Hakkariye Kürtleri gelerek Ahlat'tan Urfa'ya kadarki sahayı ele geçirdi. Fakat bunların Nusaybin üzerinde nüfuz kuramadıklarını bu dönemde Harran ile birlikte Nusaybin şehri Numeyri Arapların elinde olmasından anlıyoruz⁵⁶⁸. Ayrıca, aşağıda ayrıntılarıyla değineceğimiz Türkmen-Kürt savaşları sonrasında çarpışmaların bölgedeki Kürt nüfusunu önemli ölçüde azalttığı bir vakiadır. Öyle ki, Süryani Mihail, bu çarpışmalar sonunda *Kürt ırkının Suriye ve Mezopotamya'da tamamen ortadan kalktığını* yazıyor⁵⁶⁹. Bununla birlikte Kürtlerin kentteki varlıklarının Osmanlı döneminde de devam ettiğini, Nusaybin'in de içinde bulunduğu Diyarbekir eyaletinin XVI. asırdaki durumuna dair bilgiler veren Mustafa Nuri Paşa'nın *Netayicü'l Vukuat*'ından anlıyoruz. Buna göre, bu eyaletin sancaklarından sekizi yurtluk ve ocaklık olarak Kürt beylerinin eline verilmişti. Bölgede 400'den fazla olan Kürt aşiretleri 1800 asker toplayabiliyordu⁵⁷⁰.

Türlere gelince, daha Abbasi ve Hamdaniler zamanında az sayıda asker Türk bölgeye gelmişti. XI. yüzyılın başlarından itibaren de ilk düzenli göçlerin başladığı söylenebilir. Bu doğrultuda, bazı Türkmen kabilelerin Cezire'ye gelip burada Nusaybin başta olmak üzere bazı şehirleri yağmalayıp ele geçirmeye çalıştıklarını yukarıda anlattık. Doğudan gelen bu

⁵⁶⁶ Bu konuda şu makaleye bakılabilir: Paul E. Dion, "The Aramaens, Their Ancient, History, Culture, Religion", *BASOR*, Sayı 327, Ağustos 2002, s. 55-60.

⁵⁶⁷ Aydın vd., *Mardin*, s. 8 (not. 21), s. 60.

⁵⁶⁸ Şeşen, "agm", s. 39.

⁵⁶⁹ Mihail, *Vekayiname*, Fasıl XLXXXV.

⁵⁷⁰ M. Nuri Paşa, *Netayicü'l Vukuat*, s. 143.

Selçuklu baskısı, Kuzey Mezopotamya'daki Kürt kabileleri iyice dağıtmıştı. h. 479/m. 1086 yılında Melikşah'ın, bölgenin idari yapısındaki düzenlenmeleri sonrasında burada Selçuklulara tabi Türk beylikleri kurulmasıyla, Türkmen kabileleri ve bunlara bağlı aşiretlerin bir kısmı köylere yerleşti. Bir kısmı göçebeliklerine devam ederek ovalarda kışlak, dağlarda yaylak kurdular. Böylece sırasıyla Aramilerin, İranlıların, Greklerin, Kürtlerin, Ermenilerin, Arapların, yaşadığı Cezire bölgesi şimdi yeni bir etnik unsurla tanışıyordu: Türkmenler...⁵⁷¹.

Türkmenlerin gelmesinden kısa bir süre sonra Frenkler de Haçlı seferleri çerçevesinde bu bölgeye kadar gelmişlerdi. Haçlıların Ortadoğu'ya geldiği sırada bölgede kalabalık bir Türkmen nüfusu vardı. Frenklerin hakimiyeti sınırlı sahaya münhasır kalırken, Türklerin nüfuzu ise gittikçe kuvvetlendi, zamanla Türkler bölgede hakim unsur haline geldi. Bu Türkmenler ve onlarla yaşayan Kürtler üzerinde, Artukluların büyük bir nüfuzu ve etkisi vardı⁵⁷².

1. Nusaybin ve Çevresinde Türkmen-Kürt Mücadelesi

Bu dönemde Nusaybin civarında meydana gelen en önemli etnik hadise olarak, h. 582/ m. 1186-1187 senesinde Türkmenlerle Kürtler arasında meydana gelen savaşları gösterebiliriz⁵⁷³. Binlerce kişinin ölümüyle sonuçlanan bu çarpışmaların hususi sebebi olarak bir düğüne iştirak etme hususu kaynaklarda anlatılıyor ise de bu olayın genel sebebi olarak, Türkistan'da Karahitay baskısı sonucu Oğuz ve Karlukların İslam ülkeleri ve Anadolu'ya doğru göçmeye başlaması ve göçebe Türkmen nüfusunun, o zamana kadar Anadolu coğrafyasının pek alışık olmadığı göçebe yaşam tarzını arttırmasının doğurduğu sonuçları da göz önünde bulundurmamak gerekir⁵⁷⁴.

Muhtemelen, sadece kırsal alanlarda meydana gelmiş olup şehirlere yansımayan ve bir Türkmen düğüne iştirak etme hususunda Kürtler tarafından yapılan ısrarın neticesinde meydana gelen bu savaşlardan birçok vaka yazarı bahseder. Ebu'l Ferec, hadisenin bir Türkmen düğünü sırasında Türkmenlerin Kürtlere ait Zavzan kalesi yakınından geçmesiyle başladığını anlatır. Kürtler, yolu keserek verilen ziyafete katılmak isterler. Türkmenler karşı gelince de sayıca üstün olan Kürtler onları mağlup eder ve gelini alıp kalelerine götürürler. Bu yüzden büyük bir savaş çıkar ve her iki taraftan 10 bin kadar insanın kanı dökülür. Daha sonra toplanan 30 bin Kürt Habur civarına gelip Türkmenlerle ikinci bir savaşa girer ama

⁵⁷¹ Şeşen, "agm", s. 39; Aydın vd., *Mardin*, s. 79.

⁵⁷² Şeşen, "agm", s. 41, 44.

⁵⁷³ Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 102; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 174-175; Turan, *Türkiye Selçukluları*, s. 215-216; Şeşen, "agm", s. 39-40.

⁵⁷⁴ Bkz. Turan, *Doğu Anadolu*, s. 175; 233.

yenilirler. Musul ve Suriye'ye sığıyarak devam eden olaylarda Kürtler üst üste mağlup edilir⁵⁷⁵.

İbnu'l Esir'de olaylar aşağı yukarı aynı şekilde hikaye edilmekle birlikte, Kürtlerin ziyafete katılma talebinin reddedilmesi üzerine söz konusu kale hakiminin damadı öldürmesiyle olayların başladığını, Türkmenlerin bu öfkeyle çok sayıda Kürdü öldürdüğünü, Kürtlerin de aynı şekilde ayaklanarak Türkmenleri öldürdüğünü, olayların Musul, Diyarbekir, Ahlat, Şehrizur ve Azerbeycan'a kadar yayıldığını, bu şekilde süren fitnenin Mücahidüddin Kaymaz'ın araya girmesi ve tarafları barıştırıp onlara çeşitli hediyeler vermesi ile sona erdiğini, böylece bölgedeki eski huzur ve emniyetin tekrar tesis edilebildiğini yazar⁵⁷⁶.

Süryani Mihail, hemen hemen aynı şeyleri yazmakla birlikte olayların çıkış sebebi olarak farklı bir noktaya dikkat çekiyor. Onun anlattığına göre, Türkmenlerin hayvanlarını otlatmak için geldikleri bölgelerde, Kürtlerin yağmalarına maruz kalmaları üzerine hayvanlarını muhafaza için toplanarak Mardin tepeleri üzerinde yine yağma için toplanmış olan yaklaşık iki yüz Kürde rastlayıp hepsini öldürmüşler, bu şekilde patlak veren olaylar, tarafların onar bin kişilik kuvvetlerle birbirlerine saldırmasıyla daha da alevlenmişti. Bu çarpışmada toplam on bin kişi telef oldu. Olaylar yine dinmemiş Kürtler, bu kez 30 bin kişi oldukları halde Nusaybin ile Tur-Abidin mıntıkasında toplanmışlardı. Türkmenler de Habur bölgesinde toplandı. Yapılan savaşta Kürtler yenildiler. Habur'dan Nusaybin'e kadar olan yerler cesetlerle doldu. Bilahare Musul'da yapılan çarpışmalarda Kürtler birçok defa mağlup oldu⁵⁷⁷.

Bu arada, bu olayları anlatırken İbnu'l Esir'in kullandığı şu ifadeye dikkat çekmek istiyoruz. Müellif, *Türkmenlerle Kürtler arasında ilk defa böyle bir hadisenin meydana geldiğini* yazmakla bu iki milletin aslında iyi geçindiğini ima etmektedir⁵⁷⁸. Gerçekten, Bizanslılara ve Haçlılara karşı bunlar genellikle birlikte hareket etmiş, Türk sultan ve beylerinin ordusunda Kürtler ve Türkler çoğu zaman birlikte yer almıştı. Bilhassa Zengiler, Eyyubiler ve Artuklular gibi devletler zamanında Kürtler teşkilat içinde önemli yer edindiler. Ayrıca, Kürtler bölgeye gelen Türkmenlerin teşkilatını benimseyerek birlikte ortak düşmanlara karşı savaştılar. Örneğin, yukarıdaki hadiseden sonra aralarında barış yapıp cihad arkadaşı olan bu iki Müslüman kavim, çarpışmalar zamanında bazen bir tarafa, bazen diğer tarafa yardım ve yataklık eden Ermenilere karşı birleşerek intikam maksadıyla onlardan pek

⁵⁷⁵ Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, II, s. 439-440; Mihail, *Vekayiname*, Fasıl XLXXXV.

⁵⁷⁶ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, XI, s. 410; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 174-175.

⁵⁷⁷ Mihail, *Vekayiname*, Fasıl XLXXXV; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 174-175; Turan, *Türkiye Selçukluları*, s. 215-216; Sümer, *Oğuzlar*, s. 137.

⁵⁷⁸ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, XI, s. 410.

çok insanı esir edip Mardin, Koç-hisar ve başka şehirlerde satmışlardı. Keza, Moğol istilasına karşı yine bu iki milleti bir arada ve ittifak halinde görüyoruz. Türkler, Kürtler ve Araplar arasındaki işbirliği, bu nevi münferit hadiseler bir yana bırakılacak olursa, Selçuklular, Eyyubiler, Memluklar ve hatta Osmanlılar devirlerinde sürmüştü⁵⁷⁹.

2. Moğollar ve Sonraki Dönemde Etnik Yapı

XIII. yüzyılın ikinci yarısına doğru önce Anadolu Selçukluları'nın, ardından Harizmlilerin ve Moğolların gelmesiyle sosyal yapı sarsıldı, bölge eski önemini kaybetti. Buna rağmen el-Cezire bölgesinin Türkleşmesi ve İslamlaşması daha da hızlandı. Moğolların gelmesiyle bölge şehirlerinde büyük bir sosyal değişme yaşandı. Bu dönemde, bölge ahalisi daha karışık bir yapıya sahip olmakla birlikte, içtimai teşkilatları yönünden en sağlam unsur yine Türkmenlerdi. Sonraki dönemlerde bölge Moğollar ve Memlükler arasında mücadele sahası oldu⁵⁸⁰. Harran ve Urfa bunun sonucu olarak tahrip olurken Suruç ve Nusaybin gibi şehirler de eski önemlerini kaybettiler. Osmanlı dönemine gelinceye kadar, bölgenin Türkleşmesi ve İslamlaşması tamamlanmış olmalıdır ki, bu dönemde bölge şehirlerinden Türkçe eserler veren şair ve yazarlar çıkmıştır⁵⁸¹. Bu durum, Türk toplumu tarafından hemen her yerde kullanılan Türkçe isimlerin bu havalideki köy ve mezralara da verilmiş olmasıyla sabitleniyor⁵⁸².

Son olarak bölgenin nüfusu hakkında da birkaç şey ilave etmek istiyoruz. Bu konudaki en erken ve kesin bilgileri Osmanlı tahrir defterlerinden elde ettik. Bu bağlamda, XVI. yüzyıla ait Tapu tahrir defterlerinden anlaşıldığına göre, Osmanlı hakimiyetinden sonra Nusaybin'de genel bir nüfus artışı görülüyor. Kayıtlara göre, h. 924/m. 1518'de Nusaybin'deki köy sayısı 13 iken, çok geçmeden h. 932/m. 1526 senesinde 69'a ulaşmıştır. Kentin nüfusunun arttığı mahalle sayısının artmasıyla da belli oluyor. h. 947/m. 1540 senesine ait kayıtlarda, iki mahalle zikredilirken, h. 975/m. 1567'de bu sayının yediye yükseldiği görülüyor⁵⁸³. Yine bu tahrir defterlerinde kentin dini nüfusu hakkında verilmiş olan verilerden yola çıkarak şehir nüfusuna dair bazı çıkarımlar yapılabilir. Osmanlı tahrir geleneğinde yaygın kanaat olarak, *hane* tabirinin beş kişiden oluşan bir birime tekabül ettiğini

⁵⁷⁹ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 228, 233-234, 236; Sümer, *Oğuzlar*, s. 136-137; Şeşen, "agm", s. 39.

⁵⁸⁰ Akdağ, I, s. 72; Cahen, "Artukids", *EF²*, I, s. 666; Şeşen, "agm", s. 40-41.

⁵⁸¹ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 237-238; Şeşen, "agm", s. 40-41.

⁵⁸² Bu isimler için bkz. Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 75-77. Mesela Artukluların başşehri Mardin yakınlarında bulunan Düneyser'e verilen yeni Türkçe isim (Koç-hisar) buna güzel bir misal teşkil eder. Bkz. Turan, *Doğu Anadolu*, s. 238-239.

⁵⁸³ Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 56-58.

göz önünde bulunduracak olursak, 1518 ve 1526 yıllarında Nusaybin'in tahmini nüfusu şu şekilde olur⁵⁸⁴:

	1518 yılı				1526 yılı			
	Müsl.	Hris.	Yah.	Toplam	Müsl.	Hris.	Yah.	Toplam
Şehir	583	511	---	1.094	953	810	---	1.763
Köyler	596	570	---	1.166	2.569	---	---	2569
Toplam	1.179	1.081	---	2.260	3.522	810	---	4332

XIX. yüzyılın sonlarında, Nusaybin'in nüfusu on bin kadar tahmin edilmekte olup bunun yarısını Müslümanlar, geri kalanını Ermeni, Rum Ortodoks ve Keldani Katolikler meydana getiriyordu⁵⁸⁵. Bu dönemde Süryanilerin bölge nüfusunda önemli bir yer işgal ettikleri görülüyor. 1881-1882 Osmanlı nüfus sayımına göre, sadece Mardin sınırlarında 17.754 Süryani yaşıyordu⁵⁸⁶. Şemseddin Sami'nin verdiği bilgiye göre, Nusaybin'in etnik ve dini yapısı çok çeşitliydi. Nusaybin, iki nahiyeye ve 243 karyeye sahip olup halkı Sasani, Arap, Türkmen, Kürt ve Çerkez gibi Müslüman unsur ile Ermeni, Süryani, Yakubi, Keldani gibi Hıristiyan unsurdan oluşuyordu⁵⁸⁷. Abdülgani Efendi, 1927 nüfus sayımından kentin nüfusuna ilişkin daha ayrıntılı bilgiler sunuyor. Buna göre, Mardin sancağına bağlı olan ilçe merkezinin nüfusu 2.851 kişidir. Bunların 1.830'u erkek, 1.021'i ise kadındır. Tüm ilçenin nüfusu ise, 12.442 olup bunun 6.372'si erkek, 6.050'si kadındır. Şehirde 950 hane, 150 de dükkan vardır⁵⁸⁸.

Görüldüğü gibi Nusaybin şehri, tarihin ilk dönemlerinden beri etnik zenginliğe sahip bir şehir olarak göze çarpıyor. Tarih öncesi devirlerden başlayarak ilkçağ boyunca birçok kavim çeşitli sebeplerle geldikleri bu coğrafyayı yurt edinmişler, bu durum da haliyle bölgenin etnik çeşitliliğine katkıda bulunmuştur. Sonraki dönemlerde yaşanan yoğun Türk muhacereti, her tarafı kasıp kavuran Moğol istilaları döneminde bile devam etmiştir. Osmanlı hakimiyeti döneminde bu Türkleşme ve İslamlaşmanın tam anlamıyla sağlanmakla birlikte diğer etnik unsurların da varlıklarını devam ettirdiği yukarıda verdiğimiz rakamlardan açıkça anlaşılıyor.

⁵⁸⁴ Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 87.

⁵⁸⁵ Honigmann, "Nasibin", *JA*, IX, s. 102-103; Şeşen, "agm", s. 41.

⁵⁸⁶ Keser, *Tur-Abidin*, s. 18.

⁵⁸⁷ Şemseddin Sami, "Nusaybin", *Kamusu'l Alam*, IV, s. 4581.

⁵⁸⁸ Abdülgani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 265.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KENTİN MİMARİ YAPISI

a) Ortaçağda Mimari Durum

Ortaçağın değişik dönemlerinde Nusaybin'e hakim olmuş bulunan devletlerin bir çoğu çeşitli eserler meydana getirerek kentin mimarisine katkıda bulunmuşlardır. Bu doğrultuda Mervaniler, Zengiler, Eyyubiler, Akkoyunlu ve Karakoyunlular ve Osmanlılar gibi birçok devletler hakim oldukları dönemde Nusaybin'de kaleler, hastaneler, medreseler, hanlar, hamamalar kervansaraylar gibi birçok eserler yaptırıldılar. Bununla birlikte, araştırma konumuzu kapsayan zaman diliminde bölgeye en uzun süre hakim olmuş bulunmasına rağmen Artuklu devletinin, diğer alanlarda olduğu gibi mimari alanda da Mardin, Dunaysir (Kızıltepe), Meyyafarikin (Silvan),⁵⁸⁹ e nazaran Nusaybin'e daha az önem verdiklerini söylemeliyiz. Gerçekten Artuklular, örneğin yukarıda saydığımız şehirlerin hepsinde birer *Ulu Cami* inşa etmelerine rağmen Nusaybin'de böyle bir girişimde bulunmayışları bu bakımdan dikkat çekicidir.⁵⁸⁹

Nusaybin şehrinin ortaçağ boyunca genel olarak mamur bir kent olduğunu söyleyebiliriz. Fakat zaman zaman kentin kuşatması sırasında yaşanan çetin mücadeleden buradaki mimarinin de zarar gördüğü anlaşılıyor. Bu anlamda, özellikle Tutuş'un 1093'teki zaptı sırasında, şehir mimarisinin büyük zarara uğradığını söyleyebiliriz. Bazı kaynaklar, şehir surlarının bu muhasara sırasındaki baskıya dayanamayıp yıkıldığını yazıyor.⁵⁹⁰ Kimi zaman yöneticilerin de güvenlik korkusuyla şehrin dayanıklı yapılarına kastettiğini görüyoruz. Mesela, 1134 yılında, bizzat Zengi tarafından Nusaybin'e vali tayin olunan Babek, onun kendisine karşı istinat noktaları bulmasını önlemek için bölgedeki bütün kaleleri tahrip etti.⁵⁹¹ Aynı şekilde, İbn Şeddad'ın yazdığına göre, Moğollar da bölgeye hakim oldukları

⁵⁸⁹ Bu konuda bkz. Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, II, İstanbul 1984, s. 8-18.

⁵⁹⁰ Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 106.

⁵⁹¹ Honigmann, "Nasibin", *IA*, IX, s. 102.

vakit adet edindikleri üzere, Nusaybin surlarının da yıkılmasını istemişlerdi⁵⁹². Yine Timur'un, 1401 senesinde Mardin'i ele geçiremeyince bunun intikamını Bağdat yolu üzerindeki Nusaybin'den aldığını ve kenti harabeye çevirdiğini yukarıda yazdık⁵⁹³.

Coğrafi eserlerde şehrin mimari dokusuna dair bilgiler mevcuttur. Makdisi, Nusaybin fiziki görünümü hakkında değerli bilgiler sunar: Buna göre Nusaybin, şehrin yukarı kısmında yer alan bir iç kaleye sahip, surlarla çevrili bir kapıdan diğerine uzanan geniş çarşısı ve tam ortasındaki camisiyle mamur bir şehri görünümündedir, taşla sıvanmış olan büyük kale şehri korur, kentin hamamları ve kendine özgü evleri vardır. Bu bilgiler İdrisi tarafından da teyit edilir. İbn Cübeyr de, Hirmas nehri üzerinde şehrin güney kapısına bitişik sert taşlardan inşa edilmiş kemerli bir köprünün varlığından söz eder⁵⁹⁴. Son olarak İbn Battuta, şehrin harabe bir halde olduğundan bahsederek buna rağmen Cuma Camii'nin iki büyük sarnıcıyla hala ayakta durduğunu yazar⁵⁹⁵. Kentin mimari unsurlarıyla ilgili seyahatnamelerde yer alan bu genel bilgileri aktardıktan sonra diğer kaynaklardan da edindiğimiz bilgiler ışığında bunlar hakkında ayrıntılı bilgi vermeye çalışacağız.

1. Kale ve Surlar

Roma-İran savaşlarında bir sınır kenti olması ve ticari yollar kavşağında bulunması gibi sebeplerle güvenliğinin özellikle sağlanması gereken bir şehir olması, Nusaybin'de kale inşasını, ilkçağlardan beri zorunlu kılmıştır. Bu özelliklerinin ortaçağlarda daha da artarak devam ettiğini göz önüne alarak Nusaybin'in kale ve surlar açısından zengin bir kent olduğunu söyleyebiliriz. Kentte Sasaniler dönemine ilişkin kalelerle ilgili tek kaydı İbnu'l Esir düşüyor. Müellifin, İran imparatorluğu ile ilgili bir bahiste andığı ve *el-Hicare* adıyla kaydettiği kale, yine onun yazdığına göre aynı zamanda imparator Hürrezad Hüsrev'in ikamet ettiği bir istihkamdı⁵⁹⁶.

Nusaybin'in kaleleri arasında, kentin 15 km kuzeydoğusunda bulunan ve eski Merdis (Mardin?) şehrinin üzerindeki yüksek kayalıklarda inşa edilmiş olan Marin kalesini de anmak gerekir. Kalenin kimler tarafından yaptırıldığı tam olarak bilinmese de inşa tarzından bir Bizans eseri olduğu ve tarih boyunca birçok kez onarıldığı anlaşılıyor. Çevre genişliği 1500

⁵⁹² İbn Şeddad'dan aktaran Cahen, "agm", s. 104-105.

⁵⁹³ Bkz. Abdüsselam Efendi, *Ümmü'l İber*, s. 60.

⁵⁹⁴ İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, s. 175; Abdülgani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 171; Strange, *Eastern Caliphate*, s. 94-95; Çevik, "agm", s. 6.

⁵⁹⁵ İbn Battuta, *Seyhatname*, s. 337.

⁵⁹⁶ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, I, s. 482.

m olup 12 kule ve burca sahip olan bu kalenin doğusunda Merdis kralının şatosu bulunmaktadır⁵⁹⁷. (Bkz. Resim 12)

Romalılar döneminde Nusaybin civarında inşa edilmiş bir diğer kale, kentin 20 km. kuzeydoğusunda Suriye sınırına yakın bir tepede bulunan Hefemtay (Rihabdium) kalesidir. Romalıların Suriye'den gelecek tehlikeler için ileri karakol işlevi yükledikleri bu kale, uzun zaman Araplar ve Romalılar arasında çekişme konusu olduğundan adı tarihte pek kanlı geçmektedir. Gerek Nusaybin ovası, gerekse kervan yolunun geçtiği vadiyle Suriye ovasına tamamıyla hakim bir durumda bulunan kale 14 burç ve 2 gözetleme kulesine sahiptir⁵⁹⁸.

Kaynaklarda, Nusaybin'de hüküm sürmüş olan yerel hanedanlıklar döneminde inşa olduğu kaydedilen bazı kaleler de vardır. Bunlar arasında, İbnu'l Ezrak'ın⁵⁹⁹ *Tarihi-i Meyyafarikin* adlı eserinde Hirmas çayının başında bulunup Mervanilere ait olduğunu yazdığı, fakat kim tarafından ne zaman inşa edildiğine dair herhangi bir bilgi vermediği *Balosa* kalesi ile, bir başka tarihçi İbn Şeddad'ın⁶⁰⁰ Nusaybin yakınındaki Mardin dağı zirvesinde Hamdaniler tarafından inşa edilmiş olan *al-Baz* kalesini sayabiliriz.

Şehrin bir başka mimari unsuru olarak kaynaklarda, metaneti ile ünlü surlarından bahsediliyor. Hirmas çayının, şehrin içinden akması ve zaman zaman sel felaketlerine sebep olması sebebiyle, Yunanlılar döneminde Nusaybin şehrini bu tehlikeden korumak için bir taş duvar inşa edildi. Yakut el-Hamevi, surların Romalılar döneminde yapıldığını yazdıktan başka, Sasani imparatoru Anuşirvan zamanında daha da geliştirilerek son halini aldığını yazıyor⁶⁰¹. Abbasiler dönemine gelindiğinde halife Mütevekkil, bu surların derhal yıkılması için emir verdi, fakat su taşkın halinde şehre akmaya başlayınca yeniden duvarın tamir edilmesini emretti. Şehrin yaklaşık yüz mil güneyinde bir su bendi daha vardı⁶⁰².

Nusaybin'i gezmiş olan seyyahlar kale ve surların durumu hakkında önemli bilgiler sunuyor. Bunlar arasında XIII. yüzyılda kenti gezmiş olan Kazvini'nin, şehrin iç kalesi hakkında verdiği bilgilerden, bu asır sonlarına kadar şehrin iç kalesinin ayakta olduğunu öğreniyoruz⁶⁰³. Mustevfi, Nusaybin surlarının uzunluğunun 6500 adım olduğunu kaydeder, onun naklettiği bir hikayeden anlaşıldığına göre, şehrin surları XII. yüzyılın sonlarına doğru bir tamirat geçirmiştir⁶⁰⁴.

⁵⁹⁷ *Tarihin Tanığı Nusaybin*, s. 109.

⁵⁹⁸ *Tarihin Tanığı Nusaybin*, s. 109-110.

⁵⁹⁹ İbnu'l Erzak, (Bozarslan) I, s. 192.

⁶⁰⁰ İbn Şeddad'dan aktaran Cahen, "agm", s. 95, 104-105.

⁶⁰¹ Yakut, *Mu'cemu'l Buldan*, V, s. 288-289; Strange, *Eastern Caliphate*, s. 97-98.

⁶⁰² Strange, *Eastern Caliphate*, s. 97-98.

⁶⁰³ Kazvini'den nakleden Çevik, "agm", s. 8-9.

⁶⁰⁴ Müstevfi'den nakleden Strange, *Eastern Caliphate*, s. 95; Çevik, "agm", s. 9-10.

2. Kapılar

Kentlerin mimari dokusunda önemli bir yere sahip olan kapılardan da söz etmek istiyoruz: Nusaybin şehrinin kapılarından ilk olarak İbnu'l Esir, h. 318/m. 930 yılında, kentte iki kapı halkı arasında meydana gelen çatışmalar vesilesiyle bahsediyor, Rum Kapı (Babu'r Rum) Doğu Kapısı (Babu'n Nasıra)'nı anıyor⁶⁰⁵. Sonraki dönemlerde şehri çeşitli zamanlarda ziyaret etmiş olan seyyah ve coğrafyacıların ifadelerinden anlaşıldığına göre Nusaybin, surlarla çevrili bir şehir olup doğu, batı ve güney istikametlerinde, şehir ve bölgelere göre isimlendirilen kapılara sahipti. Bunlar kaynaklarda, doğuda *Babu'n Nasıra*, batıda *Babu'r Rum* ve güneyde *Babu's Sincar* olarak kaydediliyor⁶⁰⁶. h. 580/m.1184 yılında kenti ziyaret eden İbn Cübeyr kentte sert kayalarla inşa edilmiş bir köprüden bahsederken şehrin güney kapısını, XIV. yüzyıl gezgini İbn Battuta ise bir vesileyle Doğu Kapısı'nı anıyor ve bu kapının yakınında bulunan iki sarmıçtan söz ediyor⁶⁰⁷.

3. Camii ve Mescidler

İyad komutasındaki İslam ordularının kente girmesinden itibaren kentte mimari bir unsur olarak camii ve mescidlerin de kendini gösterdiğini görüyoruz. Bunlar arasında kent mimarisinin önde gelen yapılarından biri olup yakın tarihe kadar bir mescid olarak görev yapan Zeynel Abidin Camisinden bahsetmek gerekiyor. Hz. Muhammed'in 13 torunundan biri olan Zeynel Abidin ve onun kız kardeşi Zeyneb'in türbelerinin bulunduğu bu camii seyahatnamelerde bir mescid olarak anılıyor. XII. yüzyıl gezginlerinden olan Herevi, şehirdeki birçok mimari eser arasında bu mescidi de anıyor⁶⁰⁸. (Bkz. Resim 13) İbn Cübeyr ve İbn Battuta Nusaybin'de, içinden Hirmas Nehri'nin kollarından birinin aktığı Cuma Camiinden söz ediyor⁶⁰⁹.

⁶⁰⁵ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, VIII, s. 185.

⁶⁰⁶ Çevik, "agm", s. 7.

⁶⁰⁷ İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, s. 175; İbn Battuta, *Seyhatname*, s. 337.

⁶⁰⁸ Herevi'den nakleden Çevik, "agm", s. 7. Zeynel Abidin mescidi 1956 yılına kadar bir mescid olarak kaldı, bu tarihte ilk olarak görkemli minaresi, daha sonra son cemaat yeri ve ek bir bina yapıldı. *Tarihin Tanığı Nusaybin*, s. 106.

⁶⁰⁹ İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, s. 175; İbn Battuta, *Seyhatname*, s. 337. Bu seyyahların bahsettikleri caminin Zeynel Abidin mescidi olma ihtimali uzak değildir.

4. Kilise ve Manastırlar

Mimari dokuyla ilgili olarak şehirde bulunan kiliseleri de kısa bahislerle bu araya sıkıştırmak zorundayız. Her şeyden önce, bu bölgede VI. yüzyıla tarihlenen kiliselerin önceleri Bizans devletinin katkılarıyla yaptırıldığını, bilahare Hellenizm'in bölgedeki kilise mimarisini etkilediğini söyleyelim. Tur-Abidin ile birlikte Bizans-Sasani savaşlarında bir sınır şehri görevi gören Nusaybin, mimari açıdan her iki medeniyetin tesiri altında kalmış ve İslam fetihleriyle birlikte İslam mimari anlayışı; sonraları Selçuklu-Artuklular önderliğinde Türk mimarisi, geç kiliseler üzerinde etkili olmuştur⁶¹⁰.

Nusaybin'de inşa edilmiş olan kiliselerden, kaynaklarda ilk olarak şehrin piskoposu Yakub tarafından 313 senesinde kendi adına izafeten kurulmuş olan Yakub kilisesi herhalde kentin ilk ve en önemli kilisesidir. (Bkz. Resim 4-10) Metropolit Kyprianos 758-759'da bu kilisenin koro mahallini ve baş kilise mihrabını tamamladı⁶¹¹. Süryani Mihail, 1171 Nureddin'in şehirde yaptığı tahribatı anlatırken andığına göre, bu kilise o dönemde ayaktaydı⁶¹². Nusaybin'de bulunan bir başka kilise, II. Hüsrev zamanından kalma olduğu anlaşılan ve bölgenin göçebe kabileleri tarafından taziz edilen Sergius Strataletes'e atfen inşa olunan Sergius kilisesidir⁶¹³. Bundan başka Nusaybin'in 26 km. doğusunda bulunan Marbobo (Günyurdu) köyünde bulunan Mor Bobi, Mor Aho, Mor Şemun ve Mor Şmuni kiliselerini de kentin Hıristiyan mimarisine ait eserler arasında saymak gerekir⁶¹⁴.

Manastırlara gelince, bunlar arasında ilk olarak Mar Abraham Manastırından söz etmek gerekir. Bagok Dağı'nın zirvesinde bulunmakta olup bir manastırdan çok bir asker kışlasını andıran bu mimari yapının daha sonra Hıristiyanlarca kiliseye çevrildiği tahmin ediliyor. Bir diğer manastır Tur-Abidin Dağı'nın yamacında, oviden 500 metre yükseklikte bulunan Mar Evgin Manastırındır. Mar Evgin'in Hıristiyan azizlerden İncil müjdecilerinden olduğu belgelerde yazılıdır⁶¹⁵. (Bkz. Resim 11)

⁶¹⁰ Keser, *Tur-Abidin*, s. 9.

⁶¹¹ Bundy, "Bishop Vologese", s. 57; Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 101.

⁶¹² Mihail, *Vekayiname*, Fasil XLXVIII; Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 102; Aydın vd., *Mardin*, s. 95.

⁶¹³ Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 101.

⁶¹⁴ Akyüz, *Nusaybin Okulu*, s. 33-36; *Tarihin Tanığı Nusaybin*, s. 111-112.

⁶¹⁵ *Tarihin Tanığı Nusaybin*, s. 111.

5. Hamam ve Değirmenler

Şehrimizde mimari bir unsur olarak hamam ve değirmenler de kendini gösteriyor. Daha h. 358/m. 968 yılına ait vergi rakamları, Nusaybin’de hamam ve değirmenlere ait vergilerin de tahsil edildiğini gösteriyor⁶¹⁶. Sonraki dönemlerde kente uğramış olan seyyah ve coğrafyacıların çoğu, özellikle şehrin hamamlarından bahsetmeyi ihmal etmemiştir⁶¹⁷. Bunlar arasında Makdisi, Nusaybin’deki hamamların, şehrin içinden akan bir su kaynağından elde edilen kireçle inşa edildiğini yazıyor⁶¹⁸. 1518 ve 1526 yılına ait tahrir defterlerinde kentte bir hamamın ve 1/3 hissesi Akkoyunlu Cihangir’in oğlu Hamza tarafından inşa olduğu tahmin edilen Hamza-i Sağır zaviyesi evkafı arasında gösterilen bir değirmenin varlığından bahsolunur⁶¹⁹. Osmanlı döneminin son yıllarına ait kayıtları düşen Şemseddin Sami’nin de Nusaybin’de bir hamamın varlığından söz ettiğini belirtelim⁶²⁰.

6. Hastaneler

Mimari yapının bir başka unsuru olarak şehirde inşa edilmiş hastanelerden de bahsetmek gerekir. Nusaybin’de bir tıp okulunun varlığı ve modern tıbbın temelleri kabul edilen faaliyetlerin sürdürülmesi ilkçağlardan itibaren kentte bir hastanenin olduğu konusunda bizi ikna ediyor⁶²¹. MS. 410’da Doğu Mezopotamya’daki kilise ve manastırların kendilerinde bağlı hastaneleri mevcuttu hatta Nusaybin’deki hastanede ayrıca öğrencilerin tıp eğitimi için yapılmış binalar mevcuttu⁶²². İslam fetihlerinden sonraki dönemde, bimaristan kurma çalışmaları önce Dımaşk’ta başlamış daha sonra Abbasiler tarafından Bağdat’ta devam ettirilmiş, Nureddin Mahmud’un işbaşına gelmesiyle de Halep’te Nusaybin’de ve en mükemmeli Dımaşk’ta olmak üzere düzenli bir şekilde sürdürülmüştür⁶²³. Cemaleddin Ebu Cafer Muhammed b. Ali, devrin (muhtemelen 1160’lı yıllar) meşhur ve nüfuzlu bir alimi idi ve vakıfları ve hayratı ile de çok tanınmıştı. Nusaybin’de inşa ettirdiği hastaneye, tabiplerin maaşlarına, ilaçlara ve diğer ihtiyaçlarına mukabil zengin vakıflar yaptı. Bu şehirde ve Musul’da yetimler için mektep yaptı ve vakıflar kurdu⁶²⁴.

⁶¹⁶ Mez, *İslam Medeniyeti*, s. 152.

⁶¹⁷ Abdülğani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 171; Strange, *Eastern Caliphate*, s. 94-95; Çevik, “agm”, s. 6.

⁶¹⁸ Makdisi’den aktaran Çevik, “agm”, s. 6.

⁶¹⁹ Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 58-59, 120-121.

⁶²⁰ Şemsettin Sami, “Nusaybin”, *Kamusu’l Alam*, IV, s. 4580.

⁶²¹ Bu konuda bkz. “The Mesopotamian Schools of Edessa an Jundi Shapur: The Roots of Modern Medical Schools”, *The American Surgeon*, Temmuz 2003, 69, Sayı 7, s. 627-630.

⁶²² Segal, *Edessa*, s. 112.

⁶²³ Bahaeddin Özkök, *Nureddin Mahmud Zengi*, İstanbul 1992, s. 218; Turan, *Türk-İslam Medeniyeti*, s. 347.

⁶²⁴ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 13.

Selahaddin döneminde (h. 580/m. 1184 yılı) Hama, Mardin Rakka, ve Meyyafarikin gibi önemli şehirlerin yanı sıra Nusaybin’de de bir hastane bulunmaktaydı⁶²⁵. Aynı yıl kenti ziyaret etmiş bulunan İbn Cübeyr ile XIV. asır seyyahı İbn Battuta şehirde bir hastanenin varlığından bahsederler⁶²⁶. Artuklu hükümdarları da bu konuda diğer devlet adamlarından geri kalmamış, sahip oldukları topraklarda imar faaliyetlerine girişerek başta Mardin olmak üzere Düneysir (Kızıltepe), Meyyafarikin, Hısn Keyfa ve Nusaybin’de hastaneler inşa etmişti⁶²⁷.

7. Hirmas (Çağçağ) Nehri

Kent mimarisine etki eden bir unsur olarak hemen her bahiste andığımız şehrin tarihinde önemli bir yer tutan Hirmas nehriyle de ilgili ayrı bir bahis açmak istiyoruz. Habur’un bir kolu olup şehir içinden akan bu nehre⁶²⁸ Asurlular *Harmiş*, Grekler *Mygdonia*, Araplar ise *Hirmas (Çağçağ)* adını vermişlerdi. Bu nehir aynı zamanda uçsuz bucaksız verimli topraklar için zenginlik ve refah kaynağı idi. Bundan dolayı, bölgeyi gezen birçok İslam seyyahının şehirde meyve bahçelerinin ve bostanların çokluğunu şehrin içinden akan suya bağlaması boşuna değildir⁶²⁹. Ayrıca, Pers kralı II. Şapur, 350 yılında Roma hakimiyetindeki şehri kuşattığında su yollarını değiştirerek Nusaybin’in güçlü surlarını yıkabildiğine göre bu nehrin debisi hayli yüksekti⁶³⁰. Öyle ki, Yunanlılar zamanında şehri sel felaketlerinden korumak amacıyla inşa edilen taş duvardan yapılmış setin yıkılmasını emreden Halife Mütevekkil, şehrin sular altında kaldığını görünce derhal tamir edilmesini emreder⁶³¹.

İbn Cübeyr’in ifadesiyle, Hirmas nehri, kentin etrafında bir bilezik gibi şehri sararak akmakta, halkın *Balusa* adını verdiği dağdan gelen bu suyla pek çok bostan ve tarla sulanmakta ve hatta saraylara dahi bu su verilmektedir. Nehrin bir kolu şehrin içine girmekte, caddelerin ve evlerin ortasından akmakta, kentin en büyük camii avlusunun ortasından geçerek iki havuza boşalmaktadır. Nehrin iki yanında gölgesi suya vuran bahçeler vardır⁶³². İbn Battuta da bu nehir ile ilgili olarak aşağı yukarı aynı şeyleri yazıyor: Seyyah, şehre yakın

⁶²⁵ Şeşen, *Salahaddin ve Devlet* s. 314; Turan, *Türk-İslam Medeniyeti*, s. 347; Ağırakça, *Kudüs’ün Fethi*, s. 206.

⁶²⁶ İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, s. 175; İbn Battuta, *Seyhatname*, s. 337; Abdülğani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 171; Strange, *Eastern Caliphate*, s. 94; Aydın vd., *Mardin*, s. 103; Çevik, “agm”, s. 8.

⁶²⁷ Algül, *İslam Tarihi*, IV, s. 226.

⁶²⁸ İbnü’l Erzak, (Bozarıslan), I, s. 192; Strange, *Eastern Caliphate*, s. 87.

⁶²⁹ Bkz. Çevik, “agm”.

⁶³⁰ Segal, s. 116; Bundy, “Bishop Vologese”, s. 61.

⁶³¹ Strange, *Eastern Caliphate*, s. 97.

⁶³² İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, s. 175; Aydın vd., *Mardin*, s. 103; Çevik, “agm”, s. 1, 7-8.

bir dağdan çıkarak kenti bir çember gibi kuşatan bu nehrin, pek çok kollara ayrılarak bahçeleri suladığını ve hatta kentteki her evden geçtiğini ve en son büyük camiinin ortasından geçerek, biri avlunun kalbinde, diğeri doğu kapısı yakınında bulunan iki sarnıca döküldüğünü yazıyor⁶³³. (Bkz. Resim 15)

Hirmas nehri, dağdan gelen diğer sularla birlikte şehirde ve çevresinde doğal hendekler oluşturmuş olmalıdır. Zamanla bu hendekler kaybolmuş, sular birikerek birtakım bataklıklar oluşturunca bu durum şehrin zaten ağır olan havasını daha da ağır hale getirmişti⁶³⁴. Abdülgani Efendi'nin yazdığına göre, Nusaybin'in önünden akıp ekinleri sulayarak Habur'a dökülen bu nehir, Nusaybin'e dört saatlik mesafede bulunan Dalin köyündeki Aksu ve Karasu adı verilen iki kaynaktan çıkıyordu⁶³⁵.

b) Osmanlı Dönemi Mimari Yapı

Bu bölümle ilgili bütünlüğün sağlanması açısından -yetersiz ve eksik olsa da- Osmanlı döneminde Nusaybin'in mimarisinden de bahsetmek istiyoruz. Bu dönemde konuyla ilgili ilk elden kaynak olarak evvela tahrir defterlerindeki kayıtları anmak gerekiyor. Nusaybin'in Osmanlı dönemiyle ilgili ilk kayıtların düştüğü 1518 ve 1526 yılına ait tahrir defterlerinde kentin mimari yapısı ile ilgili olarak Akkoyunlu Cihangir (1444-1469)'den kalma bir camii, Zeynel Ağabeydin adlı bir zaviye bir kervansaray ve bir hamamdan bahsolunuyor⁶³⁶. Ayrıca III. Murad döneminde, Meyyafarikin beylerinden ve Mervani sülalesinden olan Behlül Beg b. Elvend Beg'in inşa ettiği bir camii; bu camiin minaresi üzerinde, bilahare Şaban b. Abdullah adlı hayırsever tarafından tamir edildiğini gösteren bir kitabe vardır⁶³⁷. (Bkz. Resim 14)

23 Nisan 1766'da Nusaybin'i gezmiş olan C. Niehbur'un, o dönem şehir mimarisi hakkında verdiği malumat şudur:

Nusaybin'de takriben yüz elli ev vardır, hepsi kötü inşa olunmuşlardır. Kalesinde sadece birkaç eski, yontulmuş taştan yapılmış binadan başka bir şey kalmamıştır. Civarı bataklıktır, bunun için piriç ekilir. Burada on iki ayaklı bir köprü, onun önünde ve şehir tarafında bir kule vardır. Mar Yakup kilisesi taştan yapılmıştır⁶³⁸.

⁶³³ İbn Battuta, *Seyhatname*, s. 337.

⁶³⁴ Şemsettin Sami, "Nusaybin", *Kamusu'l Alam*, IV, s. 4580; Abdülgani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 171.

⁶³⁵ Abdülgani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 274.

⁶³⁶ Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 58-59, 120-121.

⁶³⁷ Bir kısmı yok olmuş olan kitabenin okunabilen kısmında şunlar yazıyor: (عمرها شعبان بن عبد الله) بك سنة ٩٩٦ (عمرها شعبان بن عبد الله) بك سنة ٩٩٦. Abdülgani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 171-172.

⁶³⁸ Niehbur'dan nakleden Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 58-59.

Abdülğani Efendi, şehirde 1837 senesinde Mısırlı İbrahim Paşa ile Hafız Mehmet Paşa tarafından bir kışla yapıldığına dair haberler veriyor. O, ayrıca şehirde her biri altışar zira uzunluğunda dört adet dikili taştan bahsedip, Hirmas nehri üzerinde de pek çok antika eserin varlığından söz ediyor⁶³⁹. Kentin kalesi h. 1154/m. 1741 senesinde tahliye olunarak mühimmatı Mardin kalesine aktarıldı. 1880 yılında Nusaybin'den geçen E. Sachau Nusaybin kalesinden hiçbir izin kalmadığını, eski şehrin surlarının güçlkle fark edilebildiğini yazar, şehrin civarında gördüğü sütunlardan bahseder⁶⁴⁰. Son olarak bu konuyu Şemsettin Sami'nin, Osmanlı'nın son dönemlerinde kentin mimari yapısını özetleyen şu cümleleriyle bitirmek istiyoruz:

Nusaybin şehrinin bir Camii-i Şerifi, beş mescidi, beş külliyesi, bir hamamı, yüz dükkanı, dar ve kaldırımsız sokakları, ekseri yerle beraber ve samanla örtülü haneleri vardır. Kasabanın içerisinde ve etrafında eski dönemlerden kalma birçok harabe mevcuttur⁶⁴¹.

⁶³⁹ Abdülğani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 171-172, 269.

⁶⁴⁰ Sachau'dan aktaran Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 58-59.

⁶⁴¹ Şemsettin Sami, "Nusaybin", *Kamusu'l Alam*, IV, s. 4580.

BEŞİNCİ BÖLÜM

BÖLGENİN İLMİ VE KÜLTÜREL YAPISI

a) Sasani-Bizans Dönemi İlim Faaliyetleri

Nusaybin her alanda olduğu gibi ilmi ve kültürel alanlarda da önemli bir konuma sahiptir. Mşiha Zha'nın vekayinamesinde, *Bilimlerin Kaynağı* sıfatını kullandığı bu kentte, söz konusu dönemde hem bir Yahudi akademisi hem de bir Hristiyan akademisi var olmuş ve şehir tarihin değişik dönemlerde önemli teolojik ve tıbbi okullara ev sahipliği yapmıştır⁶⁴².

Nusaybin'de, ilmi seviyenin ilk dönemlerden beri ileri düzeyde olduğu, kentin bu dönemde tıp ilmindeki gelişmişliğinden de kolayca anlaşılıyor. Daha 363 senesinde şehrin İranlılara terki ile Urfa'ya göçen Nusaybin'in zengin ve kültürlü halkı, burada teolojinin yanında tıp ilmi ile de ilgilenen bir okul kurdular ve tıp ilmi ileri bir düzeye getirdiler⁶⁴³. MS. 410'da Doğu Mezopotamya'daki kilise ve manastırların kendilerinde bağlı hastaneleri vardı ve Batı Mezopotamya'da durum aynıydı. Nusaybin hastanesinde öğrencilerin eğitimi için yapılmış binalar vardı⁶⁴⁴. Fakat kaynaklardan edindiklerimizi dikkate alacak olursak, kentte din adamları ile hekimlerin arası iyi olduğunu söylemek zordur. Hekimlerin dinsel değil de dünyevi işlerle meşgul olmaları bazı din görevlilerinin onların mesleğine şüphe bakmaya götürmüştür. Nusaybin tanrıbilim akademisindeki öğrencilerin şehirde hekimlerle birlikte oturmalarının yasaklanması bu sürtüşmeyi gösteren en önemli kanıttır⁶⁴⁵. Her şeye rağmen, yapılan araştırmalar sonucunda anlaşılan odur ki, gerek Nusaybin'de gerekse Urfa'da kurulan akademilerin bugünkü tıp ilminin ileri seviyelerde bulunmasına katkısı büyük olmuştur⁶⁴⁶.

⁶⁴² Mşiha Zha, *Erbil Vekayinamesi*, s. 148; Dickens, "The Church of The East", *Fides et Historia*, XXXII, no. 2, s. 109.

⁶⁴³ O'leary, *İslam Düşüncesi*, s. 17; Segal, *Edessa*, s. 112.

⁶⁴⁴ Segal, *Edessa*, s. 112.

⁶⁴⁵ Segal, *Edessa*, s. 187.

⁶⁴⁶ Bu konuda şu makalelere bakılabilir. Samir Johna, "The Assyrians and Their Role in The History of Medicine", *The American Surgeon*, Ekim 2002, 68, s. 927; amlf., "The Roots of Modern Medical Schools", s. 627.

1. Nusaybin Akademisinin Kuruluşu

Nusaybin’de ilk olarak bir akademinin kurulmasının önünü açan hadise, MS 325 yılında düzenlenen İznik konsili olmuştur. İznik konsiline öğrencisi Mar Afreim⁶⁴⁷ ile katılan Mar Yakub bu konsilin sona ermesinden sonra kendisinin piskoposluk bölgesi olan Nusaybin’de 326 yılında bir akademi kurmuştu⁶⁴⁸. Akademinin başına yorumcu ya da yönetici olarak Afreim getirildi. Putperestlikten kalma eski Süryani okulunun enkazı üzerinde kurulan ve bünyesinde 800-1000 kadar öğrencinin yatılı olarak okutulduğu kaynaklarca ifade edilen bu akademi, çok gelişti ve Pers imparatorluğunun içlerinden gelen Hıristiyan gençlerin yeğlediği bir ruhban okulu olarak 38 yıl boyunca neredeyse Urfa Akademisini gölgede bıraktı. Ama kent 363 barışıyla Romalılar tarafından Perslere terk edilmesiyle Nusaybin Akademisi yok olmadı ise de üyelerinin çoğunu yitirdi. Halkın büyük kısmı zengin ve kültürlü sınıfın tümü batıya göçtü ve Roma imparatorluğunun topraklarına, özellikle Urfa’ya yerleşti⁶⁴⁹. Nusaybin’de rakip bir ruhban okulu kuruluncaya dek Urfa Ruhban okulu, Asur ruhbanlarının yetiştirdiği en büyük merkezdi ve tanrıbilim alanında Asur kilisesinin düşüncelerinin oluşmasında bu yüzden büyük paya sahip olmuştu⁶⁵⁰.

Nusaybin’in zengin ve kültürlü sınıfının Urfa’ya gitmesi bu şehri bilimsel açıdan yüksek bir mevkie taşımıştı. Fakat bu yükseliş uzun sürmemiş, 489 yılında İmparator Zeno döneminde, Urfa akademisi Nasturiliği yaydığı gerekçesiyle piskopos Qiyore tarafından kapatılmıştı. Bu gelişmeyle Nusaybin’deki rakip akademi yeniden bir atılıma geçti ve monofizitçiliğe karşı doğuda Diyofizitçiliğin büyük bir kalesi haline gelerek ikinci kez kuruldu. Böylece, kovularak Nusaybin’e gelen alimlerden bazıları, İran hiyerarşisinde yüksek mevkiler işgal etmiş, bazı başkaları (özellikle Narsay’ın kendisi) Nusaybin akademisinde ders vermiş ve bu okula İran sınırlarının çok ötesine uzanan bir ün kazandırmıştı. Bundan sonra Nasturilik, İran Hıristiyan kilisesinin resmi doktrini haline geldi. Nusaybin’deki akademinin propagandasını Roma imparatorluğunun içlerine kadar yaydığına Efesli monofizitçi tarihçi Yuhanna da tanık olmuştur⁶⁵¹. Urfa akademisinin kapatılarak Nusaybin’deki akademinin tekrar yükselişe geçmesi hususu Erbil vekayinamesinde şöyle hikaye edilir:

⁶⁴⁷ Nusaybin’in ilkçağ kültür tarihine damgasını vurmuş olan bu kişiden aşağıda uzun uzadıya bahsedeceğiz.

⁶⁴⁸ Mateos, *Vekayiname*, s. 25, not 73.

⁶⁴⁹ Hayes, *Urfa Akademisi*, s. 133, 152; Çevik, “agm”, s. 2; Akyüz, *Nusaybin Okulu*, s. 24-25.

⁶⁵⁰ Hayes, *Urfa Akademisi*, s. 11.

⁶⁵¹ Hayes, *Urfa Akademisi*, s. 239; Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 27; Segal, *Edessa*, s. 140; O’leary, *İslam Düşüncesi*, s. 24; Aydın vd., *Mardin*, s. 64; Akyüz, *Nusaybin Akademisi*, s. 27-28; Mehmet Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara 1997, s. 34; Çevik, “agm”, s. 2.

Mar Hibay (Urfa piskoposu İbas) Urfa okulunda sürekli olarak doğruyu öğretiyordu. Ölümünden sonra (457) sahtekarın müridleri birleştiler ve bütün Persli öğrencileri kentten dışarı sürdüler. Onlar da yurtlarına döndüler ve şeytanın saldırısı karşısında geri çekilmemek için çok sayıda okul kurdular. Nusaybinli Barşawmo, ünlü öğretmen Narsay'ı evinde misafir etti ve biraderlerin eğitimi için Nusaybin'de büyük bir okul kurdu ve sürekli olarak öğretmenler ve çocuklar burada eğitim gördü⁶⁵².

Bu metinde de hikaye edildiği gibi, Urfa'daki akademiden ayrılıp Nusaybin'e giden ve orada Perslerin manastırına yerleşen Mar Narsay, Barşawmo tarafından iyi karşılandı, kendisiyle birkaç gün geçirdikten sonra, ondan Nusaybin'de kendi yanına yerleşmesini ve burada uygun görürse bir akademi kurmasını rica etti, kendisini destekleyeceğine söz verdi. Barşawmo ona şöyle dedi:

Kardeşim, sanmıyorum ki senin Urfa'dan ayrılman ve kurulun dağılması bir rastlantı olsun; tam tersine bu Tanrı'nın isteğiyle olmuştur. Bana göre, Urfa akademisinin dağılması Havarilerin Kudüs'ten dağılması gibidir. Öğüdüme kulak verip burada yerleşirsen, tüm ülkeye büyük yararın dokunacak; çünkü tüm Pers ülkesinde senin amaçlarına bu kentten daha uygun bir kent bulamazsın. Burası önemli bir kenttir. İki imparatorluğun arasında bulunduğu için buraya her taraftan insan akabilir. İnsanlar burada bir okulun varolduğunu, hele onu senin yönettiğini haber alınca buraya akın edeceklerdir. Barşawmo Narsay'ın zihnini yatıştırdı. Narsay, kendisine öğütlenen şeyi yapmaya (Nusaybin'de bir akademi kurmaya) razı oldu ve hemen bir akademi için gerekli her şeyin hazırlanmasını buyurdu⁶⁵³.

Bar-Habşobo'nun akademinin ikinci kuruluşundan sonraki gözlemleri ise şöyledir:

Akademi birçok öğrenciyi çekti; buraya Persler, Süryaniler ve çevre ülkelerin insanları gelmekle kalmadı, Urfa Akademisi'nin öğrencilerinin çoğu da geldi ve bu, Tanrı'nın sanını yüceltmek için oldu. Bundan dolayı Pers ülkesinde akademiler gelişti ve Urfa akademisi çökerken Nusaybin Akademisi yükseldi. Romalıların imparatorluğunu sapkınlık sardı, ama Perslerinki Tanrı korkusuyla doldu⁶⁵⁴.

Urfa'daki akademinin kapatılmasıyla birlikte Narsay da dahil Süryanilerin bir kısmı Nastur'un felsefesini benimsediler. Bu olay Süryani kilisesinin ikiye bölünmesine yol açtı. Pers imparatorluğunun hudutları içerisinde kalan Süryanilere *Doğu Süryanileri* ve Roma

⁶⁵² Mşiha Zha, *Erbil Vekayinamesi*, s.138-139; Hayes, *Urfa Akademisi*, s. 225-226.

⁶⁵³ Hayes, *Urfa Akademisi*, s. 225-226; Bayraktar, *İslam Felsefesi*, s. 34.

⁶⁵⁴ Hayes, *Urfa Akademisi*, s. 226.

sınırları içerisinde kalanlara da *Batı Süryanileri* denildi⁶⁵⁵. Erbil vekayinamesi, ikinci kuruluştan sonraki süreç hakkında da bilgi verir. Mopsestiyalı Teodor'un öğretilerinden hiç sapmadan bütün tanrısal kitapları yorumlayan Narsay'ın yanına bölgeden çok sayıda öğrenci gider ki Adiyebenos piskoposu olan Yusuf da bu giden öğrenciler arasındadır⁶⁵⁶. Vekayiname o dönemdeki Hz. İsa'nın doğuşu hususunda ortaya çıkan ikiliğe de dikkat çekerek şu bilgileri verir:

O tarihlerde tanrının kilisesi ikiye ayrılmıştı. Batı kilisesi tek doğayı öğretiyordu ve tanrısal kavramı, bu kavrama ve doğasına ters gelen şeyler için kullanıyordu. Doğru ise iki doğal tek bir insan öğretisini kabul etmişti⁶⁵⁷.

Kutsal kitabın doğru okunmasıyla ilgili Urfa akademisinde keşfedilen sistem Nusaybin akademisinde de Narsay tarafından uygulanmaya sokulmuştu. Bu okulun öğretmenlerinden olan Ahvazlı Yusuf, eski Urfa sistemini biraz değiştirerek yeni noktalar ve aksanlar ekledi. Nusaybin yakınlarındaki Bet Şehak'ta bir akademinin kurucusu olan Sabroway VII. yüzyılda doğunun monofizitçilerine bu sistemi tanıttı. Ayrıca akademide din ilimlerinden başka Hipokrat ve Galen'in tıp kitaplarıyla Aristo mantığının bazı bölümleri de okutuluyordu⁶⁵⁸. Bundan başka akademide, bir din çerçevesi içinde, inanç yerine bilgiyi esas alan ve araştırmaya dayalı bilgelik yerine hakikate dayalı bilgeliği geçiren bir görüşü savunan gnostik inanç ve öğretilere ağırlıklı bir şekilde yer veren akımlar mevcuttu⁶⁵⁹.

VI. yüzyılın başlarında, okulun tefsircisi Quzbolu İlyas (Elisoc) ve yerine Mar Abraham geldi. Mar Abraham öğrencileri büyük bir dikkatle yönetti. Bu arada okulun dilbilgisi ve İncil öğretmenleri toplandılar ve bu toplantıda özellikle ekonomiye ilişkin dinsel yasalar ele alındı⁶⁶⁰. Abraham doğu Hıristiyan dünyasının bu yüksek okulunda 509-569 yılları arasındaki uzun zaman dilimi içerisinde liderlik yaptı⁶⁶¹.

Akademiyenin idari yapısından bahsedecek olursak, Süryanilerin geleneklerine titizlikle bağlı olmaları, özgünlükten yoksun eski örneklerle önem vermelerinden yola çıkarak Nusaybin akademisinin yönetmelik ve tüzüklerinin Urfa akademisinin yakın bir taklidi olduğunu söyleyebiliriz. Zaten Nusaybin akademisinin ikinci kurucusu Barşawmo ve

⁶⁵⁵ Akyüz, *Nusaybin Akademisi*, s. 28.

⁶⁵⁶ Erbil vekayinamesini çeviren Alfons Mingara, Nusaybin'deki akademiye gösterdiği yoğun ilgisinden yola çıkarak Mşiha Zha'nın da bu akademiden mezun olduğu olasılığı üzerinde durur. Bkz. Mşiha Zha, *Erbil Vekayinamesi*, s. 14, not 59.

⁶⁵⁷ Mşiha Zha, *Erbil Vekayinamesi*, s.138-139.

⁶⁵⁸ Hayes, *Urfa Akademisi*, s. 161, 252; Bayraktar, *İslam Felsefesi*, s. 34.

⁶⁵⁹ Abdullah Ekinci, "Ortadoğu'da Ortaya Çıkan Heterodoks Akımların Tarihsel Arka Planı", *TÜRDAV*, Sayı 141, Aralık 2002, s. 7-8. Gnostizm hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ekinci, *Karmatiler*, s. 38-41.

⁶⁶⁰ Mşiha Zha, *Erbil Vekayinamesi*, s. 146-147.

⁶⁶¹ Mşiha Zha, *Erbil Vekayinamesi*, s. 13.

kendisinin akademiye ilk müdür olarak atadığı Narsay, Urfa akademisinin eski öğrencilerindendi⁶⁶². Nusaybin Akademisi, şüphesiz sadece Edessa'daki Hıristiyan akademiye değil, aynı zamanda Nusaybin'deki Yahudi akademiye de örnek almaktaydı⁶⁶³.

Öğretmen Narsay ve Nusaybin piskoposu Barsawmo, okula yeni kanunlar getirmişler, MS. 496 yılında Barsawmo'nun yerine geçen II. Mor Huşoh, bu kanunları daha da genişletmiş ve onun döneminde okul yalnız doğuda değil, Roma imparatorluğunda ve Afrika'da bile büyük bir şöhret kazanmıştır. Okulun kanunları yürürlüğe girmesinden ve disiplinli bir şekilde uygulanmasından dolayı herkesin hayranlığını kazandı⁶⁶⁴. Daha tatmin edici olarak, Nusaybin Okulu'nun 496'da yayınlanan yönetmeliği elimizde mevcuttur. Söylenildiğine göre, bu dönemde okulun öğrenci mevcudu sekiz yüze yaklaşmıştır. İdare ve disiplinle ilgili konular müdür (Rabban) ve onun meslektaşları tarafından okulun vekilharcına (Rabbaita) havale edilmekteydi. Ders veren hocaların ticaretle veya el sanatlarıyla uğraşmalarına yada hocalık görevlerini aksatmalarına izin yoktu. Öğrenciler bir giriş sınavına girmek zorundaydılar. Öğrenim süresi üç yıldır. Okul yatılıydı ve öğrencilere ancak okulun yurdunda kalma imkanı olmadığı zaman şehirde yaşama izni verilmekteydi. Horozların ötüşüyle başlayan ve akşam şarkılarının söylenmesiyle sona eren derslere devam mecburiydi.

Yıllık tatil Ağustos'tan Ekim'e kadardı ve bu dönem zarfında öğrencilerin şüphesiz şehirde oturanlara rakip olmamaları için ancak Nusaybin dışında ücretli bir işte çalışmalarına müsaade edilirdi. Öğrenciler evli olmamak zorundaydılar. Disiplin katıydı ve ihlaller okuldan atılmakla cezalandırılırdı. Öğrencilerin meyhaneye gitmeleri ve açık havada şarap partilerine katılmaları, dünyevi kitaplar okumaları, dilencilik yapmaları veya görünüşlerinde itinasız olmaları yasaktı. Mümkün olduğunca öğrencilerin Bizans topraklarına geçme konusundaki hevesleri kırılmaya çalışılırdı⁶⁶⁵. Öğrencilerin şehirde hekimlerle birlikte oturmaları ve acil durumlar dışında eğitime ara vermeleri yasaktı⁶⁶⁶. VII. yüzyıla kadar parlak bir devre geçiren bu akademi, IX. asırda çöktü ve devamı olarak Bağdad'da yeni bir Nasturi medresesi açıldı⁶⁶⁷.

⁶⁶² Hayes, *Urfa Akademisi*, s. 16, 164.

⁶⁶³ Segal, *Edessa*, s. 201, not 92.

⁶⁶⁴ Akyüz, *Nusaybin Akademisi*, s. 29-30.

⁶⁶⁵ Segal, *Edessa*, 201; Yamauchi, "God And Shah", s. 92; Akyüz, *Nusaybin Okulu*, s. 31-32.

⁶⁶⁶ Segal, *Edessa*, s. 187; Akyüz, *Nusaybin Okulu*, s. 32.

⁶⁶⁷ Bayraktar, *İslam Felsefesi*, s. 34; Aydın vd., *Mardin*, s. 64, not. 54. Akademinin kalıntıları günümüze kadar ulaşmıştır. (Bkz Resim 3)

2. Akademi Görev Yapan Bilginler

2. 1. Nusaybinli Mar Yakub (MS. ?-338)

Nusaybinli Yakub (Jacques de Nisibe) Nusaybin şehri ve burada kurulan akademi için en önemli isimlerden biridir. Çünkü, bu kişi bu şehirdeki akademinin ilk kurucusu kabul edilir. MS. 3. yüzyılın ortalarında bu tarihi bölgede dünyaya gelen ve Nusaybin yakınlarında bulunan bir manastırda rahiplik hayatına giren Mar Yakub, piskoposluğa yükselinceye kadar münzevi bir hayat yaşadı. Piskoposluğa yükselince ise, Antiyakus'un putlarının enkazı üzerine kendi adını taşıyan kiliseyi inşa etti⁶⁶⁸. Erbil Vekayinamesinde, Nusaybinli Yakub hakkında şu bilgileri ediniyoruz:

O tarihlerde sınır kenti Nusaybin'de yaşayan ve Tanrı'dan korkan Yakup adında bir adam vardı. Bu adam havariler gibi mucizeler yapıyordu, peygamberler gibi işaretler gösteriyordu. Yakup sık sık efendisi gibi bütün bir geceyi dua etmekle geçiriyordu ve sık sık oruç tutmasıyla her yerde biliniyor ve herkes tarafından takdir ediliyordu⁶⁶⁹.

Yakub ayrıca inşa etmiş olduğu kilisenin dışında Sarguga (Tamnath) köyünün yakınında *Gemi Manastırı* adını verdiği bir manastır da inşa etti⁶⁷⁰. Bundan sonra da boş durmayıp 325 senesinde Antakya ve İskenderiye'deki büyük okulları model alarak Nusaybin'deki akademiye kurdu. İranlıların 338 yılındaki üç ay süren Nusaybin kuşatması sırasında şehrin askerlerini istilacılara karşı cesaretlendirmişti. Aynı zamanda Aziz Afreim'in de hocası olan bu kişi, Constantius'un 338 yılında İran seferine Nusaybin'i kuşatması neticesinde ölmüştür⁶⁷¹. Aziz Afreim'in kendisinden *Hakikatin Güzel Kokusu* olarak bahsettiği Nusaybinli Yakub'un eşyaları şehrin surları içinde muhafaza edilmekteydi⁶⁷². 974'teki seferinde Bizans imparatoru, bizzat Nusaybin'e kadar ilerlemiş, burada 600 yıl evvel Amid'e nakledilmiş olan Nusaybinli Yakub'un kemiklerini çıkarmayı ummaktaydı⁶⁷³.

⁶⁶⁸ Akyüz, *Nusaybin Okulu*, s. 14.

⁶⁶⁹ Mşiha Zha, *Erbil Vekayinamesi*, s. 115.

⁶⁷⁰ Akyüz, *Nusaybin Okulu*, s. 19.

⁶⁷¹ Honigmann, "Nasibin", *İA*, IX, s. 101; Johna, "The Roots of Modern Medical Schools", s. 627; Akyüz, *Nusaybin Okulu*, s. 20.

⁶⁷² Susan Ashbrook Harvey, "St. Ephrem on the Secent of Salvation", *Journal of The Theological Studies*, April 1998, 49, s. 114; Segal, *Edessa*, s. 228.

⁶⁷³ Mateos, *Vekayiname*, s. 25; Honigmann, *Doğu Sınırı*, s. 97. Mar Yakub'un mezarı, Nusaybin'de kendi adını taşıyan kilisenin içinde bulunmaktadır. (Bkz. Resim 9)

2. 2. Aziz Afreim (306-373)

Hıristiyanlık düşüncesinin büyük alimlerinden biri olup teolog, kutsal kitap yorumcusu, öğretmen, öğretim faaliyetlerini etki eden ilahileri ile Hıristiyan geleneği üzerinde süregelen bir etki bırakan, ilahileriyle ve şiirsel vaazlarıyla ünlenen ve bu sebeple de dünya çapında Suriyeli seçkin bir kilise babası olarak tanınan Aziz Afreim⁶⁷⁴, en geç Büyük Konstantin'in egemenliğinin ilk yıllarında, o zamanlar Roma imparatorluğunun bir parçası olan Nusaybin'de Hıristiyan bir ailenin çocuğu olarak doğmuştur⁶⁷⁵. Annesi Diyarbakırlı babası ise Nusaybinli idi. Gençliğinde Babu ve Walagaş'ın, özellikle de Yakub'un etkisi altında kalan Afreim, Nusaybin akademisine hiç aksatmadan devam ediyordu, merhametli oluşu ve inceleme tutkusu piskopos Yakub'un dikkatini çekti, piskopos daha sonra onu akademiye öğretmen olarak atayacaktı. Kısa zamanda Süryanice edebi çalışmalarıyla tanınan Aziz Afreim'in, Nusaybin'de oturduğu yıllarda bu kent üç kez Perslilerce kuşatıldı ama ele geçirilemedi⁶⁷⁶.

Aziz Afreim Nusaybin'deki yıllarında ilahileriyle tanınmıştı, Yakub, Babu ve Walagaş adlı piskoposlar için yazdığı ilahilerde Perslerle yapılmış olan savaşlardan da söz ediyor, üç kere kuşatılan kentin kuşatmalara karşı koyuşunu anlatıyor ve üçüncü kuşatmayı ayrıntılı olarak anıyordu⁶⁷⁷. MS. 350 yılında İran ordusunun saldırısına karşı yaptığı başarılı savunmasında gelenek ona aktif bir rol vermektedir ve onun erken dönemine ait olan *Carimena Nisibena*'sı bu olayın yazılı bir hikayesini vermektedir⁶⁷⁸. Yukarıda siyasi tarihte de sıkça anlattığımız bu olayda, ortaçağ Süryani ve Ermeni kaynakları Afreim'i, Şapur önderliğindeki İran ordusunu kovuşturan kahraman olarak kaydediyor. Erbil vekayinamesinde bu konuda şunlar kayıtlıdır:

Aşiretlerin babası Yakub, çocuklarının dört bir yana dağıldıklarını ve pis cinlerin saldırılarına karşı yalnız kaldıklarını gördüğü o anda efendinin seçkini Musa gibi cinlerin karşısına çıkı. Kent duvarlarının üzerine tırmandı. Ve Tanrı'dan ya kendini öldürmesini ya da halkını bu putperestlerin elinden kurtarmasını istedi. Efendimiz onu dinledi. Bir bakın birdenbire havada bir sinek ordusu belirdi ve Şapur'un ordusunun tepesine çöktü. Sinekler atların burun deliklerinden içeri girdiler ve onları delirttiler ve insanların gözleri köreldi ve kaçıktan başka çıkar yolları kalmadı. Çünkü bu doğal olmayan körleşmeden çok korkmuşlardı

⁶⁷⁴ Theodore Stylianopoulos, "Ephraem of Syria", *ER*, V, s. 126.

⁶⁷⁵ Bazı kaynaklara göre o, Urfa'da doğmuştur. Msl bkz. Stylianopoulos, "Ephraem of Syria", *ER*, V, s. 126.

⁶⁷⁶ Hayes, *Urfa Akademisi*, s. 135-136; Stylianopoulos, "Ephraem of Syria", *ER*, V, s. 126; Bundy, "agm", s. 55; Segal, s. 131; Johna, "The Roots of Modern Medical Schools" s. 627.

⁶⁷⁷ Hayes, *Urfa Akademisi*, s. 148-149.

⁶⁷⁸ Segal, *Edessa*, s. 131.

ve Roma ordusu onları böyle bir karmaşa içindeyken yok edebilirdi. Perslerin kralı tehditler savurarak geri çekildi ve Romalıların inancını bu topraklardan silmeye yemin etti⁶⁷⁹.

Urfalı Mateos'un vekayinamesine bir zeyl yazmış olan Papaz Grigor, her ne kadar bu olayın kahramanı olarak patrik Yakub'u gösterse de söz konusu olayın Yakub'un 338'deki ölümünden sonra gerçekleştiğini bildiğimizden onun kayıtlarını da Aziz Afreim'e atfen yazılmış kabul ediyoruz: Grigor olayı şöyle kaydediyor:

O, erguvani esvaplar giymiş bir kral kıyafetinde başı üzerinde Hz. Nuh'un gemisinin bir tahtası bulunduğu ve etrafında askerler olduğu halde, surun üstünde dolaşıyordu. O, Hz. Nuh'un gemisini görmek için dağı (Ararat) tırmandığı sırada melek ona bu seyahati bitirmeye müsaade etmemiş ve yaptığı gayretlere mükafat ve bir sevgi nişanesi olarak bu tahtayı ona bahşetmiş ve onu selamete geri göndermişti. Bu manzara karşısında dehşet içine düşmüş olan İran askerleri, yıkılmış oldukları sura karşı yaklaşmaya cesaret edememişlerdi. Onlar aynı zamanda bir gazaba uğramışlardı. Atları bir sürü zehirli böceklerin hücumuna uğramış, gemilerini kırmış ve zaptedememişlerdi. İşte Allah, eski zamanlarda İsrail oğullarının lehine Mısırlılara yapmış olduğu gibi bunları da bu felakete uğratmıştı. İran imparatoru Hz. İsa'nın bu icraatından dolayı ve aziz patrik Hogop (Yakup)'un duaları sayesinde yenilip mecburen geri çekilmişti. Çünkü Allah kendisinden korkanların isteklerini daima yerine getirir⁶⁸⁰.

Aziz Afreim, sonraki dönemlerde Nusaybin'in kaybedilmesi üzerine yazdığı ilahilerde, kentin kaybedilmesini, bir Hıristiyan olarak yetişen fakat daha sonra Paganizme dönen Julian'a bağlıyor⁶⁸¹. 363'te Nusaybin, İranlılara terk edildiği zaman buradaki Hıristiyan nüfus, batı yönünde halen Romalıların hakimiyetinde kültürel bir merkez olan Urfa'ya göç etmek zorunda kaldı. Daha bu tarihte önemli bir yazar olan Afreim, kısa bir süre için Diyarbakır'da yaşamış daha sonra hayatının son on yılını geçireceği Urfa'ya yerleşmiştir, o muhtemelen, Pers istilasına karşı önemli roller üstlenmesinden dolayı şehrin Perslilere terkinden sonra, Urfa'ya kaçmak zorunda kalmıştı. Afreim'in Nusaybin üzerine yazdığı ilahiler, Urfa'daki Hıristiyan halkı etkiledi⁶⁸². Afreim, bir ilahisinde Nusaybin piskoposu Nusaybinli İbrahim'e şöyle sesleniyor:

⁶⁷⁹ Mşiha Zha, *Erbil Vekayinamesi*, s. 118.

⁶⁸⁰ Urfalı Mateos, *Vekayiname*, s. 310-311.

⁶⁸¹ Yamauchi, "God And Shah", s. 92.

⁶⁸² Stylianopoulos, "Ephraem of Syria", *ER*, V, s. 126; Segal, *Edessa*, s. 131; Johna, "The Roots of Modern Medical Schools" s. 627; Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 25; Aydın vd., *Mardin*, s. 60.

Senin orucun, topraklarımız için bir koruyucu,
Duan, şehrimiz için bir kalkan olsun.
Senin öfken, barışı sağlasın!⁶⁸³

Onun Urfa'da yaşadıklarına gelince, bir mülteci olarak Afreim, Urfa'daki hayatı hamam bekçiliği yaparak kazanmak zorunda kalmıştı. Fakat zamanının bir kısmını gene öğretim ve mantık faaliyetlerine verdi. Bir gün bu şekilde meşgul olurken bir münzevi onu dünyevi bilgilerle uğraşmakla suçladı. Bu durum onda zamanını bazı kısımlarını inzivaya çekilme, derin düşüncelere dalma, okuma ve bazı ilahi ve şiirler bestelemesine sebep oldu. Bu öğrenme isteği sonucunda Afreim, Kapadokya'ya bir seyahat yaptı. Fakat uzun zamandan bu yana Urfa şehri Budizm öğretilerine meyleden Bardayşan adlı Suriyeli yazarın muhtelif heretik öğretileri ile rahatsız ediliyordu. Bu durum Afreim'in Urfa'ya dönmesine ve Urfa Okulu'nda öğretilerini devam ettirmesine neden oldu⁶⁸⁴.

O dönemde Urfa bir sapkınlık merkeziydi. Birçok şiirler ve şarkılarla öğretilerini başarılı bir şekilde yayan Bardayşan'ın takipçileri Hıristiyanları bölmüş ve şaşırtmışlardı. Muhtemelen Afreim buraya etkili düşünceleri savunan ve bütünleştirici bir lider olarak diyakoz atandı. Kendisi burada on yıl süreyle hizmet ettikten sonra 373 senesinde Urfa'da öldü, vefat etmeden önce öğrencilerine kimsesizler mezarlığına gömülmesini vasiyet etmiş onlara: *Bu dünyaya yabancı olarak geldim, yabancı olarak da ayrılmam gerekir. Çünkü halk mezarımı gördüğü zaman mutlaka beni övecektir. Beni kimsenin övememesi için kimsesizlerin mezarlığına defnetmezi istiyorum* demiştir. Afreim'in şöhreti ölümünden sonra yayıldı ve bir aziz olarak kendisine saygı gösterilmeye başlandı⁶⁸⁵.

Afreim ile ilgili son olarak onun şiir ve ilahilerindeki genel görüşlerinden bahsedeceğiz: Her ne kadar Afreim'in, İncil'e uygun olarak mücerret bir hayat sürerek çağdaş çileciler tarafından büyük ölçüde takdir edildiği şüphesiz ise de bir keşiş olarak çizdiği geleneksel imaj, onun bir Hıristiyan öğretmen, halkın koruyucusu, ilahilerde insanlara rehberlik eden bir şair olarak gerçek hararetini karşılamaz⁶⁸⁶. Afreim'e göre, Tanrı bilgisi sadece bilmeye yönelik değil aynı zamanda hissetmeyle de ilgiliydi. Bu yüzden o, Tanrı hakkında diğer herhangi bir yolla elde edilemeyen bir bilgiyi duyumsal yaşantılarda bulur⁶⁸⁷.

Afreim'in ünü, Hıristiyan inancının temel sırlarını yorumlayan, savunan ve kutsayan şiirsel ilahilerine dayanır. O, Süryani yazınına temel teşkil edecek şiirler besteledi. Bugün bile

⁶⁸³ Harvey, "agm", s. 117.

⁶⁸⁴ Johna, "The Roots of Modern Medical Schools" s. 627-628.

⁶⁸⁵ Stylianopoulos, "Ephraem of Syria", *ER*, V, s. 126; Akyüz, *Nusaybin Okulu*, s. 26-27.

⁶⁸⁶ Stylianopoulos, "Ephraem of Syria", *ER*, V, s. 126.

⁶⁸⁷ Harvey, "agm", s. 110.

Afreim'in, klasik Süryanice'de otorite olarak tanınması şaşırtıcı değildir. Her ne kadar, Afreim, geleneksel Hıristiyan temalarını ve bilinen semitik edebi biçimlerini kullandıysa da onun orijinallığı ve tazeliği dikkat çekicidir. Afreim'in şiirsel ilahileri şarkı olarak söylenmekten çok ezberden okunması amaçlanan vezinli ilahilerdi. Bunlar arasında *İtikat Üzerine Altı Vaaz*'da Nusaybin'in elden çıktığı dönemden ve Pers tehlikesinden bahsolunur. Orijinallığı şüpheli olan diğer konular hakkındaki birçok benzer vaazlar ona atfedilir⁶⁸⁸.

Süryani, Ermeni, Yunan ve Latin dillerindeki yazıların büyük bir kısmı Afreim'in ismini taşımaktadır, fakat bunların çoğu, özellikle Yunan ve Latince olanlar uydurmadır. Afreim'in yazıları, düzyazı çalışmaları, şiirsel vaazlar ve ilahilerden ibarettir. Düzyazılarının çoğu, kutsal kitaba ait yorumlar olup aynı zamanda Mani, Marcion ve Bardayşan karşıtı reddiyeler içeren düzyazıları da vardır⁶⁸⁹. Nusaybin'in ilkçağlardaki tarihinde seçkin bir yere sahip olan Afreim'in yazdıkları ve yaptıkları ile ilgili burada sayfalarca bilgi verilebilir. Fakat konumuzun dışına taşmamak için bu kadarla yetinmeyi faydalı buluyoruz.

2. 3. Narsay (399-502)

Ortaçağ'ın başlarında Nusaybin kentinin ilim ve kültür tarihi açısından bir diğer önemli şahsiyeti V. yüzyılın başlarında dünyaya gelen Narsay olmuştur. Narsay, ilk öğrenimini görmek amacıyla daha küçük yaşta Urfa şehrine gelmiş, ilk, orta ve yüksek tahsilini Urfa okulunda tamamladıktan sonra okulun rektörlüğünü 20 yıl süreyle üstlenmiştir⁶⁹⁰. Urfa'daki Pers okulunun kapatılması ile bu okulun rektörü olan Narsay, diyofizitlik propagandası yapmak ve Pers yanlısı olmakla suçlanınca Nusaybin'e geldi⁶⁹¹.

Nusaybin baş piskoposu Barşawmo, ünlü bilgin Narsay'ı sevinçle karşıladı. Narsay burada birçok din adamlarının katılımıyla büyük bir akademi kurdu ve açıklamacı'nın öğretilerinden hiç sapmadan tüm kutsal kitapların yorumunu yaptı. Nusaybin Akademisini 45 yıl yöneten Narsay, Nusaybin'deki okulun ikinci kez İran hakimiyeti döneminde kurulmasında büyük roller oynadı ve yukarıda kuruluşundan uzun uzadıya bahsettiğimiz bu okul, İran'da Nasturi Hıristiyanlığın yayılmasında etkili oldu. Narsay'ın, Süryanice ve Yunanca dillerinin öğretmeni, dinbilimci, filozof ve şairi olup değişik konuları içeren 360 tane şiiri vardır. Öğrencilerinin sayısı 1000 kişiyi bulmuştu. 502 yılında ölünce kemiklerini saklamak üzere burada onun adına inşa edilen kiliseye gömüldü. Urfa ve Nusaybin

⁶⁸⁸ Stylianopoulos, "Ephraem of Syria", *ER*, V, s. 127; Johna, "The Roots of Modern Medical Schools" s. 627.

⁶⁸⁹ Stylianopoulos, "Ephraem of Syria", *ER*, V, s. 126; Yamauchi, "God And Shah", s. 92.

⁶⁹⁰ Akyüz, *Nusaybin Akademisi*, s. 29.

⁶⁹¹ Aydın vd., *Mardin*, s. 64, not. 54.

akademilerindeki başkanlığı dolayısıyla, Pers kilisesini mutlaka benzersiz ölçüde etkilemişti. Şurası bir gerçektir ki, 65 yıl boyunca bu kilisenin en önemli piskoposlarının ve öğretmenlerinin tümü Narsay'ın öğrencisi olmuştu⁶⁹².

2. 4. Barsawmo

II. Theodosis (408-450)'in hükümdarlığının yirmi birinci yılında Efsus (Efes) şehrinde üçüncü konsil toplanmıştır. Bu konsilin toplanma sebebi Hıristiyanların Nasturilik kolunun kurucusu ve İstanbul patriği olan Nasturis (381-451)'in onların mezheplerine aykırı görüş beyan etmiş olmasıydı. Bu konsilde toplanan piskoposlar Nasturis'i aforoz edip sürgün ettiler. Daha sonra Nasturis'in tabileri çoğalmış ve bu sebeple kendileriyle muhaliflerinin arasında şiddetli çarpışmalar meydana gelmiştir. Nihayet onun görüşleri tamamen silindikten sonra eski Nusaybin metropoliti Bersuma (Barsawmo) tarafından tekrar ihya edilmiştir⁶⁹³.

Nusaybin metropoliti olarak Barsawmo, Sasani hükümdarlarından Firuz'u (461-488), İran'daki kilisenin Nasturileşmesi durumunda kilise cemaatinin Ortodoks Bizans ittifakından daha az korkulabileceğine ikna etmişti. Barsawmo, Nusaybin'i Mezopotamya'nın en önde gelen Nasturi merkezi haline getirdi. Nasturi kilise babaları bu süreçte Nusaybin civarında özellikle de İzala dağında birçok manastır kurdular Barsawma, 484'te Nusaybin'de kilise içinden piskoposa karşı isyan çıktığında, kentte barış sağlanmazsa kendisinin şehir piskoposluğundan ayrılacağını katolikosu Akakius'a yazmıştı⁶⁹⁴.

Barsawmo'nun kentteki akademinin ikinci kuruluşu konusunda Narsay'ı ikna ettiğini biliyoruz. Fakat, bir müddet sonra, Barsawmo'nun Nusaybin baş piskoposu rahibe Mamoy ile evlenmesi sebebiyle Narsay ile aralarında çatışma çıktı. Bazı tanıkların söylediğine göre, Mamoy oldukça geçimsiz bir kadındı ve kocasının işlerine karışmaktan geri kalmazdı. Narsay'ın Nusaybin'de kazandığı bu saygınlığı kıskanan bu kadın, onun kentten sürülmesi konusunda kocasını ikna etti⁶⁹⁵.

⁶⁹² Hayes, *Urfa Akademisi*, s. 224, 249-251; Yamauchi, "God And Shah", s. 96; Bayraktar, *İslam Felsefesi*, s. 34; Akyüz, *Nusaybin Akademisi*, s. 29.

⁶⁹³ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, I, s. 322.

⁶⁹⁴ Aydın vd., *Mardin*, s. 63.

⁶⁹⁵ Hayes, *Urfa Akademisi*, s. 238.

2. 5. Ahvazlı Yusuf

Nusaybin'in ilim ve kültür çalışmaları açısından bir diğer önemli isim Ahvazlı Yusuf'tur. İstifade ettiğimiz kaynaklarda hakkında pek fazla bilgiye tesadüf etmememize rağmen, onun Nusaybin akademisinin okutmanlarından biri olduğunu ve öğrencileri için bir dilbilgisi kitabı yazdığını söylemek gerekir. Süryani yazınında izlerine rastladığımız en eski dilbilgisi yapıt budur. Araştırmacı diye adlandırılan bir öğretmen daha vardı. Onun uzmanlık dalı felsefe olsa gerektir. Bunlardan biri olan Araştırmacı Mihayel, felsefe alanında birçok yapıt meydana getirmişti⁶⁹⁶.

2. 6. Hanana

Uriğenis (Urigene)'nin yazılarına 6. yüzyılın sonuna doğru Nusaybin okulunda çok değer veriliyordu. Bu okulu 572 yılında yönetmeye başlayan Hadyablı (Adiyabenoslu) Hanana'nın öğretmenliği de bunun bir başka kanıtıdır⁶⁹⁷. Mşiha Zha bu kişiden övgüyle bahsederek öğretmen Narsay'ın öğrencilerinden olan Hanana'nın, Nusaybin okulunda okuduğunu ve okulu bitirdikten sonra herkesin sevinç ve hayranlıkla okuduğu yararlı yazılar ve kitaplar yazdığını kaydeder. Erbil vekayinamesinde Hanana'nın, Nusaybin'e geliş sebebiyle ilgili bilgiye de tesadüf ediyoruz. Buna göre, Hanana, VI. yüzyıl başlarında okulun dünyevi mülklerinin kötü yönetilmesinden kaynaklanan karışıklığı duyduğu zaman, Rabb'ın evini koruma duygusuyla Nusaybin'e gelmiş ve onun bilgeliğinin gücüyle bütün tartışmalarda huzur hüküm sürmüştü⁶⁹⁸.

Nusaybin'deki Nasturi okulu ve bu okula bağlı tıp camaati, zamanla monofizitlerle teolojik bir yakınlaşma sağlamaya çalışan Hanana'nın etkisi altına girmişti, fakat o, zamanla muhalifleri tarafından okuldan uzaklaştırıldı ve Sabrişo Sinodu ile mahkum edildi. Kaşgarlı Gregor Nusaybin metropoliti oldu ve Hanana'nın takipçileri olan Henanileri kovuşturmaya başladı⁶⁹⁹.

⁶⁹⁶ Hayes, *Urfa Akademisi*, s. 157.

⁶⁹⁷ Mşiha Zha, *Erbil Vekayinamesi*, s. 98, not 51.

⁶⁹⁸ Mşiha Zha, *Erbil Vekayinamesi*, s. 146-147.

⁶⁹⁹ Aydın vd., *Mardin*, s. 63.

b) İslam ve Türk Dönemi İlim Faaliyetleri

Nusaybin'in ilim ve kültür alanındaki önü alınmaz hızı, İslam ve Türk dönemlerinde daha da artarak devam etti. Müslümanlar Mısır, Suriye ve Güneydoğu Anadolu'yu fethettikleri zaman eski kültürlerle karşı karşıya gelmişlerdi. Bu çerçevede Antakya ve Urfa akademilerinde olduğu gibi Nusaybin akademisindeki kültürel kalıntılarla da ilgilendiler⁷⁰⁰. Öncelikle, Şam ve İskenderiye'den başka felsefe eğitimi veren Nusaybin medresesi, Emeviler döneminde varlığını aynen korudu ve burada pozitif bilimler eski yöntemlere dayanarak öğretilirdi⁷⁰¹. Emevilerin son dönemi ile Abbasilerin ilk devirlerine kadarki süreçte, düşünce hayatındaki hürriyet henüz kayıt altına alınmadığından dini ve felsefi fikirlerin beşiği olan Mezopotamya'da metafizik meseleleri serbestçe tartışılabilirdi⁷⁰². Abbasi devleti döneminde de şehzadelerden Vasiki ve diğer bazı şehzadelerin, Nusaybin'de hatiplik yapmış olması Abbasiler'in bir ilim şehri olarak bu kente atfettikleri önemi göstermesi açısından anlamlıdır⁷⁰³.

Türk-İslam dönemine gelince, bu dönemde şehirdeki ilim ve eğitim faaliyetleri medreselerin inşasıyla devam etmiş, buradaki eğitimin aksamadan sürdürülmesi için de bu medreselere vakıflar tahsis edilmişti. Kaynaklar, Eyyubiler döneminde de, Nusaybin'de iki medresenin varlığından söz ediyor. Kentte, ünlü devlet adamlarının medreseler inşa ettiğini görüyoruz. Mesela, Nureddin'in ve Selahaddin'in başkadısı olup İbn Kesir'in künyesini, Kemaleddin Muhammed b. Abdullah b. Kasım Ebu'l Fadıl (öl. 572) olarak verdiği kişi Musul ve Nusaybin'de birer medrese inşa ettirmişti⁷⁰⁴. İbnu'l Adim'in verdiği bilgiye göre, Zengi Nusaybin kentinde Hanifi öğretisini esas alan bir medrese inşa ettirmiştir⁷⁰⁵.

XII. yüzyılda şehri gezmiş olan İbn Cübeyr ve XIV. asır seyyahı olan İbn Battuta şehirde iki medresenin varlığından söz eder⁷⁰⁶. Osmanlı fethinden sonraki dönemlerde de ilim faaliyetlerine devam edildi. 1549 yılında kentin Beriye ağzı muhafızlığına tayin olunan Hacı Şahkulu Bey burada bir mescid ve medrese yaptırarak buraya evkaf tahsis etti⁷⁰⁷. İlme ve ilim adamına verilen bu değer neticesinde, Nusaybin şehrinde İslam döneminde birçok şair, edip

⁷⁰⁰ İ. Agah Çubukçu, *İslam Düşünürleri*, Ankara 1977, s. 7.

⁷⁰¹ O'leary, *İslam Düşüncesi*, s. 26-27; İrfan Aycan, Mahfuz Söylemez, Ramazan Atınay, Fatih Erkoçoğlu, Nizameddin Parlak, *Emeviler Dönemi Bilim Kültür ve Sanat Hayatı*, s. 72.

⁷⁰² Günaltay, "Selçuklular Horasan'a İndiklerinde İslam Dünyası", *Belleten*, VII, s. 68; Barthold, *İslam Medeniyeti*, s. 128-129.

⁷⁰³ Mez, *İslam Medeniyeti*, s. 187-188.

⁷⁰⁴ İbn Kesir, *el-Bidaye*, XII, s. 521; Bazı kaynaklara nazaran Nusaybin'de iki medrese inşa ettirdi Krş. Şeşen, *Salahaddin ve Devlet* s. 328, 352.

⁷⁰⁵ İbnu'l Adim, *Buğyatu't Taleb*, s. 295.

⁷⁰⁶ İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, s. 175; İbn Battuta, *Seyhatname*, s. 337; Abdülğani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 171; Aydın vd., *Mardin*, s. 103; Çevik, "agm", s. 8.

⁷⁰⁷ Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 58-59.

ve ilim adamları yetişmiş, bunların bazıları ünlü devlet adamlarının saraylarında ikamet etmişlerdir. Bunlardan en önemlileri arasında şunları sayabiliriz.

1. Selman-i Pak (Selman-i Farisi)

Hz. Muhammed'in berberliğini yaptığı söylenen ve esasen Isfehanlı bir Mecusi olup İran'da iken kiliseye giderek Hıristiyan olan bu kişi, daha sonra Anadolu'ya geçip kiliselerde hizmet etti. Gençlik yıllarının bir bölümünü Nusaybin'de bir kilise papazının yanında geçirdiği söylenmektedir. Daha sonraları Şam'a oradan da Medine'ye geçti. Rivayete göre, bir Yahudinin elinde bir köle bulunduğu sırada Hz. Muhammed ile karşılaşır ve Yahudiden satın alınarak serbest bırakılır, sonradan da Peygamberimiz'in berberliğini yapmaya başlar. Resulullah'ın huzurunda ve sohbetinde kemale erer. Hz. Ömer zamanında yüksek makamlara getirilir⁷⁰⁸.

2. Hibetullah İbn Talha (öl. h. 652)

İbn Kesir'in Ebu Şame'den nakil ile alim ve fazıl bir zat olarak nitelediği Şeyh Kemaleddin adıyla da bilinen bu kişi, bir ara Nusaybin'de kadılık görevini yerine getirdi. Buradan Halep'e gitti ve vefatına kadar orada kaldı⁷⁰⁹. Şeyh Kemaleddin'den, *Ikdu'l Cum'an*'ın müellifi Bedreddin Ayni de bahsediyor ve künyesini Ahmed b. Hibetullah İbn Talha olarak veriyor. Nusaybin kadılığına getirilmeden önce Dımaşk'ta hatiplik yapmıştı⁷¹⁰.

3. Şeyh Ebu'l-Yakzan El-Esvedu'l-Cesed el-Ebyadu'l Kebid

XII. asır sonlarında (h. 580/m. 1184) Nusaybin'e gelen ünlü gezgin İbn Cübeyr, bu tarihte Nusaybin'de yaşayan alimlerden Ebu'l Yakzan'dan bahsediyor:

“Caminin kuzeyindeki zaviyelerden birinde, Allah'ın kalplerini imanla aydınlattığı evliyadan ve zamanımızda yaşayan güzelliklerden biri olan, hakkında anlatılanlarla ünlü, keramet sahibi ibadet ve zühtten bir deri bir kemik kalmış, kulluk yolunda yaşlanmış, elinin emeği ile yetinen, bugünkü azığından yarına saklamayan Şeyh Ebu'l-Yakzan El-Esvedu'l-Cesed el-Ebyadu'l Kebid yaşamakta. Rebiülevvel ayının ilk günü Salı akşamı onunla görüşme mutluluğuna kavuştuk.. Kendisiyle görüşmeyi nasip ettiği için Allah'a şükrettik.

⁷⁰⁸ *Tarihin Tanığı Nusaybin*, s. 107.

⁷⁰⁹ İbn Kesir, *el-Bidaye*, XIII, s. 342-343.

⁷¹⁰ Ayni, *Ikdu'l Cum'an*, I, s. 94.

Umarım Allah duasının bereketini gösterir. O işiten ve karşılık verendir. Kendinden başka Tanrı yoktur.”⁷¹¹

4. Ebu'l Ferec Abdulvahid b. Nasr b. Muhammed al-Harumi

İbn Hallikan'ın *Vefayatu'l Ayan* adlı eserinde, Sa'libi'den nakil ile Nusaybinli bir Arap şairi olarak kaydettiği ve kendisinden *Bebbeğa* olarak bahsedilen bu kişi, Seyfüddeve'nin sarayında ikamet etmiş, onun ölümünden sonra da Musul ve Bağdad'da yaşamıştı. Şairlikte, çağdaşı meşhur *Mütenebbi* kadar olmasa da Bebbeğa'ya zamanın en parlak zekalarından biri olarak bakılırdı. Methiyelerinde büyük bir muvaffakiyet görülür, şiirlerinde ise daha sönük olmak üzere her neviden şiir yazdı⁷¹².

5. İzz ed-Darir

Nusaybinli olup felsefe ile uğraşmış olan İzz ed Darir'den de burada söz etmek gerekir. İbn Kesir'in hoş olmayan sözlerle yad ettiği bu kişi, yine onun yazdığına göre, zimmilere diğer başkalarına ders vermekte olup Ebu'l Ala el-Maarri'ye benzemekteydi⁷¹³.

6. Ali b. Muhammed b. Hasan b. Yusuf b. Yahya

Nusaybin'de doğmuş bir başka şair olan bu kişiden Şakir el-Kutbi'nin, *Fevatu'l Vefayat*'ında belirttiğine göre, Eyyubi meliki Melik Eşref Musa'nın, bir berad gönderdiği bu şairin *Divan-ı Sağır* diye adlandırılan bir divanı vardı ve Nusaybin şehrinde ikamet ediyordu, hendese ilmi ile de meşgul olan bu zat h. 619 senesinde burada vefat etti⁷¹⁴.

7. Bişr b. Yahya b. Ali el-Kayyi en-Nesebi

Yakut, *Mu'cemu'l Udeba*, İbn Nedim'in de *Fihrist* adı eserlerinde Nusaybinli olduğunu kaydettikleri bu edipten bahsediyor. Künyesi *Bişr b. Yahya b. Ali el-Kayyi en-Nesebi* olarak verilen bu kişi, mühim bir şair ve edip idi. Muhammed İbn İshak kitabında ondan bahsediyor⁷¹⁵.

⁷¹¹ İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, s. 175-176.

⁷¹² İbn Hallikan, *Vefayatu'l Ayan*, III, s. 199; J. Hell, "Bebbega", *İA*, II, Eskişehir 1997, s. 431.

⁷¹³ İbn Kesir, *el-Bidaye*, XIII, s. 411.

⁷¹⁴ Şakir el-Kutbi, *Fevatu'l Vafayat*, III, s. 66.

⁷¹⁵ Yakut, *Mu'cemu'l Udeba Fi Aşri Cuzea*, (Basım yeri yok), 1980, s. 75; İbn Nedim, *Fihrist*, Kahire ts., s. 219.

8. Hasan b. Muhammed b. Ahmed b. Neca

Ayni'nin *Ikdu'l Cum'an*'ında kendisinden Sufi diye bahsettiği ve Nusaybinli olduğu söylediği bu kişi aynı müellifin ifadesine göre, eski ilimlerden birçoğu ile uğraşmıştır⁷¹⁶.

9. Ebu Salim Nasibi (Muhammed b. Talha) (1186-1254)

Şafii fıkıh usul ve hadis alimi olup Kemaleddin lakabıyla anılan bu kişinin Nusaybin ile ilgisi burada kadılık yapmasından kaynaklanır. Bilahare, kendisine vezirlik teklif edilmesine rağmen bunu reddedip mazur görülmesini istedi. Çok mal mülk sahibi olmasına rağmen bunlara hiç itibar etmeyip züht yolunu tuttu. Geride bıraktığı eserler şunlardır: el-*Ikdu'l Ferdi li'l Melik üs-Said -ed-Dürr'ül Munazzam fi Sirri'l A'zam* Tahsinü'l Meram – Tahsinü'l Meram fi Tafdil üs Selati ale's Siyam – el-Cifrü'l Cami' ve Nuru'l Lami' – Nefaisü'l Anasırli Mecalisü'l Melik Nasır fi Ahlak ve's Saltanat ve's Şeriatı⁷¹⁷

10. Nesimi

Bazı kaynaklarda, doğruluğu tartışılır olsa da, XIV. yüzyılda yaşamış olup klasik İslam anlayışına aykırı görüşleri ile tanınmış olan *insanı yüzünün Allah'ın aynası olduğu* şeklindeki farklı görüşleri sebebiyle derisi yüzülerek öldürülmüş olan Türk şairi Nesimi'nin de Nusaybinli olduğuna dair rivayetler yer alır⁷¹⁸.

⁷¹⁶ Ayni, *Ikdu'l Cum'an*, I, s. 338.

⁷¹⁷ *İslam Alimleri Ansiklopedisi*, VIII, s. 246-247.

⁷¹⁸ İ. Agah Çubukçu, *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*, Ankara 1986, s. 172.

SONUÇ

Dünya üzerindeki ilk yerleşim yerlerinden biri olarak, tarih öncesi dönemlerden itibaren çok sayıda millet, devlet, kültür ve medeniyete ev sahipliği etmiş tarihi bir coğrafya olan Mezopotamya'nın, ortaçağın sonlarına kadar en gözde şehirlerinden biri olan Nusaybin'in bu dönemdeki siyasi, sosyal, iktisadi ve kültürel tarihi ile ilgili yaptığımız bu kapsamlı araştırma sonrasında yukarıda verilen bilgilerden yola çıkarak Nusaybin ile ilgili sözkonusu alanlarda şu sonuçlara ulaştık:

Her şeyden önce kentimiz tarih öncesi çağlardan başlayan savaşların merkezi olma özelliğini ortaçağda da tüm hızıyla devam ettirdi. Sözkonusu dönemde el-Cezire bölgesine hakim olan her devlet adamının ele geçirmek için mücadele verdiği Nusaybin, bölge güvenliği açısından stratejik bir noktada bulunduğu için bu coğrafyada kurulmuş olan her siyasi teşekkülün elde etmek için mücadele verdiği bir şehir olarak varlığını sürdürdü. İlkçağlardaki Roma-İran ve Bizans-Sasani devletlerinin Nusaybin'e hakim olma mücadelesi, ortaçağda özellikle Abbasilerin zayıflamasıyla ortaya çıkan yerel hanedanlıklar tarafından sürdürüldü. Çok geçmeden Türklerin de bölgeye gelmesiyle doruk noktasına ulaşan bu mücadelenin tam ortasında, birçok savaşın sebebi olarak var olan Nusaybin kenti, ortaçağın sonlarına kadar Emevi, Abbasi, Hamdani, Ukayli, Mervani, Zengi, Eyyubi, Selçuklu, Artuklu, İlhanlı, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safevi ve Osmanlı gibi birçok devlet arasında el değiştirdi.

Nusaybin, İpek yolu ticaretinin önemli bir durak noktası olarak ticari zenginliği, tarih öncesi devirlere ulaşan bir şehirdir. Asurlar döneminde başlayan Anadolu ile Mezopotamya arasındaki ticari münasebetlerde adına sıkça rastladığımız bu kent, Selevkoslar'ın ticari güzergahları üzerinde kurdukları önemli bir ticaret kolonisi olarak görev yapmış, Romalılar ve İranlılar arasında imzalanan 363 antlaşmasından önce yazılan bir belgede kent halkının *iş hayatındaki kurnazlığına üstün ticari yeteneklerine* dikkat çekilmiştir. Nusaybin, ortaçağdaki tüm çalkantılı ve zor dönemlerinde, devletler arasında sıkça el değiştirmesi yada savaşlara sahne olmasına rağmen hakim devletlerin ticarete verdikleri öneme paralel olarak bu ticari konumunu sürdürdü.

Üç semavi dinin neşet ettiği Ortadoğu coğrafyasında yer alan bir yerleşim yeri olarak Nusaybin şehrinin, ilk ve ortaçağlar boyunca bu üç ilahi din mensuplarının önem atfettiği ve önemli oranda temsil edildiği bir kent olduğu yukarıda ilgili bölümde düştüğümüz kayıtlarla sabitleniyor. Bunun dışında Şemsilik, Yezidilik, Haricilik, Karmatilik, İsmaililik gibi bazı heteredoks inançların da yayılma sahası olması kentteki inanç çeşitliliğinin bir göstergesi olarak dikkat çekiyor. Siyasi, iktisadi ve dini hayatın canlılığı, kentimizde sosyal ve kültürel alanlarda da bir zenginliğin oluşmasına sebep olmuş ve Nusaybin ortaçağda etnik yapısı, çeşitli milletlerden oluşan sekene, ortaçağın her döneminde canlı olan ilim ve kültür faaliyetleriyle tipik bir Mezopotamya şehri olarak var olmuştur. Farklı kültür ve inançlara sahip insanların bir arada yaşadığı bir kent olması da haliyle sosyo-kültürel hayattaki canlılığı ve zenginliği arttırmıştır.

Kısacası, Nusaybin kentinin ortaçağdaki genel durumu ile ilgili araştırmaya boyunca sunmaya çalıştığımız bütün bu bilgiler, kentin ortaçağ boyunca her bakımdan zengin bir geçmişe sahip olduğunu gözler önüne seriyor. Fakat, özellikle Artukluların kuruluşundan itibaren bölge coğrafyasındaki bu önemini yavaş yavaş bu devletin başkenti olan Mardin'e terk etmeye başlayan Nusaybin'in, Osmanlı hakimiyetiyle birlikte derinleşen sükunet dönemi günümüze kadar sürmüştür.

Nusaybin, ne acıdır ki, sağlam geçmişine rağmen günümüz Türkiye'sinde hakkında neredeyse hiçbir araştırmanın yapılmadığı bir küçük bir yerleşim yeri olarak göze çarpmaktadır. Oysa ki kent hakkında araştırma yapılması başta Türk tarihi olmak üzere, çalışmamızın konu aldığı her alanda yeni bilgilere ulaşma açısından zorunludur. Bu noktada ilk ve en temel amacı, şehrin bu köklü tarihine araştırmacıların dikkatini çekmek olan bu çalışma, en azından kentin bugün bulunduğu konumu hak etmediğini gösterme noktasında, yeterli tarihi kaynaklar sunarak isabetli bir başlangıcı teşkil etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

Ana Kaynaklar

- AHMET B. MAHMUD, *Selçuk-name*, (Haz. E. Merçil), I-II, İstanbul 1997.
- AHMET CEVDET PAŞA, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa*, (sad. A. Arslan), II, İstanbul 1981.
- AKNERLİ GRİGOR, *Moğol Tarihi*, (çev. H. D. Andreasyan), İstanbul 1954.
- ANONİM, *Tarih-i Baypars*, (çev. Ş. Yaltkaya), İstanbul 2000.
- AYNİ, Bedreddin Mahmud b. Ahmed, *Ikdu'l Cum'an fi Tarihu'l Ehli'z Zaman*, (neş. M. Muhammed İbin), I, Kahire 1987.
- DİNEVERİ, Abu Hanife Ahmed b. Davud, *Ahbaru't Tıval*, (neşr. Ö. Faruk al-Kubba), Beyrut ts.
- EBU'L FEREC, İBNU'L İBRİ, Gregory Abu'l Ferec (Bar Habreus), *Abu'l-Farac Tarihi*, (çev. Ö. R. Doğrul), Ankara 1999.
- EBU'L FEREC, İBNU'L İBRİ, *Tarih-i Muhtasaru'd Düvel*, (Basım Yeri ve Tarihi yok).
- EBU'L FEREC, İBNU'L İBRİ, *Tarih-i Muhtasaru'd Düvel*, (Türkçe trc. Ş. Yaltkaya), İstanbul 1941.
- EBUBEKİR TİHRANİ, *Kitab-ı Diyarbekiriyye*, (çev. M. Öztürk), Ankara 2001.
- EL-BELAZURÎ, Ahmet. B. Yahya b. Cabir, *Fütuhu'l Büldan*, (çev. M. Fayda), Ankara 2002.
- ESTEREBADÎ, Aziz b. Erdeşir, *Bezm u Rezm*, (çev. M. Öztürk), Ankara 1990.
- HARİRİ, *Makamat*, (S. Sevsevil), Ankara 1989.
- HOCA SAADETTİN EFENDİ, *Tacü't Tevarih*, IV, (Haz. İ. Parmaksızoğlu), Ankara 1992.
- İBN ASAKİR, İmam Hafız, *Tarih-i Dımaşk*, (Basım Yeri ve Tarihi yok).
- İBN BİBİ, el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Caferi er-Rugadi, *el-Evamirü'l Alaiye fi'l Umuri'l Alaiye (Selçukname)*, I-II, (haz. M. Öztürk), Ankara 1996.
- İBN HALDUN, Ebu Zeyd Veliyuddin İbn Muhammed el-Maliki, *Mukaddime*, I, (çev. S. Uludağ), İstanbul 1988.
- İBN HALLİKAN, Ahmed b. Muhammed Şemseddin Ebu'l Abbas el-Şafii, *Vefayatu'l Ayan ve Enba Ebnai'z Zeman*, Beyrut ts.
- İBN KALANİSİ, Ebu'l Ya'la Hamza b. Asad el-Tammi, *Zeyl Tarihi Dımaşk*, (İngilizceden çev. A. R. Gibb), London 1932.
- İBN KESİR, Ebu'l Fida İsmail, *el-Bidaye ve'n Nihaye*, (çev. M. Keskin), I-XIII, İstanbul 1994-1995.
- İBN NEDİM, *Fihrist*, Kahire ts.
- İBN ŞAKİR EL-KUTBİ, *Fevatu'l Vefayat*, (neş. İhsan Abbas), Beyrut ts.

- İBN TAĞRİBERDİ, *en-Nucumu'z Zahire fi Muluku'l Mısr ve'l Kahire*, XIII, (neş. Muhammed Şemiltut), Mısır 1390.
- İBNU'L ADİM, *Buğyat'ut-Taleb fi Tarihu'l Haleb*, (Selçuklularla İlgili Hal Tercümelere) (Yay. A. Sevim), Ankara 1976.
- İBNU'L ESİR, İzzeddin Ebu'l Hasan Ali b. Muhammed, *al-Tarikh al Bahir fi al Dawla al Atabekiya (h. 555-630)*, (yay. A. A. Tolaymat), (Basım Yeri ve Tarihi yok).
- İBNU'L ESİR, İzzeddin Ebu'l Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kamil fi't Tarih*, (çev. A. Özyaydın-A. Ağırakça), İstanbul 1987.
- İBNU'L EZRAK, *Tarih-i Meyyafarikin, (A Muslim Principality In Crusader Times Then Early Artuqid State)*, (1100-1150 yılları arasının neşri ve ing. trc. C. Hillenbrand), İstanbul 1990.
- İBNU'L EZRAK, *Tarih-i Meyyafarikin, (Mervani Kürtleri Tarihi)*, I, (çev. M. E. Bozarslan), İstanbul 1990.
- İSFEHANİ, İmadiüddin Katib, *Zübdetü'n-Nusra fi Nuhfeti'l Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi,)* (çev. K. Burslan), İstanbul 1943.
- LÜTFİ PAŞA, *Tevarih-i Al-i Osman*, (Haz. Ali Bey), İstanbul 1990.
- MAR YEŞUA, *Urfa ve Diyarbakır'ın Felaket Çağı*, İstanbul 1996.
- MŞİHA ZHA, *Erbil Vekayinamesi*, (çev. E. Sever), İstanbul 2002.
- MUSTAFA NURİ PAŞA, *Netayicü'l Vukuat, (Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi)*, (sad. N. Çağatay), Ankara 1992.
- MÜVERRİH VARTAN, *Türk Fütühatı Tarihi*, (çev. H. D. Andreasyan), *Tarih Semineri Dergisi*, Sayı 2, İstanbul 1937.
- NİZAMÜDDİN ŞAMİ, *Zafername* (çev. N. Lugal), Ankara 1987.
- RAVENDİ, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Rahatü's Sudur ve Ayetü's Sürur*, I, (çev. A. Ateş), Ankara 1957.
- REŞİDÜDDİN FAZLULLAH, *Camiu't-Tevarih*, I, (yay. A. Ateş), Ankara 1999.
- SİBT İBNU'L CEVZİ, Şemseddin Ebu'l Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, *Miratu'z Zeman fi Tarihi'l Ayan*, (yay. A. Sevim), Ankara 1968.
- SÜRYANİ MİHAİL, *Vekayiname*, (Türkçe'ye Çev. H. D. Andreasyan), (Basılmamış TTK Nüshası), 1944.
- TABERİ, Ebu Cafer Muhamed b. Cerir, *Tarih-i Ümem ve'l Mülük*, Beyrut 1987.
- URFALI MATEOS, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1156) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (çev. H. D. Andreasyan), Ankara 1987.
- ÜSAME B. MUNKİZ, *Kitabu'l İtibar (İbretler Kitabı)*, (çev. Y. Z. Cömert), İstanbul 1992.
- VAKİDİ, Muhammed b. Ömer, *Futuh'ş-Şam*, II, Beyrut ts.
- YAKUBİ, Ebu Yakub b. Cafer b. Vehb, *Tarih-i Yakubi*, I-II, Beyrut 1415.
- YAKUT el-HAMEVİ, Şihabuddin b. Yakub b. Abdullah, *Mu'cemu'l Üdeba fi Aşri Cuzea*, (Basım Yeri yok), 1980.

YAKUT el-HAMEVÎ, Şihabuddin b. Yakub b. Abdullah, *Mu'cemu'l Buldan*, V, Beyrut 1986.

Seyahatnameler ve Coğrafi Eserler

İBN CÜBEYR, Ebu'l Hüseyin Muhammed İbn Ahmed, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, (çev. İ. Güler), İstanbul 2003.

İBN BATTUTA TANCİ, Ebu Abdullah Muhammed, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, (çev. A. S. Aykut), İstanbul 2004.

İSTAHİRİ, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el Farisi, *Kitabu'l Mesalik ve'l Memalik*, (neş. Muhammed Cabir Abdul Al el-Hinini), Kahire 1961.

J. B. TAVERNİER, *XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat*, (çev. E. Gültekin), İstanbul 1980.

MARCO POLO, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, (çev. Ö. Güngören), İstanbul 1985.

Modern Kaynaklar

-----, *Tarihin Tanığı Nusaybin*, Ankara 2001.

ABDULGANİ EFENDİ, *Mardin Tarihi*, (çev. B. Zengin), Ankara 1999.

ABDUSSELAM EFENDİ, *Ummü'l İber Fi Zikri Men Mada Ve Mer*, (çev. S. Baybara), (YYLT), Kayseri 1994.

AĞIRAKÇA, Ahmet, *Salahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, İstanbul 1997.

AKA, İsmail, *Timurlular*, Ankara 1995.

AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi (1243-1453)*, I-II, İstanbul 1999.

AKŞİT, Oktay, *Roma İmparatorluk Tarihi (MÖ.27-MS. 395)*, İstanbul 1985.

AKYÜZ, Gabriel, *Nusaybin'deki Mar Yakub Kilisesi ve Nusaybin Okulu*, Mardin 1998.

ALGÜL Hüseyin, *İslam Tarihi*, I-IV, İstanbul 1986.

ALPTEKİN, Coşkun, *Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, İstanbul 1985.

ALPTEKİN, Coşkun, *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)*, Erzurum, 1978.

ARTUK, İbrahim, *Mardin Artukoğulları Tarihi*, İstanbul 1944.

ASLANAPA, Oktay *Türk Sanatı*, I-II, İstanbul 1984.

AYCAN, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan*, Ankara 2001.

AYCAN, İrfan-SÖYLEMEZ, Mahfuz -ATINAY, Ramazan -ERKOÇOĞLU, Fatih- PARLAK, *Nizameddin Emeviler Dönemi Bilim Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara 2003.

AYDIN Suavi- EMİROĞLU Kudret-ÖZEL Oktay-ÜNSAL Süha, *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, İstanbul 2000.

BARTHOLD, W., *İslam Medeniyeti Tarihi*, (Başlangıç, İzah ve Düzeltmeler F. Köprülü), Ankara 1977.

- BARTHOLD, W, *Uluğ Beg ve Zamanı*, (çev. İ. Aka), Ankara 1990.
- BAYDUR, Nezehat *İmparator Julianus*, İstanbul 1982.
- BAYKARA, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Ankara 1998.
- BAYRAKTAR, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara 1997.
- BOSWORTH C., *İslam Devletleri Tarihi*, (çev. E. Merçil-M. İpşirli), İstanbul 1980.
- CAHEN C., *Osmanlılar'dan Önce Anadolu*, (çev. E. Üyepazarcı), İstanbul 2002.
- CAHEN,C., *Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar İslamiyet*, (çev. E. N. Erendor), İstanbul 1990.
- CARRANDİCE, Ian-PRİCE, Martin, *Helen Dünyasında Sikke*, (çev. Oğuz Tekin), İstanbul 2001.
- ÇUBUKÇU, İ. Agah, *İslam Düşünürleri*, Ankara 1977.
- ÇUBUKÇU, İ. Agah, *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*, Ankara 1986.
- DEMİRCAN, Adnan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, İstanbul 1996.
- DEMİRKENT, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1146)*, I-II, Ankara 1990.
- DOLAPÖNÜ, Hanna, *Tarihte Mardin (Itr el-Nardin fi Tarih Merdin)*, İstanbul 1972.
- EKİNCİ, Abdullah, *Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket Karmatiler, (Ortadoğu'da İlk Sosyalist Yapılanma)*, Ankara 2005.
- ERKİLETLİOĞLU, Halit-GÜLER, Oğuz, *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri*, Kayseri, 1996.
- FAYDA, Mustafa, *Hız. Ömer Döneminde Gayri Müslimler*, İstanbul 1989.
- FIĞLALI, E. Ruhi, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, İstanbul 1999.
- GİBB, H. A. R., *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, (çev. Kadir Durak vd.), İstanbul 1991.
- GÖYÜNÇ, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969.
- GÜNALTAY, M. Şemseddin, *Yakın Şark (Elam ve Mezopotamya)*, Ankara 1937.
- GÜL, Muammer, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti*, İstanbul 2005.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *XIV-XVII Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1998.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1991.
- HAYES, E.R., *Urfa Akademisi*, (çev. Y. Günenç), İstanbul 2002.
- HEYD, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (çev. E. Z. Karal), Ankara 2000.
- HİTTİ, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. S. Tuğ), II, İstanbul 1980.
- HONIGMANN, Ernest *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, (çev. F. Işıltan), İstanbul 1970.
- IŞILTAN, Fikret, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul 1960.
- KARMİESE, Stefan, *Antik Nüvizmatığe Giriş*, İstanbul 1995.
- KESER, Elif, *Tur-Abidin, (Süryani-Ortodoks Dini Mimarisi)*, İstanbul 2002.
- KINAL, Firuzan, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara 1991.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 2003.
- MERÇİL, Erdoğan *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1997.

- MEVDUDÎ, *Selçuklular Tarihi*, I, (Urducadan çev. A. Genceli), İstanbul 1971.
- MEZ, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti (İslam Rönesansı)*, (çev. S. Şaban), İstanbul 2000.
- MORKHOLM, Otto, *Erken Helenistik Çağ Sikkeleri (Büyük İskender'in Tahta Çıkışından Apameia Barışına Kadar (MÖ. 336-188))*, (çev. Oğuz Tekin), İstanbul 2000.
- OCAK, A. Yaşar, *Babailer İsyanı, (Aleviliğin Tarihsel Altyapısı)*, İstanbul 1996.
- O'LEARY, De Lacy, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, (çev. H. Yurdaydın-Y. Kutluay), Ankara 1959.
- ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı*, İstanbul 1990.
- OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. F. Işıltan), Ankara 1999.
- ÖZKÖK, Bahaeddin, *Nureddin Mahmud b. Zengi ve İslam Kurumları Tarihindeki Yeri*, İstanbul 1992.
- PİTCHER, D. Edgar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası* (çev. B. Tırnakçı), İstanbul 2001.
- RUNCIMAN, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, (çev. F. Işıltan) I-III, İstanbul 1992.
- SEGAL J. B., *Edessa (Urfa)*, (çev. A. Arslan), İstanbul 2002.
- SEVİM, Ali - YÜCEL, Yaşar *Türkiye Tarihi, Fetih, Selçuklu, Beylikler Dönemi*, Ankara 1999.
- SEVİM, Ali, *Suriye-Filistin Devleti Tarihi*, Ankara 1989.
- SEVİM, Ali, *Suriye Selçukluları Tarihi*, Ankara 1965.
- SEVİM, Ali, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, Ankara 1990.
- STRANGE, L., *The Lands of The Eastern Caliphate*, London 1966.
- SÜMER, Faruk, *Karakoyunlular, (Başlangıçtan Cihanşah'a Kadar)*, Ankara 1984.
- SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri- Boy Teşkilatlı-Destanları*, İstanbul 1980.
- SÜMER, Faruk, *Safevi Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1976.
- ŞEŞEN, Ramazan, *Harran Tarihi*, Ankara 1993.
- ŞEŞEN, Ramazan, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, İstanbul 1987.
- TABAKOĞLU, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 2003.
- TANERİ, Aydın, *Celaluddin Harizmşah ve Zamanı*, İstanbul 1977.
- TEKİN, Oğuz, *Sadberk Hanım Müzesi Antik Sikkeler Katoloğu*, İstanbul 2003.
- TEKİNDAĞ, M. C. Şehabeddin, *Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı*, İstanbul 1961.
- TURAN, Ahmet, *İslam Mezhepleri Tarihi, (İslam'da Siyasi Düşüncenin Oluşumu)*, Samsun 2000.
- TURAN, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1993.
- TURAN, Osman, *Selçuklular ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1998.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1996.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Ankara 1988.

- VÄTH, Gerhard, *Die Geschichte der Artukidischen Fürstentümer in Syrien und der Ğazira'l-Furatiya, (496-812 / 1002-1409)*, Berlin 1987.
- WELLHAUSEN, J. *Arap Devleti ve Sükutu*, (çev. F. Işıltan), Ankara 1963.
- YILDIZ, H. Dursun, “Hz. Ömer Devri”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, Konya 1994.
- YILDIZ, H. Dursun, “Emeviler Devri”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, Konya 1994.
- ZEYDAN, C., *İslam Uygarlıkları Tarihi*, (çev. N. Gök), İstanbul 2004.

Makaleler

- , “Hasan Sabah”, V/I, *İslam Ansiklopedisi*, Eskişehir 1997, s. 311-312.
- ALPTEKİN, Coşkun, “Zengi”, *İslam Ansiklopedisi*, XIII, Eskişehir 1997, s. 526-532
- ARTUK, İbrahim, “Sikke”, *İslam Ansiklopedisi*, X, Eskişehir 1997, s. 621-640.
- BARTHOLD, W.-YINANÇ, M. Halil, “Ebu Müslim”, *İslam Ansiklopedisi*, IV, Eskişehir 1997, s. 39-41.
- BECKER, C. H., “Eyyubiler”, *İslam Ansiklopedisi*, IV, Eskişehir 1997, s. 424-429.
- BOWEN, Harold, “Nasru'd-Devle”, *İslam Ansiklopedisi*, IX, Eskişehir 1997, s. 119-120.
- BUNDY, David, “Bishop Vologese and the Persian Siege of Nisibis in 359”, *Prequest Religion*, Winter 2002, c. 63, sayı ½, s. 55-63.
- BÜNCHER, V. F., “Şapur”, *İA*, *İslam Ansiklopedisi*, XI, Eskişehir 1997, s. 338-343.
- CAHEN, C. “İzzeddin b. Şeddad'a Göre XIII. Asır Ortalarında Cezire”, (çev. N. Çağatay), *AÜİF Dergisi*, C. II, Sayı 4, Ankara 1953, s. 93-106.
- CAHEN, C., “Artukids”, *Encyclopedia Of İslam²*, I, Leiden 1960, s. 662-667.
- CANARD, M., “al-Basasiri”, *The Encyclopedia Of İslam²*, I, Leiden 1960, s. 1073-1075.
- CANARD, M.-CAHEN, C., “Diyar Rabia”, *Encyclopedia Of İslam²*, Leiden 1960, s. 348.
- ÇEVİK, Adnan, “Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin”, *Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyumu, (27-28 Mayıs 2004)*, Nusaybin 2004.
- DEMİRKENT, Işın, “Urfa Haçlı Kontluğu Tarihine Bir Bakış”, *Tarihi ve Kültürel Boyutları İçerisinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu*, İstanbul 1988, s. 83-89.
- DION, E. Paul, “The Aramaens, Their Ancient, History, Culture, Religion”, *BASOR*, Sayı 327, Ağustos, 2002, s. 55-60.
- DİCKENS, M., “The Church of The East”, *Fides et Historia*, XXXII, no: 2, s.107-125.
- EKİNCİ, Abdullah, “Artuklu Dönemi Dini Yapısı ve Marjinal Gruplarla Olan Münasebetler”, *Belek Gazi ve Dönemi Sempozyumu (Elazığ 01-02 Ekim 2004)*.
- EKİNCİ, Abdullah, “Ortadoğu'da Ortaya Çıkan Heterodoks Akımların Tarihsel Arka Planı”, *TÜRDAV*, Sayı 141, Aralık 2002, s. 83-98.
- EKİNCİ, Abdullah, “XIV. Yüzyılda Urfa ve Çevresinde Döğerler ve Milli Bütünlüğümüz İçerisinde Rolü”, *TÜRDAV*, Sayı 143, Nisan 2003, s. 155-164.

- EKİNCİ, Abdullah “Urfa ve Çevresinde Türk Akınları (MÖ. VII.-MS. XIV Yüzyıl)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XIV, Sayı I, Elazığ 2004, s. 259-273.
- GÜNALTAY, M. Şemseddin, “Selçuklular Horasan’a İndikleri Zaman İslam Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu”, *Bellekten*, VII, Sayı 25, Ankara 1943, s. 59-99.
- HARVEY, S. Ashbrook, “St. Ephrem on the Secent of Salvation”, *Journal of The Theological Studies*, April 1998, C. 49, s. 109-126.
- HELL, J., “Bebbega”, *İslam Ansiklopedisi*, II, Eskişehir 1997, s. 431.
- HONIGMANN, Ernest, “Nasibin”, *İslam Ansiklopedisi*, IX, Eskişehir 1997, s. 99-103
- HONIGMANN, Ernest, “Resu’l Ayn”, *İslam Ansiklopedisi*, IX, Eskişehir 1997, s. 695-698.
- HUART, Cl., “Hürmüz”, *İslam Ansiklopedisi*, VI/I, Eskişehir 1997, s. 631-632.
- IŞILTAN, Fikret, “Me’mun”, *İslam Ansiklopedisi*, VII, Eskişehir 1997, s. 693-700.
- JONHA, Samir, “The Assyrians and Their Role in The History of Medicine”, *The American Surgeon*, Ekim 2002, C. 68, s. 927-929.
- JONHA, Samir, “The Mesopotamian Schools of Edessa an Jundi Shapur: The Roots of Modern Medical Schools”, *The American Surgeon*, Temmuz 2003, 69, Sayı 7, s. 627-630.
- KAFALI, Mustafa, “Timur”, *İslam Ansiklopedisi*, XII/I, Eskişehir 1997, s. 336-346.
- KAFESOĞLU, İbrahim “Selçuklular”, *İslam Ansiklopedisi*, X, Eskişehir 1997, s. 353-426.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “Melikşah”, *İslam Ansiklopedisi*, VII, Eskişehir 1997, s. 665-673.
- KARAARSLAN, N. Ünal, “Hamdaniler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XV, İstanbul 1997, s. 446-447.
- KİNDERMAN, H., “Rebia ve Mudar”, *İslam Ansiklopedisi*, IX, Eskişehir 1997, s. 653-656.
- KÖPRÜLÜ M. Fuad, “Artuk Oğulları”, *İslam Ansiklopedisi*, I, Eskişehir 1997, s. 617-625.
- KÖPRÜLÜ M. Fuad, “Harizmşahlar”, *İslam Ansiklopedisi*, VI/I, Eskişehir 1997, s. 265-296.
- LEWİS, Bernard, “İsmaililer”, *İslam Ansiklopedisi*, VII/II, Eskişehir 1997, s. 1120-1124.
- MENZEL, Th., “Yezidiler”, *İslam Ansiklopedisi*, XIII, Eskişehir 1997, s. 415-423.
- MERÇİL, Erdoğan, “Selçukluların Anadolu’ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa’nın Durumu” *Bellekten*, Sayı 203, Ankara 1988, s. 461-474.
- MERÇİL, Erdoğan, “Sultan Selahaddin Eyyubi’nin Anadolu’daki Türk Devletleriyle Münasebetleri”, *Bellekten*, LIV, Sayı 209, Ankara 1990, s. 417-425.
- MILLAR, Fergus, “The Roman Near East”, *The American Historical Review*, Şubat 1995, c. 100, sayı 1.
- MİNORSKY, V.- TEKİNDAĞ, C. Şehabeddin, “Uzun Hasan”, *İslam Ansiklopedisi*, XIII, Eskişehir 1997, s. 91-96.
- MİNORSKY, V., “Meyyafarikin”, *İslam Ansiklopedisi*, VIII, Eskişehir 1997, s. 195-201.
- MİNORSKY, V., “Mardin”, *İslam Ansiklopedisi*, VII, Eskişehir 1997 s. 317-322.
- PAYDAŞ, Kazım, “Artuklular’ın Urfa ve Çevresindeki Faaliyetleri ve Bu Faaliyetlerin Türk Tarihindeki Önemi”, *TÜRDAV*, Sayı, 152, Ekim 2004, s. 147-158.

- SEVİM Ali, “Artukoğlu Sökmen’in Siyasi Faaliyetleri”, *Belleten*, XXVI, Sayı 103, Ankara 1962, s. 501-520.
- SEVİM, Ali, “Artuk Oğlu İlgazi”, *Belleten*, XXVI, Sayı 104, Ankara 1962, s. 649-691.
- SEVİM, Ali, “Artukluların Soyu ve Artuk Bey’in Siyasi Faaliyetleri”, *Belleten*, XXVI, Sayı 101-104, Ankara 1962, s. 121-146.
- SEVİM, Ali, “İlgazi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXII, İstanbul 2000, s. 89-90.
- SEVİM, Ali, “Sökmen”, *İslam Ansiklopedisi*, X, Eskişehir 1997, s. 763-766.
- SEVİM, Ali, “Temürtaş’ın Halep Hakimiyeti”, *Belleten* XXV, Sayı 97-100, Ankara 1961, s. 571-581.
- SEVİM, Ali, “Timurtaş”, *İslam Ansiklopedisi*, XII/I, Eskişehir 1997, s. 370-372.
- SEVİM, Ali, “Tutuş”, *İslam Ansiklopedisi*, XII/II, Eskişehir 1997, s. 134-137.
- SİMPSON, John, “Sasanian Armies The Iranian Empire, Early 3rd to 7th Centuries AD”, *Antiquity*, Mart 1997, C. 71, Sayı 271, s. 242-246.
- SOBERNHEİM, M., “Hamdaniler”, *İslam Ansiklopedisi*, V/I, Eskişehir 1997 s. 179-182.
- STYLIANOPOULOS, Theodore, “Ephraem of Syria”, *The Encyclopedia of Religion*, V, Newyork 1987, s. 126-127.
- SUSSHEIM, K., “İl-Gazi”, *İslam Ansiklopedisi*, V/II, Eskişehir 1997, s. 964-967.
- SÜMER, Faruk, “Karakoyunlular”, *İslam Ansiklopedisi*, VI, Eskişehir 1997, s. 292-305.
- ŞEMSEDDİN SAMİ, “Nusaybin” *Kamus al Alam*, VI, İstanbul 1316, s. 4580-4581.
- ŞEMSEDDİN SAMİ, “Nusaybin-i Rum”, *Kamus al Alam*, VI, İstanbul 1316, s. 4581.
- ŞEŞEN, Ramazan, “Cezire”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, VII, İstanbul 1993, s. 509-511.
- ŞEŞEN, Ramazan, “Eyyübiler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XII, İstanbul 1995, s. 20-31.
- ŞEŞEN, Ramazan, “Haçlı Seferleri Sırasında Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Siyasi ve Sosyal Durumu, Haçlılarla Yapılan Mücadeleye Katkısı”, *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu (İstanbul 23-25 Haziran 1997)*, Ankara 1999, s. 33-44.
- TAŞTEMİR, Mehmet, “Mardin”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXVIII, Ankara 2003, s. 43-48.
- TEKİNDAĞ, M. C. Şehabeddin, “Melikü’s-Salih”, *İslam Ansiklopedisi*, VII, Eskişehir 1997, s. 674-678.
- TUFANTOZ, Abdurrahim, “Mervaniler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXIX, Ankara 2004, s. 230-232.
- ÜNAL, M. Ali, “XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tabii Sancakların İdari Statüleri”, *X. Türk Tarih Kongresi, (Kongreye Sunulan Bildiriler)*, 22-26 Eylül 1986, V, Ankara 1994, s. 2211-2220.
- YAMAUCHİ, M. “God And Shah: Church and State in Sasanid Persia” *Fides et Historia*, Summer 1998, 30, Sayı. 2, s. 81-99.
- YAZICI, Tahsin, “Safeviler”, *İslam Ansiklopedisi*, X, Eskişehir 1997, s. 53-59.

- YILDIZ, H. Dursun, “Abbasileri Devrinde Urfa ve Çevresi”, *Tarihi ve Kültürel Boyutları İçerisinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu*, İstanbul 1988, s. 78-82.
- YINANÇ, M. H., “Akkoyunlular”, *İslam Ansiklopedisi*, I, Eskişehir 1997, s. 251-270.
- YINANÇ, M. H., “Bayezid I”, *İslam Ansiklopedisi*, II, Eskişehir 1997, s. 369-392.
- YINANÇ, M. H., “Celaledin Harzemşah”, *İslam Ansiklopedisi*, III, Eskişehir 1997, s. 49-53.
- YINANÇ, M. H., “Diyarbakir”, *İslam Ansiklopedisi*, III, Eskişehir 1997, s. 601-626.
- ZETTERSTEEN, K. V., “Abdullah b. Ali”, *İslam Ansiklopedisi*, I, Eskişehir 1997, s. 30-31.
- ZETTERSTEEN, K. V., “Dahhak al-Fihri”, *İslam Ansiklopedisi*, III, Eskişehir 1997, s. 459-460.
- ZETTERSTEEN, K. V., “Dahhak al-Şeybani”, *İslam Ansiklopedisi*, III, Eskişehir 1997, s. 459.
- ZETTERSTEEN, K. V., “Mansur”, *İslam Ansiklopedisi*, VII, Eskişehir 1997, s. 295-296.
- ZETTERSTEEN, K. V., “Mervaniler”, *İslam Ansiklopedisi*, VII, Eskişehir 1997, s. 780-781.
- ZETTERSTEEN, K. V., “Muizuddevle”, *İslam Ansiklopedisi*, VIII, Eskişehir 1997, s. 561-562.
- ZETTERSTEEN, K. V., “Samsamuddevle”, *İslam Ansiklopedisi*, X, Eskişehir 1997, s. 169-170.
- ZETTERSTEEN, K. V., “Ukayliler”, *İslam Ansiklopedisi*, XIII, Eskişehir 1997, s. 18-19.

EKLER

Resim I: Nusaybin’de ilkçağlara ait bir mozaik

Resim II: Nusaybin’in ilkçağlarına ait bir başka mozaik

Resim III: Nusaybin Okulu'ndan bugüne Kalanlar

Resim IV: Mar Evgin Manastırının bugünkü Bakiyeleri

Resim V: Marin Harabeleri

Resim VI: Nusaybin'de Behlül b. Elvend Tarafından yaptırılan Kışla Cami'nin Minaresi

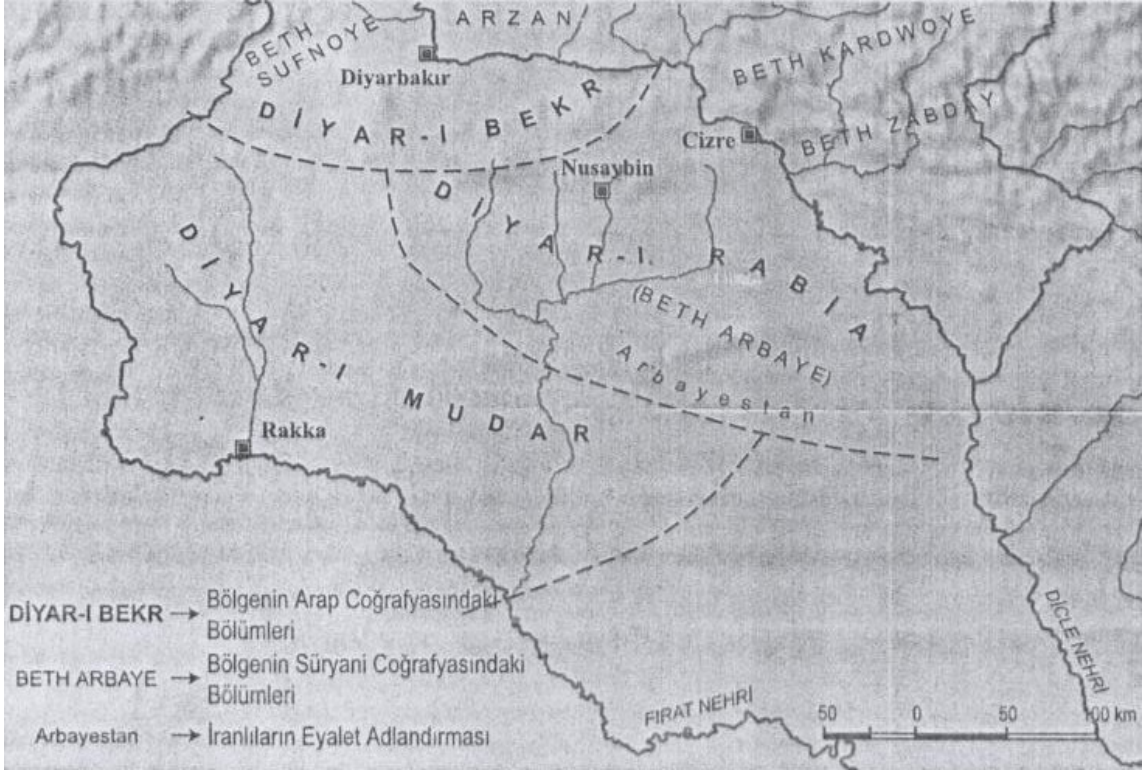

(ön yüz)

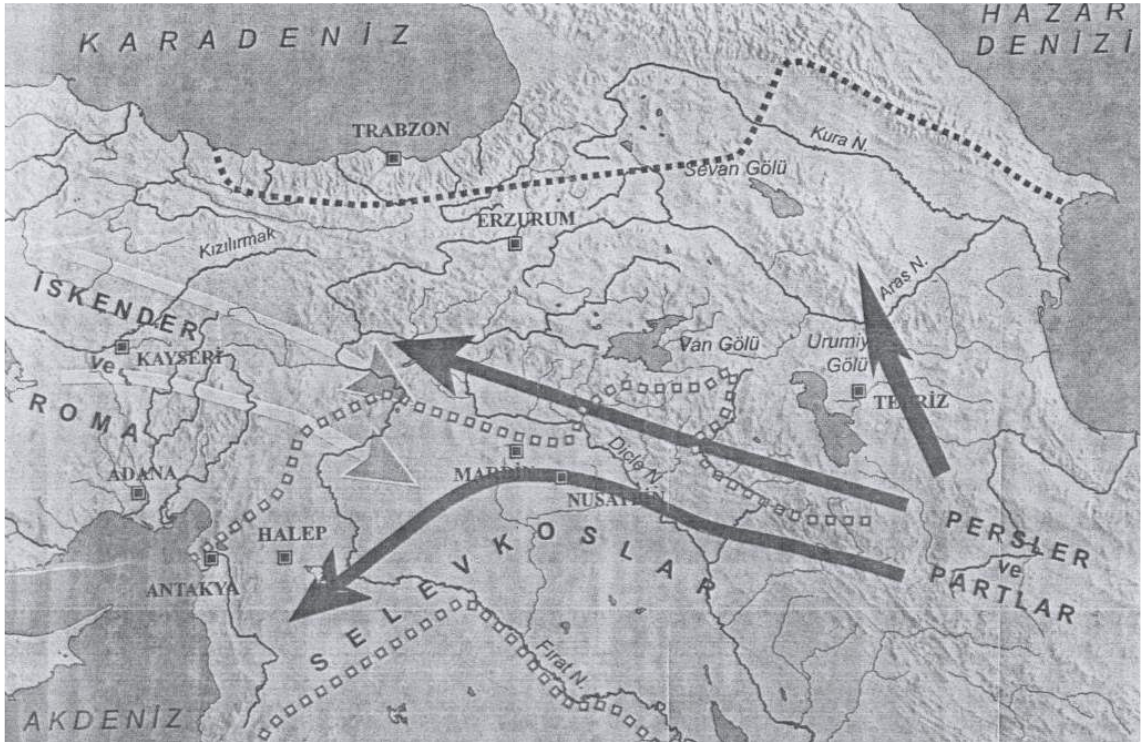

(arka yüz)

Resim VII: Abbasiler Döneminde Nusayibn'de Basılmış Olan Bir Dinar (*Tarihin Tanığı Nusaybin*)

Harita I: Diyar-ı Bekr, Rabia ve Mudar bölümlerinin el-Cezire bölgesi içerisindeki konumları (Süavi Aydın vd, *Mardin*, 2000)

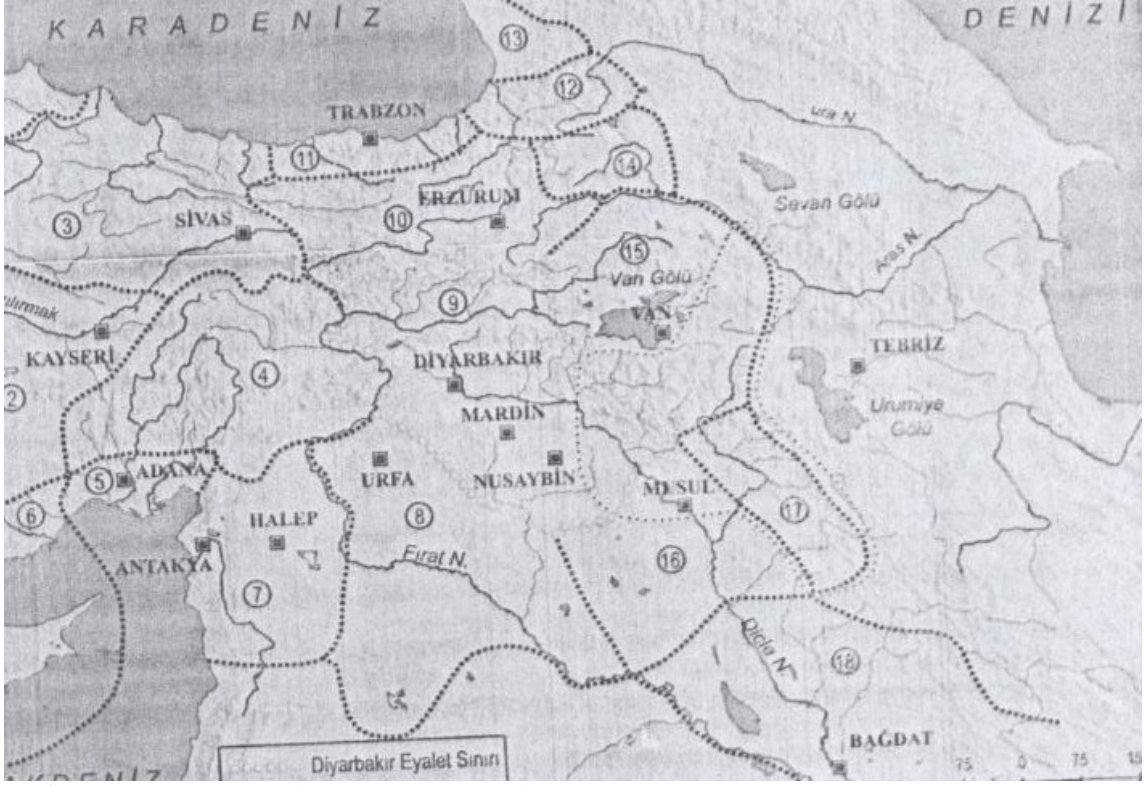
Harita II: Büyük İskender'in Doğu Seferi güzergahı (Süavi Aydın vd, *Mardin*)

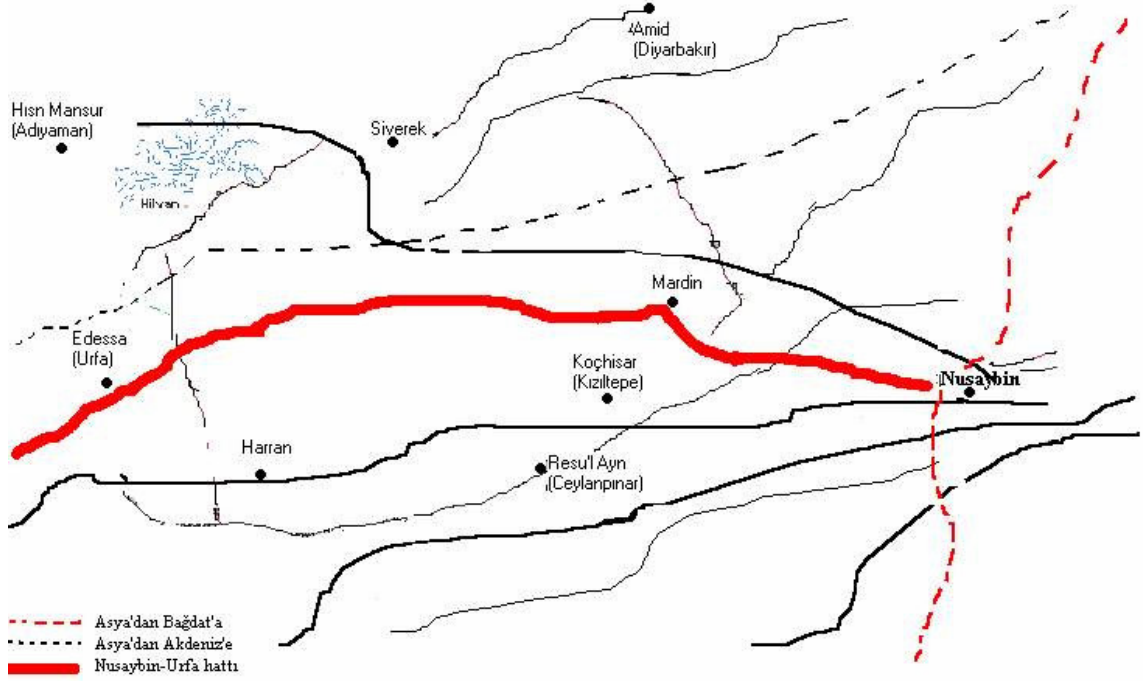
Harita III: İslam ordularının girişi sırasında bölgeinin etnik çehresi

Harita IV: Haçlı Seferleri sırasında bölgenin siyasi yapılanması (Süavi Aydın vd, Mardin)

Harita V: Osmanlılar döneminde Diyarbakir eyaleti (XVI. Yüzyıl) (Süavi Aydın vd, *Mardin*)

Harita VI: İpekyolu üzerinde Nusaybin kentinin konumu

Harita VII: Eyyubiler döneminde Nusaybin'in ticari konumu (XII. Yüzyıl)